

זרע לדוד

מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית

שלמה נטר

SEED OF DAVID

An Introduction to the Development of Messianism in Jewish History

Solomon Natar

PREFACE

This survey presents many textual examples and lays out in 7 chapters, the major developmental stages of the messianic idea, messianic phenomena, or, *messianism*.

The method slightly follows that of Gershom Scholem's classic work 'Major Trends in Jewish Mysticism', going from chapter to chapter between significant developments.

Most of the existing literature on the topic of messianism focuses on one aspect, for example - messianic writings, messianic figures, messianic movements, or messianic speculations, or messianism in a particular era...

Here therefore messianism is reviewed by its significant cases, between different types of phenomena, whether a movement, a figure, a text, etc.

The goal is to understand the major trends of messianism - those that are influential to the development of messianism through the centuries, and how these major developmental phenomena relate to each other.

Style

Following my MA thesis on the messianism of Paul, and having taken courses on Gershom Scholem and Sabbateanism, I realized that the literature on messianism was insufficient, outdated, and that the whole topic lacked a facilitating presentation.

Also, messianism is a term often used publicly, popularly, and inaccurately, whether in religious circles of Judaism and Christianity, or in academia and journalism!

So I looked for any and every book on the topic of messianism, summarizing the messianic idea, or any case of messianic phenomena, and then took the initial insights to the form of a learning group at a pluralistic center for Jewish education and social activity in Jerusalem.

Together we read the selected texts on handouts and discussed the concepts and history.

Afterwards, I decided to invest more effort into the material and make it in written form. That is the reason why this document presents many original texts. Hopefully one would enjoy somewhat of a textual experience reading this document.

For this reason a typical audience for this presentation would either be religious persons open to insights from academic research, or non-religious folk interested in Judaism, religious ideas, and spirituality.

The writing is quasi-academic user-friendly. The insights are rooted in contemporary academic literature and in personal religious knowledge and experience. It builds a holistic picture. The many ideas out there are arranged into an order here.

Sequence

A basic assumption is that by and far the two acute messianic occurrences are Early Christianity in the 1st century and Sabbatianism in mid-17th to mid-18th centuries.

Therefore, the layout of the chapters precede and follow those pillars of reference:

- 1) *Biblical Sources* leading into
- 2) *the New Testament and Early Christian Prototype*, then follows
- 3) *the Talmudic Literature* somewhat reacting to Early Christianity;

Taking a leap in history, we then approach

- 4) *the Rise of Kabbalah* as paving the way for the
- 5) *Sabbatean Outbreak*, and then
- 6) *Hasidic Forms* of messianism in the aftermath of Shabbtai Zvi and his followers' influence;

Finally, we address

- 7) *Modern Zionism* is considered on top of the historical sequences, and all of messianism over Jewish history, in context.

Evolution

In the Bible, the messianic idea is not developed yet, as the classic sense in the Jewish tradition, as the glorious apocalyptic son of David redeemer.

This happens later in the New Testament, as three biblical threads are forged: the legendary figure of Davidic, the term and concept of anointing and anointed office - literally *messiah*, and the apocalyptic Daniel 7 Son of Man hero.

There was no clear messianic idea before the New Testament, and only later in the redacted Talmud centuries later Judaism engages exhaustively, in writing, with the messianic idea.

Traditional messianism in Judaism is embraced and also given creative new expressions in Kabbalistic literature, which we encounter explicitly since the 13th century. Original concepts of messianism are introduced, while Kabbalah spreads throughout Judaism...

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

When Shabbtai Zvi and Nathan of Gaza enter the stage in the 17th century, an acute messianic movement breaks out mightily, utilizing a mix of new *Kabbalistic* concepts and the traditional concepts of messianism.

The Hasidic masters were aware of the trauma of Sabbatianism and reacted to it, but also continued and incorporated Kabbalistic concepts influenced through the Sabbatean influence!

Modern Zionism began in the 19th century as messianists, including Hasidic and Kabbalistic spiritualists. During that century, we can trace a transition between their classic messianism to a messianism mixed with concepts from emerging nationalism in Europe, to create a new particular form of (Zionist) nationalism with echoes of messianic rhetoric:

Theodore Herzl utilized messianic ideas, as did David Ben-Gurion, while Rabbi Avraham Yitschak ha'Kohen Kook produced an entire spiritual worldview that was at once fully Zionist *and* fully messianic.

פתח דבר

תופעה טקסטואלית

חוברת זו התחילה במסגרת קבוצת לימוד במדרשה פלורליסטית לצעירים במרכז ירושלים. בכל מפגש הבאנו קטעים קצרים מודפסים על דפים שהיו מונחים בפני כל משתתף.

את התכנים סידרתי בשבעה פרקים או 'שיעורים' וקשרתי בין החלקים, ובכל מפגש הזכרנו קודם כל את הקשר הדיון הרחב, של משיחיות בהיסטוריה ככלל, ואז שוב התמקדנו בתוכן הפרטני. תוך כדי שיחה, דיברנו וגם קראנו את המילים הכתובות, ותוך כדי שאלנו איזה רושם קיבלנו מן הכתוב, ואם יודעים אנחנו דברים שהם מחוץ לטקסט אשר משליכים על הטקסט ומבארים אותו.

מכאן סגנון הכתיבה בחוברת זו מדמה מפגש בין משתתפים אשר מראש מבינים דבר מה ביהדות והיסטוריה ומקורות דת אינם זרים להם. על כן יש בסגנון הרגשה של דיבור שוטף. ומומלץ לקרוא את הפרקים הבאים כמו אל שיעורים פתוחים, ואם ירצה הקורא לדלג על הטקסטים המובאים, ניתן לעשות זאת, ניתן להסתפק בבחינת הערות ומסקנות.

הצורה הזו משפיעה על טיב ההסברים של התוכן והמסקנות: חשובה החוויה הטקסטואלית עצמה, התרשמות ישירה ממנה, ואפשרות של פרשנות פתוחה ומגוונת אישית, אך מושכלת.

הצגת הנלמד להלן תוך הבאת טקסטים רבים נובעת גם כן מהגיון שמושא המחקר הינו בדרך כלל קשור עצמו בטקסטים, כלומר זה לא בחינה של תחום אשר הממצאים הם חומרים מצולמים או סוגיה יותר מוחשית. מדובר בהיסטוריה, ברעיונות, בדתות, ובדרך כלל זה ענין של טקסטים, ולא ממצאים ארכיאולוגיים או ניתוח מספרים ונתונים או סטטיסטיקות.

ישרה שכלית

אחרי כמה שנים באוניברסיטה, קריאה מרובה של מאמרים וספרים בתחום המשיחיות, וניהול שיחות חוזרות, הופתעתי שוב ושוב כמה רחוקה הצגת הטיעונים ועקרונות של המשיחיות מן המקורות, וכמה נעדרת ראייה רחבה אל התחום הנדון.

גם חוקרים דגולים כמנהגם מציגים רשמים על טקסטים, על המקור, אשר אינם מתיישרים עם הרושם הפשוט וישיר בכתוב מולנו. הצגות מן הסוג הזה אינן מכבדות את שיקול דעתו של הקורא, מלומד יותר או מלומד פחות.

כל אדם אשר קורא ודאי מביא אסוציאציות אישיות. דרך ישרה היא קריאת הטקסט בצורה שמכבדת את האחר, לכן אנו 'קוראים בקול רם', כביכול, ומקפידים לומר מתי מדובר בדעה אישית, ומתי פרשנות כזו או אחרת סבירה אך נטולה בספק.

ההבדל בין אדם מלומד יותר לאדם מלומד פחות תלוי בעיקר במאגר הנתונים והמידע העומדים לרשותו בתודעה, ואילו מידע אינו שווה בערכו אל חכמה אנושית או תבונה דתית, בטח שלא ברגישות רוחנית...

מגמות עיקריות

כמחקר צנוע ביותר, הסדרה הזאת מתחקה אחר המבנה של הספר של החוקר האגדי של המיסטיקה היהודית גרשם שלום - "מגמות עיקריות במיסטיקה היהודית", אשר מבוססת על סדרת הרצאות לפני כמאה שנים, שם הוא מדבר על תופעות חשובות ומשמעותיות ומשפיעות, ומדלג בין אישים לטקסטים ואירועים אחרים, והוא קשר בין התופעות השונות האלה.

דגש מהותי נוסף בסדרה, הוא הבחינה של התפתחות. ואולי נכון לקרוא לסדרה הזאת אבולוציה של המשיחיות, כלומר, מה שקרוב לליבנו אינו בהכרח התופעות המפורסמות ביותר, ואפילו לא בהכרח המשפיעות, אלא משפיעות על התפתחותה, חידושים למשיחיות. כך למשל, הרמב"ם היה ההוגה החשוב ביותר אולי בהיסטוריה היהודית, אך תורתו המשיחית מפורסמת וחשובה, אך אני ראיתי בתורתו המשך של מוטיבים מצויים בתלמוד, ולא חידוש מיוחד לצורך הענין.

עוד למשל, מלבד הרמב"ם, בקושי מצאתי מקום בסדרה זו לספר זרובבל, דון יצחק אברבנאל, והרמח"ל. הם נזכרים בסדרה, אבל אינם זוכים לתשומת לב ניכרת, כי בהקשר שרשרת ההתפתחות לא השתלבו.

ועוד על גרשום שלום ומשיחיות - הוא ראה בשבתאות מן המאה הי"ז תנועה משיחית (וקבלית) אקוטית בלעדית בהיסטוריה היהודית, כמוה לא היה לפני ולא יהיה אחרי. כנראה שהוא צדק, עם תיקון קטן - תוספת הנצרות הקדומה. מסיבותיו שלו, לא ראה בנצרות הקדומה במאה הראשונה חלק מההיסטוריה היהודית, ולו המשיחית. בא תלמידו יעקב טאובס וחלק עליו, ובשל כך נפרדו דרכיהם - טאובס ראה בנצרות הקדומה את התופעה המשיחית האקוטית הנוספת בהיסטוריה היהודית.

זאת ועוד, לפי התובנות של גרשום שלום על מהי משיחיות בפן הדתי כחוויה דתית, יעקב טאובס השליך על הנצרות הקדומה - ועל זה נרחיב בהמשך, אבל לעת עתה חשוב לומר שאלה שתי התופעות האקוטיות של משיחיות יהודית בהיסטוריה, הן מבחינת השפעה היסטורית, התפתחות המשיחיות, כמות הטקסטים, ואיכותה של המשיחיות, הקנאות הקיצונית והחוויה הדתית העוצמתית.

על כן, בסדרה זו, שני עמודי תווך הן, הנצרות במאה הראשונה והשבתאות במאה הי"ז, וכך נבחן את התופעה המקדימה לנצרות והתופעה העוקבת, וכן התופעה המקדימה את השבתאות והתופעה העוקבת.

המקרא זהו הפרק הראשון, וזה מוצג רטרוספקטיבית, כשורשים, ביחס לנצרות הקדומה והלאה. הפרק השלישי, על ספרות חז"ל לרבות התלמוד, מוצג כהתמודדות במשיחיות בצל הנצרות הרחוקה. ובבאותה מידה, הקבלה הביאה מושגים חדשים ועקרונות ששימשו את השבתאות, ואחרי כן החסידות נבחנת בצילה של השבתאות. הפרק החותם, השביעי, ציונות ומשיחיות, חורגת מששת הפרקים הראשונים, כתופעה אחרונה, זו שהכי קרובה היסטורית אלינו, היום, ודרכה נזכיר מרכיבים מכלל הפרקים.

הערות שוליים

שלושת הפרקים הראשונים נשענים בעיקר על מקורות ראשוניים, הטיעונים נובעים מקריאת המקורות עצמם, ואילו התובנות משלושת הפרקים הנוספים נשענות בעיקר על ספרות משנית, מתוך קריאת מחקרים על הספרות הקבלית, השבתאית, והחסידית.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אין בשיעורים הערות שוליים. זה מה שהתאים מבחינת סגנון הסדרה אשר פונה אל הקהל הרחב לא עבודה אקדמית ממש. למרות זאת, ודאי השתמשתי בכלים שנרכשו מהלימודים באוניברסיטה. וכל הטענות בגדול ניתן לייחס למחקר אקדמי כזה או אחר, מאמר או ספר, והחשובים ביניהם אני מזכיר. הספרות המקצועית נמצאת ברקע השיעורים, בצללים, אבל לא מדובר בעבודה אקדמית, אם כי התוכן אינו תלוש מן המחקר המקובל.

קהל היעד כאמור הוא קודם כל סוג האנשים שפוקדים מדרשות פלורליסטיות, אנשים עם רקע מינימלי לפחות בקריאת טקסטים ובמושגים של היהדות, חילונים ודתיים, מסורתיים, וכל ניב או קטגוריה דתית עם זיקה ליהדות והיסטוריה של עם ישראל.

אין שום צורך בהכשרה אקדמית במדעי הרוח, ולא בהתמחות בתחום של כל אחד מהפרקים, לא בתלמוד ולא בקבלה, וכ"ו. עבור אנשים חרדים, או נוצרים, בעלי תפיסה דתית שהיא פחות פתוחה לביקורת, זה פחות מתאים, אם כי, ניסיתי לעבור על החומר בין הטיפות של הביקורת, מבלי לפגוע באמונתו של אף קורא כזה או אחר.

חוויה קיומית

לימודים והגות דתית אינם בהכרח בגדר תהליך או חוויה קיומית אישית, ואם כן, יש לזה ערך מסוים, ערך של דוחק ועומק וסקרנות ודבקות באמת.

במקרה שלי, אחרי תואר ראשון במקרא ותוך כדי תואר שני במחשבת ישראל, ומאחר שגדלתי בנישה יהודית של הנצרות האוונגליסטית, מה שנקרא, יהודית משיחית, קהילה אשר עזבתי לימים, אז באופן טבעי חקרתי את המשיחיות של פאולוס, או שאול, השליח לגוים, זה אשר כתב את האיגרות בברית החדשה.

העיסוק בפאולוס דווקא בחוג למחשבת ישראל נעשה תחת יריעתה המושגית של המשיחיות ביהדות, במובן הרחב ביותר. הוא הראשון, כך שמעתי, כתביו הם המוקדמים ביותר, לציון המושג משיח, ביוונית אמנם, ביחס לדמות האגדית האפוקליפטית הגואלת, המזוהה כבן דוד, מלך ישראל.

למען הסר ספק, לא מדובר בשימוש הגנרי המוקדם בתורה נביאים כתובים שם "בן דוד" הינו כינוי לבניו של דוד בן ישי המלך, ואילו "משיח" שם זה דמות דתית אשר הוסמכה במעשה משיחה בשמן, כך היו כמה נביאים, כהנים, ומלכים, ולא רק בישראל.

אחרי פאולוס, רציתי לדעת יותר על משיחיות בכלל, אז קראתי את 'הרעיון המשיחי ביהדות' של גרשם שלום, ויצירתו של משה אידל 'משיחיות ומיסטיקה', והמשכתי אז אל הכרך הראשון של א"ז אשכולי 'התנועות המשיחיות בישראל', ואל קובץ המאמרים 'משיחיות ואסכטולוגיה' בעריכת צבי ברס.

הרגשתי חוסר עקביות בין הרעיונות בספרות המדעית שבאה לתאר את המשיחיות כתופעה דתית או היסטורית, אז התחלתי לאסוף ספרים שדנים במשיחיות, ולא מצאתי חומר שהיה עדכני ומאוזן ומקיף. רוב הספרים בהם נתקלתי נשאו מגמה מסוימת של המשיחיות, למשל טקסטים על או של משיחיות, או על דמויות מסוימות או מגוון של דמויות, או על תנועות משיחיות, או ספרים שהתמקדו במקרה או ספר מסוים, למשל בזה של השבתאות, משיחיות בתלמוד, חסידות ומשיחיות, ועוד.

לא מצאתי ספרים אשר סיכמו את מגוון התופעות של המשיחיות, ודאי שלא בצורה עדכנית, כלומר, עם הפנמת התובנות החדשות יחסית במחקר: למשל, סביב המשיחיות של חב"ד שהגיעה לשיאה (עד כה) בסוף המאה העשרים; ועוד למשל, הויכוחים המתמשכים על גוש אמונים, במיוחד אחרי ההתנתקות בשנת 2005; ועוד, הגילויים החדשים מתוך כתביו של הרב קוק הגנוזים; ונקודות מבט חדשניות על פאולוס; לא נלקחה בחשבון כראוי עבודתו של אריה מורגנשטרן על המשיחיות הציונית של הגאון מוילנא ובכלל בין עולים במאה ה-19; ואילו המאמרים של יהודה ליבס על צדיק יסוד עולם בקבלה לא שולבו עמוקות בתפיסות במחקר לגבי משיחיות.

לעומת זאת, התמודדתי מול תפיסות מיושנות בשיח המדעי על משיחיות, תפיסות פשטניות, ואולי אידיאולוגיות, למשל זו של פרופסור יוסף קלאוזנר מהמחצית הראשונה של המאה ה-20: הוא ואחרים כתבו שיש רעיון משיחי ברור במקרא, וזה מאוד שונה מזה של הנצרות שאינה מקראית, כך הטענה... זאת תפיסה דיכוטומית עם אידיאולוגיה ציונית דיכוטומית של פעם. הרי רוב המחקר מזמן כבר טוען כי במקרא הרעיון המשיחי אינו ברור ואינו עקבי, אם בכלל נמצא שם, אבל ממשיכים לדבר על הרעיון המשיחי של היהדות, כאילו שיש דבר כזה ברור ואחיד ומוכר על ידי כולם.

גם תפיסת המשיחיות של גרשם שלום עצמו מיושנת, בנקודות מסוימות, כפי שפיצחו כמה חוקרים, ביניהם תלמידו המרדן יעקב טאובס, כבר בשנות השמונים, שעמד על כך שמשיחיות שבתאית יש בה היבטים של פוליטיקה מוחצנת וגם רוחניות מופנמת כמו בנצרות הקדומה שיש בה היבטים של רוחניות מופנמת ופוליטיקה מוחצנת, כנגד דעתו של גרשם שלום שזו מוחצנת וזו מופנמת.

ומשה אידל המתנגד הגדול של גרשם שלום בדור הבא, אשר פירק מספר טענות יסודיות של קודמו גם בנושא המשיחיות, כאשר הוכיח כי תורת האר"י לא שלטה בתודעת הקהל לפני פריצת השבתאות, כנגד אחת הטענות הכי גדולות ויסודיות בגישתו של גרשם שלום. אבל דעות כאלה במחקר המשיכו ולא ירדו ממעמדם. עוד לא קם חוקר שהצליח להראות בצורה אפקטיבית מה כן קרה שם ואיך קרה, כלומר, איך בכל זאת פרצה השבתאות ואיך תורת האר"י הגיעה להמונים בכמה רגעים.

מחוץ לאקדמיה, בתקשורת והשיח הציבורי הכללי, היחס למשיחיות חסרת כל ערך, היא מבולבלת לחלוטין. נהוג לתאר כגנאי גם את החרדים שלא עלו לארץ מתוך משיחיות ונספו בשואה, וגם את החלוצים של הציונות החילונית. גם הקומוניסטים האוטופיים היהודים זה משיחיות, וגם המתנחלים הקנאים פוליטית, הם משיחיסטים. כל מנהיג פוליטי כריזמטי כביכול אשר מעורר התלהבות או רעיונות של שלום בין עמים, עלול להיות מתואר כמשיחי חס ושלום.

הפרשנות המשיחית במקרא היא מאוחרת למקרא, זה לא הפשט של הכתוב. בפשט של המקרא נמצא מה שיהיו יסודות המשיחיות בתקופת בית שני בנצרות הקדומה. יש שם התפתחות של המונח עצמו משיח מפעולת הסמכה טקסית עבור משרות נביאים, כהנים ומלכים. במקביל, המלך דוד נהיה אבטיפוס של כלל מלכי ישראל, ונוצרה אגדה סביב יורשו בספרות המקראית והאמונה הישראלית בתור בן דוד. ואילו בסוף התקופה והספרות המקראית מופיעה דמות בחזון של דניאל בשם בר אנש בארמית, בן האדם, דמות גואלת אפוקליפטית.

בתקופת בית שני, בספרות בית שני, מצויות המסורות הלקוחות מן המקרא, לרבות דמות בן האדם, כמלאך עליון בעיקר, למשל כזה בספר חנוך. אך איננו מוצאים משיחיות ממש לא בספר חנוך ולא בכתבי יוספוס, ספרי המכבים, לא במובן של הנצרות הקדומה ולאחר מכן ביהדות הרבנית הנורמטיבית. בתוך

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הברית החדשה, במהלך הבשורות כביכול, כך אני מציע, רואים את גיבוש שלוש מסורות מקראיות קדם-משיחיות, והשלכתן על ישוע מנצרת, ומכנים זאת משיחיות. זהו רגע התהוות המשיחיות הקלאסית.

בספרות התלמודית, דמותו של בר כוכבא כמשיח מאוחרת משמעותית מול הנצרות הקדומה. ואם נפרד בין המדרשים המאוחרים על בר כוכבא לעומת המקורות שהם מוקדמים יותר, ונניח שהם איכשהו בעלי ערך היסטורי, הרי אין שם תנועה משיחית ממש. ישנם מכלל הממצאים שתי אמירות שנאמרו על בר כוכבא, על ידי רבנים גדולים ביותר אמנם, ובכל זאת, אם מסתכלים על הממצאים כפי שהם, אין משיחיות אקוטית. אלא מה, בתלמוד מופיעה תופעה משיחית אחרת שהיא משמעותית יותר, היא כינון תפיסת המשיחיות ביהדות. התלמוד מציג מפרט של מאפיינים ופרשנויות לכול מיני פסוקים, החומר המשיחי, המקורות, כביכול, ותוך כדי הרבנים ההוגים מביעים דעות שונות וגם חלוקות, אך סך הכול, אלינו כקוראים של התלמוד, הם מכירים ומציגים את המשיחיות, כתפיסה או אמונה מקובלת ביהדות.

הקבלה הקדימה את השבתאות, והיא צמחה בנסיבות אשר אינן ברורות היסטורית, אך היא כבשה את מרחב היהדות, שיאה במאה ה-16 בצפת, כולל תורת האר"י משם. מושגים חדשים באו עם הקבלה, בין היתר הספירות, כולל ספירת מלכות וגם ספירת יסוד – צדיק. הספירה הכמעט אחרונה הזאת נקשרה עם דמויות כגון שמעון בר יוחאי בזוהר, אליהו הנביא כפורץ הדרך של המשיח או המשיחיות, והאר"י כמובן. דמות ספירה זאת מנכסת לתוכה תפקידים מהגאולה המשיחית הקלאסית, כלומר במקום המשיח עצמו.

השפעתה של השבתאות היתה גדולה, עמוקה, ורחבה. התורה השבתאית הרווחת היתה אסכולתו של הנביא נתן העזתי, והוא התבסס על תורת האר"י. סביר להניח שבזכותו, בזכות השבתאות, הגיעה תורת האר"י לתפוצה רחבה ומעמד גבוה כל כך בעולם היהודי, ועל כן תורת האר"י נחשבת כמובן מאליו כתורה משיחית דווקא.

החסידות קמה לה אי שם במזרח אירופה בצילה של השבתאות במובנים רבים. החסידות ככלל אינה תנועה משיחית אקוטית, אם כי, בין מגוון הדמויות והכתבים בחסידות יש משיחיות. הבעל שם טוב, מחולל החסידות עצמו, ידע חוויות משיחיות ופיתח לעצמו תפיסות משיחיות. דמות הצדיק בחסידות מהווה המשך של המסורת הקבלית המזוהה עם ספירת יסוד ורשב"י, דמות שהיא משיחית, לא המשיח עצמו. גם רבי נחמן מברסלב הזדהה עם דמות הצדיק בצורתה המשיחית, אבל לא המשיח ממש. והרבי מלובביץ, דור שביעי למנהיגי חב"ד, היווה מקרה יוצא דופן, איפשהו בין צדיק למשיח ממש.

מבחינת הציונות המודרנית, במאה התשע עשרה כבר עלו יהודים רבים בגלל תפיסות משיחיות אקוטיות לארץ ישראל, חלקם חסידים, חלקם תלמידי הגר"א, חלקם שבתאים, ובכלל יהודים מאמינים. אחרי כן, מבשרי הציונות הגדולים, אשר פעלו הפיצו איגרות וניסו ליצור שיתופי פעולה ממש כתנועה משיחית, הם שילבו בתפיסתם הרעיונית את הלאומיות הקלאסית של התקופה. הרצל עצמו היה מושפע ממבשרי הציונות ומגורמים אחרים וחשב את עצמו בשקט סוג של דמות משיחית, ובפועל המשיך את מלאכתם של המבשרים. והרב קוק גילם תפיסה שלמה שהיתה משיחית והיתה ציונית, ובתקופה האחרונה ממש התפרסמו חומרים מפרי עטו ומסתבר שהוא תפס את עצמו ואת פועלו כצדיק במובן הקבלי ומשיחי, צדיק של ועבור החברה הציונית היהודית החדשה בישראל.

סדרה זו עושה סדר במושגים והיסטוריה של המשיחיות. השיח כיום ושימוש כללי במושג קלוקל, הן בציבור והן באקדמיה, כמובן גם בשיח הדתי. הסדר הזה עשוי להיות מפתח למחקרים ובשאיפה גם גשר להגות רוחנית. העיסוק בניתוח המשיחיות נובע מסיבות קיומיות אישיות.

שיעור ראשון: הנצחת בית דוד ושורשי המשיחיות במקרא

המושג משיח ומשיחיות כיום מזוהים עם משמעויות שאינן מקוריות.

מה זה משיח? בדרך כלל, יהודים יודעים לומר, כי מדובר בדמות הקשורה לאחרית הימים, בעלת זיקה לבית דוד, אשר תמלוך על ישראל ועל הגוים בשלום, ותקים מחדש את פולחן המקדש על הר ציון.

אך השורש של המילה פירושה למרוח, פחות או יותר, כמו משחה או שמן משחה.

בספרי תנ"ך תורה נביאים כתובים ניתן לראות תחילה את השימוש הפשוט והמקורי, למשוח-למרוח: "שמן למאר בשמים לשמן המשחה ולקטרת הסמים" (שמות כה ו); "ערך השלחן צפה הצפית אכול שתה קומו השרים משחו מגן" (ישעיה כא ה); "השתים במזרקי יין וראשית שמנים ימשחו ולא נחלו על שבר יוסף" (עמוס ו ו).

בהמשך, תפתח המילה כאשר מושג המשיחה יהפוך לטקס, לריטואל בעל משמעות סמלית. המשיחה באה לסמן ולהסמיק אדם למעמד או תפקיד. לדוגמה, "ועשית אתו שמן משחת קדש רקח מרקחת מעשה רקח שמן משחת קדש יהיה, ומשחת בו את אהל מועד ואת ארון העדת, ואת השלחן ואת כל כליו ואת המנרה ואת כליה ואת מזבח הקטרת, ואת מזבח העלה ואת כל כליו ואת הכיר ואת כנו, וקדשת אתם והיו קדש קדשים כל הנגע בהם יקדש, ואת אהרן ואת בניו תמשח וקדשת אתם לכהן לי, ואל בני ישראל תדבר לאמר שמן משחת קדש יהיה זה לי לדרתיכם" (שמות ל, כה-לא); "ויגדו ליונתם וילך ויעמד בראש הר גרזים וישא קולו ויקרא ויאמר להם שמעו אלי בעלי שכם וישמע אליכם אלהים, הלוך הלכו העצים למשח עליהם מלך ויאמרו לזית מלכה עלינו" (שופטים ט, ז-ח); "ויקח שמואל את פך השמן ויצק על ראשו וישקהו ויאמר הלוא כי משחך יהוה על נחלתו לנגיד" (שמואל א' י א); "רוח אדני יהוה עלי יען משח יהוה אתי לבשר ענוים שלחני לחבש לנשברי לב לקרא לשבועים דרוור ולאסורים פקח קוח" (ישעיה סא א); "בעדן גן אלהים היית כל אבן יקרה מסכתך אדם פטדה ויהלם תרשיש שהם וישפה ספיר נפך וברקת וזהב מלאכת תפיך ונקביך בך ביום הבראך כוננו, את כרוב ממשח הסוכך ונתתך בהר קדש אלהים היית בתוך אבני אש התהלכת" (יחזקאל כח יג-יד).

בשלב נוסף של הסיפורת המקראית, המילה משיח הופכת להיות כינוי סתמי לבעלי מעמד מסוימים, בייחוד כהן ומלך: "ואלה תולדת אהרן ומשה ביום דבר יהוה את משה בהר סיני, ואלה שמות בני אהרן הבכר נדב ואביהוא אלעזר ואיתמר, אלה שמות בני אהרן הכהנים המשחים אשר מלא ידם לכהן" (במדבר ג א-ג); "ויאמר לאנשיו חלילה לי מיהוה אם אעשה את הדבר הזה לאדני למשיח יהוה לשלח ידי בו כי משיח יהוה הוא" (שמואל א' כד ו); "כה אמר יהוה למשיחו לכורש אשר החזקתי בימינו לרד לפניו גוים ומתני מלכים אפתח לפניו דלתים ושערים לא יסגרו" (ישעיה מה א); "קלים היו רדפינו מנשרי שמים על ההרים דלקנו במדבר ארכו לנו, רוח אפינו משיח יהוה נלכד בשחיתותם אשר אמרנו בצלו נחיה בגוים" (איכה ד יט-כ); "שבעים שבעים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לכלא הפשע ולהתם חטאת ולכפר עון ולהביא צדק עלמים ולחתם חזון ונביא ולמשח קדש קדשים, ותדע ותשכל מן מצא דבר להשיב ולבנות ירושלם עד משיח נגיד שבעים שבעה ושבעים ששים ושנים תשוב ונבנתה רחוב וחרוץ ובצוק העתים, ואחרי השבעים ששים ושנים יכרת משיח ואין לו והעיר והקדש ישחית עם נגיד הבא וקצו בשטף ועד קץ מלחמה נחרצת שממות, והגביר ברית לרבים שבוע אחד וחצי השבוע ישבית זבח ומנחה ועל כנף שקוצים משמם ועד כלה ונחרצה תתך על שמם" (דניאל ט כד-כז).

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

יתרה מכך, במקרים בודדים במזמורים משיח מתאר את הדמות המונצחת והסמלית של דוד המלך: "למה רגשו גוים ולאמים יהגו ריק, יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על יהוה ועל משיחו" (תהלים ב א-ב); "זכר אדני חרפת עבדיך שאתי בחיקי כל רבים עמים, אשר חרפו אויביך יהוה אשר חרפו עקבות משיחך" (תהלים פט נא-נב); "בעבור דוד עבדך אל תשב פני משיחך, נשבע יהוה לדוד אמת לא ישוב ממנה מפרי בטןך אשית לכסא לך" (תהלים קלב ייא).

כלומר, מנקודת מבט של המילה הכתובה ומשמעותה, ראינו שיש במקרא במילה משיח משורש מש"ח ציר התפתחות, ממשמעות של מריחה לטקס למשרה לדמות סמלית. נצא מנקודת הנחה שצורתה הגולמית היא המוקדמת יותר, עד הצורה המופלגת ביותר שהיא מאוחרת יחסית. זה דרכה של כל מילה.

מכאן והלאה נעמיק במשמעות המאוחרת יותר במקרא, המפותחת יותר, אשר מנציחה את דמותו ושושלתו של דוד המלך. משיח כפי שנהוג לחשוב, הגואל באחרית הימים, אינו מופיע במקרא, לא בהכרח, למרבה ההפתעה. מה שכן מופיע זה זיקה בין המילה משיח לדמות של דוד וביתו, שושלתו. בהתחלה, זיקה זאת לא קיימת ודאי לא הכרחית.

דמותו של דוד

חוט נוסף, מלבד המילה משיח, הוא דמותו של דוד, אשר מהווה מגמה מהותית ומרכזית במקרא, ותוך כדי המקרא, הדמות מתפתחת כאגדה, המלך דוד בספרות של עם ישראל ביזרון תולדות העם.

בראשית לא היה משיח, אלא עם ישראל, וגם בית דוד היה. כעת נעקוב אחר צמיחתה של מלכות בית דוד בבחינה רעיונית וטקסטואלית. איננו מדברים על אמינות היסטורית, כי זה דבר שאין ביכולתנו למדוד, אלא על רעיונות ותפיסות ברמה הטקסטואלית כקוראים ופרשנים.

מה זה מסורת טקסטואלית? טקסטים מובילים לטקסטים נוספים, פרי עטם של סופרים בכל דור ודור, ואלה מושפעים ומשפיעים על תודעה דתית. הערך ההיסטורי נסתר, לצורך הענין. להלן הטקסט החשוב הראשון זהו סיפור משיחת דוד כנער על ידי שמואל הנביא הזקן:

א ויאמר יהוה אל-שמואל, עד-מתי אתה מתאבל אל-שאול, ואני מאסתיו, ממלך על-ישראל; מלא קרנך שמן, ולך אשלחך אל-ישי בית-הלחמי--כי-ראיתי בבניו לי, מלך. ב ויאמר שמואל איך אלך, ושמע שאול והרגני; ויאמר יהוה, עגלת בקר תקח בידך, ואמרת, לזבח ליהוה באתי. ג וקראת לישי, בזבח; ואנכי, אודיעך את אשר-תעשה, ומשחת לי, את אשר-אמר אליך. ד ויעש שמואל, את אשר דבר יהוה, ויבא, בית לחם;

ויחרדו זקני העיר, לקראתו, ויאמר, שלם בואך. ה ויאמר שלום, לזבח ליהוה באתי, התקדשו, ובאתם אתי בזבח; ויקדש את-ישי ואת-בניו, ויקרא להם לזבח. ו ויהי בבואם, וירא את-אליאב; ויאמר, אך נגד יהוה משיחו. {ס} ז ויאמר יהוה אל-שמואל, אל-תבט אל-מראהו ואל-גבה קומתו--כי מאסתיהו: כי לא, אשר יראה האדם--כי האדם יראה לעינים, ויהוה יראה ללבב. ח ויקרא ישי אל-אבינדב, ויעברו לפני שמואל; ויאמר, גם-בזה לא-בחר יהוה. ט ויעבר ישי, שמה; ויאמר, גם-בזה לא-בחר יהוה. י ויעבר ישי שבעת בניו, לפני שמואל; ויאמר שמואל אל-ישי, לא-בחר יהוה באלה.

יא ויאמר שמואל אל-ישי, התמו הנערים, ויאמר עוד שאר הקטן, והנה רעה בצאן; ויאמר שמואל אל-ישי שלחה וקחנו, כי לא-נסב עד-באו פה. יב וישלח ויביאהו והוא אדמוני, עם-יפה עינים וטוב ראי; {פ} ויאמר

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

יהוה קום משחהו, כי-זה הוא. יג ויקח שמואל את-קרן השמן, וימשח אתו בקרב אחיו, ותצלח רוח-יהוה אל-דוד, מהיום ההוא ומעלה; ויקם שמואל, וילך הרמתה.

יד ורוח יהוה סרה, מעם שאול; ובעתתו רוח-רעה, מאת יהוה. טו ויאמרו עבדי-שאול, אליו: הנה-נא רוח-אלהים רעה, מבעתך. טז יאמר-נא אדננו, עבדיך לפניך--יבקשו, איש ידע מנגן בכנור; והיה, בהיות עליך רוח-אלהים רעה--ונגן בידו, וטוב לך. {פ} (שמואל א' טז)

דוד סך הכל היה נער תמים, רועה צאן מנגן. הוא נבחר על ידי ה' לא בזכות גדולתו וגבורתו, אלא בשל מידת הענוה והלבביות שהיו לו. הוא נמשח בשמן על ידי הנביא להיות למלך במקום שאול, המלך הראשון של ישראל, אך מלכות דוד תתממש רק לאחר דרך ארוכה ומפותלת, ועם זאת, רוח אלוהים עליו.

מוטיב בולט הוא עצם הנבחרות שהיא לא ביוזמתו ולא בזכות חכמתו. מוטיב התמימות ויראת ה' בולט גם בשני המקרים העוקבים בהם דוד נרדף על ידי שאול, לאחר שהיה אחוז רוח רעה, וכאשר נופלת בידי דוד הזדמנות לפגוע במלך המטורף, והוא מוותר - מתוך כבוד למעמד, כבוד לה', כי "משיח ה' הוא" (שמואל א' פרקים כד ו). דוד מכבד את הבחירה.

נצחיות המעמד

טקסט בהמשך מסמן צעד גדול קדימה במגמת הדמות האגדית של דוד. הוא כבר מלך יהודה וישראל ויושב בביתו בירושלים עיר הבירה, וזוכה לביקור מנתן הנביא הנאמן אליו אשר מלווה אותו לאורך חייו:

א ויהי, כי-ישב המלך בביתו; ויהוה הניח-לו מסביב, מכל-איביו. ב ויאמר המלך, אל-נתן הנביא, ראה נא, אנכי יושב בבית ארזים; וארון, האלהים, ישב, בתוך היריעה. ג ויאמר נתן אל-המלך, כל אשר בלבבך לך עשה: כי יהוה, עמך.

ד ויהי, בלילה ההוא; {ס} ויהי, דבר-יהוה, אל-נתן, לאמר. ה לך ואמרת אל-עבדי אל-דוד, {ס} כה אמר יהוה: האתה תבנה-לי בית, לשבתי. ו כי לא ישבתי, בבית, למיום העלתי את-בני ישראל ממצרים, ועד היום הזה; ואהיה, מתהלך, באהל, ובמשכן. ז בכל אשר-התהלכתי, בכל-בני ישראל, הדבר דברתי את-אחד שבטי ישראל, אשר צויתי לרעות את-עמי את-ישראל לאמר: למה לא-בניתם לי, בית ארזים.

ח ועתה כה-תאמר לעבדי לדוד, כה אמר יהוה צבאות, אני לקחתיך מן-הנוה, מאחר הצאן--להיות נגיד, על-עמי על-ישראל. ט ואהיה עמך, בכל אשר הלכת, ואכרתה את-כל-איביך, מפניך; ועשתי לך שם גדול, כשם הגדלים אשר בארץ. י ושמתי מקום לעמי לישראל ונטעתיו, ושכן תחתיו, ולא ירגז, עוד; ולא-יסיפו בני-עולה לענותו, כאשר בראשונה. יא ולמן-היום, אשר צויתי שפטים על-עמי ישראל, והניחתי לך, מכל-איביך; והגיד לך יהוה, כי-בית יעשה-לך יהוה.

יב כי ימלאו ימך, ושכבת את-אבתיך, והקימתי את-זרעך אחרך, אשר יצא ממעריך; והכינתי, את-ממלכתו. יג הוא יבנה-בית, לשמי; וכננתי את-כסא ממלכתו, עד-עולם. יד אני אהיה-לו לאב, והוא יהיה-לי לבן-אשר, העותו, והכחתי בשבט אנשים, ובנגעי בני אדם. טו וחסדי, לא-יסור ממנו, כאשר הסרתי מעם שאול, אשר הסרתי מפניך. טז ונאמן ביתך וממלכתך עד-עולם, לפניך: כסאך, יהיה נכון עד-עולם. יז ככל הדברים האלה, וככל החזיון הזה--כן דבר נתן, אל-דוד. {פ} (שמואל ב' ז)

דמותו של דוד כמלך ממריאה מבחינה רעיונית, כאן, בתוך הטקסט המקראי.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הרטוריקה הנבואית מפתחת את הרעיון אך תוך כדי ממשיכה מוטיבים שראינו קודם לכן, למשל הלבביות המשתקפת באופיו של דוד. בטקסט הקודם דוד נבחר לפי שהאל רואה ללבבו, ואילו כאן נאמר שעליו לקום בתעוזה ולעשות את כל מה שעל לבבו, כי אלהים עמו ומזדהה עם לבבו הנכון...

מה עליו לעשות כלבבו? למרות שדוד לא יבנה את המקדש, הוא בכל זאת זוכה בהכרה על מלאכת המשכן. המשכן או המקדש זה מוטיב נוסף. בעתיד זה יהווה מרכיב מרכזי בתנועת שיבת ציון, והבית השני בתוך המקרא והרעיון המשיחי שיבוא.

מוטיב הניגון של דוד משתלב עם עבודת המקדש, במיוחד כי מתווסף לזה כל המזמורים והאופן בו ארגון התזמורת של פולחן המקדש בספר דברי הימים.

הטקסט אומר שדוד הנער הרועה נהפך לנגיד ומלך הרועה את העם כולו (מוטיב רועה ישראל נדרש בספר יחזקאל פרק לד'). כמו כן, הטקסט מדברת על נצחיות מלכותו של דוד. האל מבטיח לא רק את בניית הבית לשמו אלא גם את המשכיות כסאו של דוד ואף זה של זרעו, כלומר בנו שלמה והלאה.

זוהי קפיצת מדרגה מהותית, במישור הטקסטואלי והרעיוני בהחלט. כאן לראשונה מיוחסים לדמותו של דוד ובני ביתו ערכים נצחיים ומעין חסינות היסטורית, מבחינה רעיונית לכל הפחות.

מרכיב אחרון חביב הוא טיפוס הבן, דמות של בן, דמות בן טיפוסית. הוא הבן, ואלהים יהיה לו לאב. ברמה הספרותית, למרות שתולדות דוד מלאות יחסי גומלין עם בניו כאב בעצמו, זאת אומרת הוא כמובן אב ולא רק בן, בכל זאת מצטיירת דמותו של דוד בספרות המקראית כטיפוס הבן ולא האב, האגדה היא בן דוד.

במותו של דוד, שלמה מכבב כדמות הבן וממשיך דרכו של דוד. נתן הנביא משחק תפקיד חשוב בהבטחות הנ"ל וגם בפרשת בת-שבע אמו של שלמה, וכן בהכתרתו הנחושה של זה. שלמה בונה את המקדש, מלכד את מלכות ישראל, כורת בריתות באזור ומחולל שלום ושגשוג. מרכיבים מהסוג הזה נכנסו למטען המושגים של משיח אבל בכל זאת, דוד ורק דוד ייזכר כאב-טיפוס לכך.

לאורך ספרי מלכים דוד נזכר פעמים רבות עם התייחסות למלכים מביתו, משלמה והלאה: "ויאהב שלמה את יהוה ללכת בחקות דוד אביו רק בבמות הוא מזבח ומקטיר" (מלכים א' ג ג); "ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו אחרי אלהים אחרים ולא היה לבבו שלם עם יהוה אלהיו כלבב דויד אביו, וילך שלמה אחרי עשתרת אלהי צדנים ואחרי מלכם שקץ עמנים, ויעש שלמה הרע בעיני יהוה ולא מלא אחר יהוה כדוד אביו" (מלכים א' יא ד-ו); "ובשנת שמנה עשרה למלך ירבעם בן נבט מלך אבים על יהודה, שלש שנים מלך בירושלם ושם אמו מעכה בת אבישלום, וילך בכל חטאות אביו אשר עשה לפניו ולא היה לבבו שלם עם יהוה אלהיו כלבב דוד אביו, כי למען דוד נתן יהוה אלהיו לו ניר בירושלם להקים את בנו אחריו ולהעמיד את ירושלם, אשר עשה דוד את הישר בעיני יהוה ולא סר מכל אשר צוהו כל ימי חייו רק בדבר אוריה החתי" (מלכים א' טו א-ה); "ויהיה בשנת שלש להושע בן אלה מלך ישראל מלך חזקיה בן אחז מלך יהודה, בן עשרים וחמש שנה היה במלכו ועשרים ותשע שנה מלך בירושלם ושם אמו אבי בת זכריה, ויעשה הישר בעיני יהוה ככל אשר עשה דוד אביו" (מלכים ב' יח א-ג); "בן שמנה שנה יאשיהו במלכו ושלשים ואחת שנה מלך בירושלם ושם אמו ידידה בת עדיה מבצקת, ויעש הישר בעיני יהוה וילך בכל דרך דוד אביו ולא סר ימין ושמאול" (מלכים ב' כב א-ב).

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

את ספרי מלכים מספרים כמעין נרטיב מנקודת מבט של מנחה בסוף שרשרת האירועים אשר מתבונן בתולדות מלכי יהודה וישראל במבט לאחור. הקול הזה לוקח את דמותו של דוד מן הסיפורים ומשווה את הבאים אחריו כאשר דוד נהיה מעין רף גבוה של מנהיגות מופתית בדבקתו ללבב ה', מעין אגדה, וזאת למרות חולשותיו האנושיות הרבות. ניתן לומר שדמותו עולה מדרגה כאן, אך טרם ראינו את עומקה והיקפה של דמות משיח כגואל אחרית הימים.

שיבת ציון

התפתחות ספרותית ורעיונית נוספת על בסיס דמותו של דוד מתרחשת בכתבים על מאורעות שיבת ציון, בין בית ראשון לבית שני. אותו קול מנחה של ספרי שמואל ומלכים, קרי נרטיב, לא מכיר תקוות חדשות כלפי בית דוד ומלכות ישראל, אלא מסתפק בתחושת הכרעה נוסח ספר דברים לפיו אם נלך בחוקותיו של ה' נתברך בארצנו ואם לאו אזי ניתקל בחרבן.

אם נמשיך לקרוא, נגלה תופעה חדשה בספרות המקראית סביב התופעה של חזרה לארץ ישראל, חזרה של בית דוד וחזרה למלכות. כבר קודם לגלות בבל וחרבן בית ראשון, התהליך מתחיל עם ההתקפה האשורית ופיזור מלכות ישראל הצפונית במאה השביעית לפנה"ס (מלכים ב' פרק יז), הגיוני שרבים ברחו דרומה ליהודה, ועם ההתקפה על יהודה בימי חזקיהו (מלכים ב' פרק יט), אז מלכות יהודה הצטמצמה לירושלים עצמה וסביר שרבים מכול יהודה וישראל הצטופפו שם.

מצב עגום זה מתואר בישיעה א ז-ט, "ארצכם שממה עריכם שרפות אש אדמתכם לנגדכם זרים אכלים אתה ושממה כמהפכת זרים, ונותרה בת ציון כסכה בכרם כמלונה במקשה כעיר נצורה, לולי יהוה צבאות הותיר לנו שריד כמעט כסדם היינו לעמרה דמינו", ובמלכים ב' יט לא-לה, "ויספה פליטת בית יהודה הנשארה שרש למטה ועשה פרי למעלה, כי מירושלם תצא שארית ופליטה מהר ציון קנאת יהוה תעשה זאת, לכן כה אמר יהוה אל מלך אשור לא יבא אל העיר הזאת ולא יורה שם חץ ולא יקדמנה מגן ולא ישפך עליה סללה, בדרך אשר יבא בה ישוב ואל העיר הזאת לא יבא נאם יהוה, וגנותי אל העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי".

שני הציטוטים לעיל מגלים טעם של מה שיבוא בעתיד. מדובר היה במשבר ושפל לאומי. ואילו מאותו מקום ירוד פתאום יצא דבר ישועה ויום גאולה! הספרות בהקשר זה יכולה לתאר תחושות אדירות וסוחפות, ועשויה להשתמש במטבעות לשון, קישורים טקסטואליים ומשלים בעלי משמעות כדי לתאר את החוויה, לבטא את התחושות, להכריז על ואת האמונות שם.

סביב גלות בבל וחרבן הבית ואז שיבת ציון ממש במאה השישית לפנה"ס, הספרות מלאה בסערת רגשות ובה דמותו של דוד עולה מדרגה גדולה נוספת. מטפורה מרכזית תהיה הצמח שנכרת אך משורשו יצמח מחדש, זהו יורשו של דוד שישב על כסאו ויחד עם זאת תיאורים נפלאים לאופיו וסגולותיו. הרי צאצאו של דוד יהויכין מלך יהודה הוגלה עם צמרת מלכותו לבל (מלכים ב' כד ה-יז) ואחר כך שוחרר מהכלא לחיות שם בכבוד (מלכים ב' כה כז-ל). כאשר היהודים בגולה יקבלו רשות לשוב לישראל בראשות זרובבל בן שאלתיאל מזרע דוד וגם תבנה שוב את בית המקדש, אז הספרות המקראית תנציח את בית דוד וזרעו ותיתן ביטוי להתרגשות הלאומית העצומה.

דוד הופך לסמל של מלכות יהודית ישראלית אידיאלית בספרות הנבואית עוד קודם לשיבת ציון: "כי ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר ואין זבח ואין מצבה ואין אפוד ותרפים, אחר ישבו בני ישראל ובקשו את יהוה אלהיהם ואת דויד מלכם ופחדו אל יהוה ואל טובו באחרית הימים" (הושע ג ד-ה); "ביום ההוא

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אקים את סכת דויד הנפלת וגדרתי את פרציהן והרסתיו אקים ובניתיה כימי עולם, למען יירשו את שארית אדום וכל הגוים אשר נקרא שמי עליהם נאם יהוה עשה זאת" (עמוס ט יא-יב).

ביטויים כגון "היום ההוא" וגם "אחרית ימים" כוונתם לעתיד לא רחוק, כך לפי ההקשר של הכתוב, בכול זאת אבל, הביטויים האלה ישמשו בהמשך כרמזים למה שיהיה בעתיד האידיאלי, בעתיד הרחוק, או בעולם הבא, או הפיכת סדרי עולם - כלומר, אלה רמזים מוקדמים של ספרות אסכטולוגית.

עוד מרכיבים ודוגמאות של טקסטים סביב דמות דוד האגדה, הם מקרים ככל הנראה של רמזים למלך חזקיה מול אשור, אבל מה שזה לא יהיה, זה מה שמתפתח, הנצחה רטורית נפלאה: "ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל ומוצאתיו מקדם מימי עולם, לכן יתנם עד עת יולדה ילדה ויתר אחיו ישובו על בני ישראל, ועמד ורעה בעז יהוה בגאון שם יהוה אלהיו וישבו כי עתה יגדל עד אפסי ארץ, והיה זה שלום, אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרך בארמנותינו והקמנו עליו שבעה רעים ושמנה נסיכי אדם, ורעו את ארץ אשור בחרב ואת ארץ נמרד בפתחיה והציל מאשור כי יבוא בארצנו וכי ידרך בגבולנו" (מיכה ה א-ה);

ועוד דוגמה טובה, "העם ההלכים בחשך ראו אור גדול ישבי בארץ צלמות אור נגה עליהם, הרבית הגוי לו הגדלת השמחה שמחו לפניך כשמחת בקציר כאשר יגילו בחלקם שלל, כי את על סבלו ואת מטה שכמו שבט הנגש בו החתת כיום מדין, כי כל סאון סאן ברעש ושמלה מגללה בדמים והיתה לשרפה מאכלת אש, כי ילד ילד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום, למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו להכין אתה ולסעדה במשפט ובצדקה מעתה ועד עולם קנאת יהוה צבאות תעשה זאת" (ישעיה ט א-ו).

הספרות הנבואית הזאת מביעה תקווה ורצון באופן יצירתי וציורי סביב דמותו של דוד. האידיאליזציה הזאת אף מייחסת תכונות וסגולות אלוהיות כמעט למלך דמיוני מיוחד. הדוגמה הטובה ביותר לכך, אשר כוללת גם כן את משל הצמח, היא בישעיה פרק י"א:

ויצא חטר, מגזע ישי; ונצר, משרשיו יפרה. ונחה עליו, רוח יהוה--רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת, ויראת יהוה. והריחו, ביראת יהוה; ולא-למראה עיניו ישפוט, ולא-למשמע אזניו יוכיח. ושפט בצדק דלים, והוכיח במישור לענוי-ארץ; והכה-ארץ בשבט פיו, וברוח שפתיו ימית רשע. והיה צדק, אזור מתניו; והאמונה, אזור חלציו. וגר זאב עם-כבש, ונמר עם-גדי ירבץ; ועגל וכפיר ומריא יחדו, ונער קטן נהג בם. ופרה ודב תרעינה, יחדו ירבצו ילדיהן; ואריה, כבקר יאכל-תבן. ושעשע יונק, על-חר פתן; ועל מאורת צפעוני, גמול ידו הדה. לא-ירעו ולא-ישחיתו, בכל-הר קדשי: כי-מלאה הארץ, דעה את-יהוה, כמים, לים מכסים. י והיה, ביום ההוא, שרש ישי אשר עמד לנס עמים, אליו גוים ידרשו; והיתה מנחתו, כבוד.

קודם כל, מעניין במיוחד בטקסט זה מוטיב העתיד, שנשמע כבר קרוב יותר לספרות אסכטולוגית שתהיה, העוסקת באחרית הימים, וזה כולל מרכיב אוניברסלי כך שהמלכות האידיאלית העתידית הזאת תשרה גם על אומות העולם, מרכיב שנמצא בעיקר בספר ישעיה באמת. ואולי הסיבה להימצאות מרכיבים רעיוניים כאלה היא מסעות האימפריאליזם המלחמתית של אשור.

וחזרה לעיקר, הסגולה האידיאלית והדתית המיוחסת לדמותו הסמלית של דוד המשולה אף לצמח מצויה בספרות הנבואית של ירמיהו הנביא: "ואני אקבץ את שארית צאני מכל הארצות אשר הדחתי אתם שם והשבתי אתהן על נוהן ופרו ורבו, והקמתי עליהם רעים ורעום ולא ייראו עוד ולא יחתו ולא יפקדו נאם יהוה, הנה ימים באים נאם יהוה והקמתי לדוד צמח צדיק ומלך מלך והשכיל ועשה משפט וצדקה בארץ, בימיו

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

תושע יהודה וישראל ישכן לבטח וזה שמו אשר יקראו יהוה צדקנו" (ירמיה כג ג-ו); "והיה ביום ההוא נאם יהוה צבאות אשבר עלו מעל צוארך ומוסרותיך אנתק ולא יעבדו בו עוד זרים, ועבדו את יהוה אלהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם" (ירמיה ל ח-ט); "הנה ימים באים נאם יהוה והקמתי את הדבר הטוב אשר דברתי אל בית ישראל ועל בית יהודה, בימים ההם ובעת ההיא אצמיח לדוד צמח צדקה ועשה משפט וצדקה בארץ, בימים ההם תושע יהודה וירושלם תשכון לבטח וזה אשר יקרא לה יהוה צדקנו, כי כה אמר יהוה לא יכרת לדוד איש ישב על כסא בית ישראל, ולכהנים הלויים לא יכרת איש מלפני מעלה עולה ומקטיר מנחה ועשה זבח כל הימים" (ירמיה לג יד-יח).

בספר יחזקאל פרק לד נכתב על לכידות העם תחת רועה אחד בברית שלום, "לכן כה אמר אדני יהוה אליהם הנני אני ושפטתי בין שה בריה ובין שה רזה, יען בצד ובכתף תהדפו ובקרניכם תנגחו כל הנחלות עד אשר הפיצותם אותנה אל החוצה, והושעתי לצאני ולא תהיינה עוד לבז ושפטתי בין שה לשה, והקמתי עליהם רעה אחד ורעה אתהן את עבדי דויד הוא ירעה אתם והוא יהיה להן לרעה, ואני יהוה אהיה להם לאלהים ועבדי דוד נשיא בתוכם אני יהוה דברתי" (כ-כד);

ואילו בפרק לז נכתב באופן דומה, לאחר נבואת העצמות היבשות, על תקומת העם: "ועשיתי אתם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכלם למלך ולא יהיו עוד לשני גוים ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד, ולא יטמאו עוד בגלוליהם ובשקוציהם ובכל פשעיהם והושעתי אתם מכל מושבתייהם אשר חטאו בהם וטהרתי אותם והיו לי לעם ואני אהיה להם לאלהים, ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכלם ובמשפטי ילכו וחקותי ישמרו ועשו אותם" (כב-כד).

זהו כמובן שימוש במוטיבים קודמים של מלכות דוד ומוצאו כרועה צאן, יחד עם שילוב של אידיאלים כמו טוהר, אחדות ושלום. אולם קשה לומר אם יש בפנינו ציפיות ממשיות או הבעה של מצב רצוי חלומי, כיאה לסגנון הספרותי הזה. כל הטקסטים השונים האלה בהקשרים שונים, אבל מתחברים בעצם לז'אנר ספרותי ומוטיב משותף אך מגוון של הנצחת בית דוד ודמותו בצורה דתית, יצירתית, ואידיאלית.

ספרות הנבואה של גלות בבל ושיבת ציון כוללת גם את ספר זכריה אשר גם הוא מתקרב לסגנון התגלות אחרית הימים ספרות אסכטולוגית אפוקליפטית. זכריה עוסק בתקופה שהיא מעל ומעבר להיסטוריה של התהליך האנושי בעולם הזה, כולל מלאכים מגידים וחזיונות הזוים. לפי תמונה זו ה' בעצמו ימלוך בציון ואומות העולם ישתחוו לו שם.

אך פתאום מופיע מרכיב בולט חריג חדש לנו, המובא בהקשר המוטיב המגמה של הנצחת דוד. מתגלם ביטוי של המתח הצורם, או הכפילות אם תרצו, של שתי הדמויות המובילות: הכוהן והמלך; יהושע בן יהוצדק הכהן וזרובבל בן שאלתיאל היושב למלכות. שניהם מתוארים בפרק ד' בתור "זיתים" וגם "בני יצהר", כלומר משלים של שמן משחה ואנשים משוחים, מלך משיח ומשיח כוהן.

אבל רק זרובבל בן שאלתיאל מתואר כצמח, בהמשך לדימויים של דוד שנזכרו לעיל: "כה אמר יהוה צבאות לאמור הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח ובנה את היכל יהוה, והוא יבנה את היכל יהוה והוא ישא הוד וישב ומשל על כסאו" (זכריה ו יב-יג).

הטקסט הבא מהנביא זכריה פרק יב מתאר את או מנבא על מלחמה גדולה בה תככב דמות דוד והביטוי בית דוד, כמעט כאילו לא דוד עצמו אלא ביתו, אבל הכוונה לבן דוד כמובן, זהו יום ישועת ה' על אויב ישראל, נבואה די אפוקליפטית: "והושע יהוה את אהלי יהודה בראשנה למען לא תגדל תפארת בית דויד ותפארת ישב ירושלם על יהודה, ביום ההוא יגן יהוה בעד יושב ירושלם והיה הנכשל בהם ביום ההוא כדויד

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ובית דויד כאלהים כמלאך יהוה לפניהם, והיה ביום ההוא אבקש להשמיד את כל הגוים הבאים על ירושלים, ושפכתי על בית דויד ועל יושב ירושלים רוח חן ותחנונים והביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו כמספד על היחיד והמר עליו כהמר על הבכור" (ז-י).

מזמור לדוד

אי אפשר ללא קריאה קלה במזמורים, שם נמצאים הטקסטים המתקדמים ביותר, אולי, מבחינת ההתפתחות הרעיונית של האגדה בדמותו של דוד.

מזמורים שונים נכתבו בזמנים שונים, ואילו קשה לתארך כל אחד ואחד. נסתפק בהצגת טקסטים ברמה ספרותית ורעיונית ביחס לדמות דוד - הרי כוונתנו מעקב אחר התפתחות מושגית, והניתוח מהיבט כרונולוגי פחות הכרחי כרגע.

מזמורים רבים משבחים את דמותו של דוד. המזמורים עצמם ניתן לומר מהווים מעין הנצחה לדוד...

במזמורים כמה מקרים של המונח משיח, אך מדובר בתואר סתמי, ולא בדמות האגדית, כלומר, הגלגול הקודם מבחינת המשמעות של משיח, אישים במשרות כגון נביא כוהן ומלך.

אך בנוסף, בכמה מזמורים, מקרים מפתיעים מופיעים, של רמזים כמעט של האלהת דמותו של דוד, ואף חפיפה ספרותית בין דמות המלך אותו מנציחים אל ה' כמלך ואלוהי ישראל - שימו לב:

"יציצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על יהוה ועל משיחו, ננתקה את מוסרותימו ונשליכה ממנו עבתימו, יושב בשמים ישחק אדני ילעג למו, אז ידבר אלימו באפו ובחרונו ובהלמו, ואני נסכתי מלכי על ציון הר קדשי, אספרה אל חק יהוה אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך" (תהלים ב א-ז); "לדוד מזמור נאם יהוה לאדני שב לימיני עד אשית איביך הדם לרגליך, מטה עזך ישלח יהוה מציון רדה בקרב איביך, עמך נדבת ביום חילך בהדרי קדש מרחם משחר לך טל ילדתיך" (תהלים קי א-ד).

מקרה מסקרן נוסף הוא מזמור מה. זהו שיר אהבה כלפי המלך והאל, כתיבה במשמעות כפולה: "יפיית מבני אדם הוצק חן בשפתותיך על כן ברכך אלהים לעולם, חגור חרבך על ירך גבור הודך והדרך, והדרך צלח רכב על דבר אמת וענוה צדק ותורך נוראות ימינך, חציך שוננים עמים תחתך יפלו בלב אויבי המלך, כסאך אלהים עולם ועד שבט מישר שבט מלכותך, אהבת צדק ותשנא רשע על כן משחק אלהים אלהיך שמן ששון מחברך" (ג-ח).

המזמור הכי מפותח מבחינה משיחית הוא פט. כולו חשוב אך אציג חלקים. השימוש בפועל מש"ח מתרחש שלוש פעמים: "מצאתי דוד עבדי בשמן קדשי משחתי" (כא); "ואתה זנחת ותמאס התעברת עם משיחך" (לט); "אשר חרפו אויביך יהוה אשר חרפו עקבות משיחך" (נב).

כמו כן, מנציח המזמור את דוד כהצבת פולחן כמעט לדמותו: "כרתי ברית לבחירי נשבעתי לדוד עבדי, עד עולם אכין זרעך ובניתי לדר ודור כסאך סלה" (ד-ה); "הוא יקראני אבי אתה אלי וצור ישועתי, אף אני בכור אתנהו עליון למלכי ארץ, לעולם אשמר לו חסדי ובריתי נאמנת לו, ושמתי לעד זרעו וכסאו כימי שמים" (כז-ל); "אחת נשבעתי בקדשי אם לדוד אכזב, זרעו לעולם יהיה וכסאו כשמש נגדי, כירח יכון עולם ועד בשחק נאמן סלה" (לו-לח). נראה שמזמור פט מתכתב עם הטקסט בשמואל ב פרק ז!

רוכב על העננים

לבסוף, נזכיר את ספר דניאל שנחשב על ידי חוקרים הקובץ המאוחר ביותר במקרא ובו שני טקסטים שחובה לגעת בהם, בהקשר שלנו, הראשון הוא בפרק ט: "שבעים שבעים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לכלא הפשע ולהתם חטאת ולכפר עון ולהביא צדק עלמים ולחתם חזון ונביא ולמשח קדש קדשם, ותדע ותשכל מן מצא דבר להשיב ולבנות ירושלם עד משיח נגיד שבעים שבעה ושבעים ששים ושנים תשוב ונבנתה רחוב וחרוץ ובצוק העתים, ואחרי השבעים ששים ושנים יכרת משיח ואין לו והעיר והקדש ישחית עם נגיד הבא וקצו בשטף ועד קץ מלחמה נחרצת שממות, והגביר ברית לרבים שבוע אחד וחצי השבוע ישבית זבח ומנחה ועל כנף שקוצים משמם ועד כלה ונחרצה תתך על שמם" (כד-כז).

נבואה זאת נחשבת על ידי חוקרים כהתייחסות למאורעות מסוימים בימי המאבק נגד ההלניסטים, אז נרצח הכוהן הגדול חוניו השלישי, בשנת 175 לפני הספירה. יש הגיון לכך שמדובר במשיח כוהן, לפי הקשר הפולחן בפרק, ואפשר לראות במונח המצורף "נגיד" כשליט נציב ולא בהכרח המלך מבית דוד. בין כה וכה, מדובר במשיח סתמי, ולא זרע דוד האגדה המלך.

הטקסט השני יותר חשוב וישפיע בהמשך על תפיסות משיחיות, בפרק ז': "חזה הוית בחזוי ליליא וארו עם ענני שמיא כבר אנש אתה הוה ועד עתיק יומיא מטה וקדמוהי הקרבוהי, ולה יהיב שלטן ויקר ומלכו וכל עממיא אמיא ולשניא לה יפלחון שלטנה שלטן עלם די לא יעדה ומלכותה די לא תתחבל" (יג-יד) [בתרגום חופשי: רואה הייתי בחזיונות הלילה והנה עם ענני השמים כבן אדם בא היה ועד עתיק הימים הגיע ולפניו הקריבהו, ולו ניתן שלטון ויקר ומלכות וכל העמים האומות והלשונות אותו יעבדו שלטונו שלטון אשר לא יעבור ומלכותו אשר לא תשחת].

מה לומר על טקסט כזה? זה לכאורה מקרה חריג, ולא ברור מי בדיוק המלך, אם זה עתיק יומין או זה זה אשר נראה כבן אדם, שניתנה לו מלכות, והרי בשמיים אלהים עצמו אמור להיות המלך.

בכל מקרה, אין כאן שום זיקה ברורה לבית דוד, רק הדמות השמיימית ולא פחות אנושית של מלך. אך טקסט מיוחד זה יהיה לאחד הקטעים החשובים יותר בהתפתחות הרעיון המשיחי, כפי שנראה בשיעור המשך על ספרות בתר-מקראית בתקופת בית שני...

לסיכום השיעור הזה, על שורשים מקראיים, בשיעור זה ראינו שלושה חוטים, הראשון מוטיב המילה מש"ח, השני דמותו של דוד, והשלישי, בקושי, בסוף, בספר דניאל, במקום אחד בו מתואר בן האדם, הדמות השמיימית מקבל מלכות.

והעיקר הוא, שלאורך ספרי המקרא, החוט השני, מתפתחת מגמה ספרותית ורעיונית מרכזית מתוך דמותו של דוד, זה נתפס כנראה עמוק בתודעה, ממקום נרטיב היסטורי אל סמל של מלכות ואב-טיפוס למלכים ישרים וגיבורים. שם צומחת דמות של מלך אידיאלי מבית דוד ופולחן אישיות שמתמזג כמעט עם ה' עצמו כמלך בן האל והאל כמלך, לזה כסא ולזה כסא.

שיעור שני: ספרות בית שני ופריצת הנצרות הקדומה

אם החיפוש אחר רעיון המשיח ומשיחיות כפי שמשתקף דרך הדמות האגדית, דבר המכונן או מסמל את הגאולה וקץ העולם הזה, לא נמצא במקרא מלבד מרכיבים וחוטים, אז יש לחפש את תחילת התופעה בשלב לאחר מכן, בקרב המקורות של התקופה הבתר מקראית.

ספרות בית שני היא קטגוריה של טקסטים מסוף התנ"ך עד תחילת הספרות התנאית במאה השנייה לספירה. ואם נסקור את כל הטקסטים המוכרים לנו מתקופה זו, פרי עטם של יהודים שכתבו בשפה העברית, ארמית ויוונית בעיקר, נגלה שהרעיון המשיחי המפותח מופיע אך ורק בין כתבי הברית החדשה ובכלל הנצרות הקדומה במאה הראשונה לספירה.

כהמחשה למסגרת זו של התפתחות רעיונית, ניצבים לנו שני תרגומים קלאסיים של התנ"ך, האחד מכונה תרגום השבעים ביוונית בערך מהמאה השנייה או שלישית לפני הספירה הנוצרית, והשני מנגד, תרגום אונקלוס של החומש לשפה הארמית מהמאה השנייה או שלישית לספירה הנוצרית.

שני התרגומים מכילים בהכרח מידה של פרשנות. כך יש טעם לשאול מהי הפרשנות, מהי המגמתיות של הפרשנות? וכך אפשר ללמוד משהו - אולי על מי כתב, או מתי כתבו, וכ"ו. תרגום השבעים אינו מתרגם או מפרש את מה נחשב מאוחר יותר נבואות משיחיות ככאלה.

ואילו אונקלוס, להבדיל, במקרה, או שלא במקרה, מתרגם את הפסוק "אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת" (במדבר כד יז) אל "חזיתיה ולא כען סכיתיה ולא איתוהי קריב כד יקום מלכא מיעקוב ויתרבא משיחא מישראל ויקטיל רברבי מואב וישלוט בכל בנ אנשא". כלומר, הוסיף "המלך" וגם "משיח"...

ובמילים אחרות, התרגום של אונקלוס לכאורה מכניס לתוך הפשט קצה חוט של המשמעות המשיחית המופלגת, לכאורה. אולם נצטרך לבחון עוד הרבה טקסטים כדי להגיע לידי השערה יותר מבוססת. אז נתמקד במסגרת זמן בין שנת מאתיים לפני הספירה עד אחרי שנת מאתיים אחרי הספירה, בין תרגום השבעים לאונקלוס, כארבע מאות שנים בהן תצמח תפיסה משיחית ממש.

ספרות בית שני

שני מחברים גדולים מאוד של המאה הראשונה לספירה היו יוסף בן מתתיהו מארץ ישראל, בגליל, ופילון האלכסנדרוני, מהקהילה היהודית באלכסנדריה במצרים.

יוספוס היה מפקד במלחמה נגד הרומים, ותוך כדי החליט שהמערכה היהודית היא לשווא, דבר שהובילו לנסות ולשכנע את העם להיכנע בפני האימפריה הגדולה ודורסנית. אחרי חרבן הבית בסוף המלחמה הגדולה בשנת 70, נאסף יוספוס לחסותו של הקיסר החדש ברומא, ומאז השקיע את מרצו בהעלה על הכתב את ההיסטוריה היהודית, כולל ההיסטוריה המקראית, ועד המלחמה הגדולה האחרונה, כי כנראה הטיל ספק בכלל בהמשכיות של מורשת היהודים מישראל.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ובין כל הכתבים הנרחבים האלה, בגדול הוא לא כתב בכלל על איזושהי משיחיות, לא משיחיות מופלגת, המסורתית, למרות שניתן היה לצפות ממנו בהקשר הדברים והמאורעות שיכתוב על הרעיון הזה, אם הרעיון הזה באמת היה קיים ומפותח ושווה משהו בתודעה היהודית דאז. יוספוס מדבר על מלחמות מן הנבואות ועל גאולה לאומית ודתית.

וכך נהג גם פילון, יהודי משכיל ועשיר אשר בין היתר נשלח לקיסר לבקש הגנה מפני צוררים נגד הקהילה היהודית שם במצרים. פילון כתב כרכים על היהודים, על המקרא, ועל היהדות כמעין אסכולה פילוסופית תבונית. וגם על תקופה אידיאלית כתב, מעין ימות המשיח, בלי לקרוא לזה כך, והוא לא מתאר שום משיח, למרות שזה אמור להופיע שם, אם אכן הרעיון התפתח והשתרש אז. ואם לא, אז מסקרן למה לא.

גם בספרי מקבים מתארים מערכה לאומית מלאה בניואנסים של משמעות דתית ומקראית. אבל אפילו בחנוכת המקדש לא מוזכר במפורש משיח ולא שום צורה של משיחיות של ממש (בנרטיב ספרי המקבים יש בעיה משיחית אחרת, היא הרי טכנית אנטי-משיחית, במובן זה שהמלוכה נתפסת על ידי משפחה שאינה מזוהה עם בית דוד, והיא כוהנית בכלל, שזה אסור, בתנ"ך). כך בספר בן סירא וכן מזמורי שלמה, מופיע אמנם מעט שבח לדמותו של דוד בעתיד, אך אין בכך התפתחות מקורית מאז המקרא וזה לא נחשב משיחיות בהקשר שלנו.

ואז יש קטעי מגילה, חלקים של טקסטים שנכתבו על גבי קלפים על ידי כתות מדבר יהודה ושרדו ונתגלו, בהם מופיעות אמירות שהן רמזים למשיח מזרע דוד, וכך הוא באמת נקרא שם. למרבה הצער, משום שהחומר מועט ומפוזר, אין תמונה שלמה ואיתנה של תובנה היסטורית.

בספרות האפוקליפטית, מה שנקרא, היא כתיבה אזוטרת והזויה על אחרית הימים ומאורעות בעליונים, מופיעות בה דמויות משמים כאלו ואחרות, מעין מלאכים ולא רק... בספרות זו נזכרת דמותו של המלך שמזוהה עם דוד, ודמות זו אינה מזוהה עם הגואל האפוקליפטי המלאכי, בן האדם וכדומה...

זאת אומרת בשיעור הקודם בסוף פגשנו את הדמות השמיימית בדניאל פרק ז', "חזה הוית בחזוי ליליא וארו עם ענני שמיא כבר אנש אתה הוה ועד עתיק יומיא מטה וקדמוהי הקרבוהי, ולה יהיב שלטן ויקר ומלכו וכל עממיא אמיא ולשניא לה יפלחון שלטנה שלטן עלם די לא יעדה ומלכותה די לא תתחבל" (יג-יד) [בתרגום חופשי: רואה הייתי בחזיונות הלילה והנה עם ענני השמים כבן אדם בא היה ועד עתיק הימים הגיע ולפניו הקריבוהו, ולו ניתן שלטון ויקר ומלכות וכל העמים האומות והלשונות אותו יעבדו שלטונו שלטון אשר לא יעבור ומלכותו אשר לא תשחת].

זה היה החוט השלישי שראינו במקרא בנוסף למילה משיח ואגדת דוד, ותהינו אם מדובר בדמות מלך בכלל או מלך בן דוד בפרט, ולא רק גואל אפוקליפטי סתמי או דמות חדשה, אז כאן בספרות אפוקליפטית למדים שלא חיברו בין שתי דמויות אלה. להלן דוגמה של כך מספר חנוך א' (משלים) (מו-מח) שמתכתב וממשיך את חוט בן האדם, ללא זכר לדוד וזרעו:

"וארא שם את אשר הוא ראש הימים וראשו כצמר לבן ואתו אחר והוא פניו כמראה אדם ופניו מלאים חן כאחד המלאכים הקדושים: ואשאל את המלאך ההלך אתי ומראני את כל הנסתרות על בן האדם ההוא מי הוא ומאין הוא ומדוע הלך עם ראש הימים: ויען ויאמר אלי הוא בן האדם אשר לו הצדקה ואתו תשכן צדקה והוא מגלה את כל אוצרות הכתרים

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כי אדון הרוחות בחר בו ולחלקו יתרון לפני אדון הרוחות בצדקה לעולם: וכן האדם הזה אשר ראית יסיר את המלכים ואת התקיפים ממושבותיהם ואת בעלי הכח מכסאותיהם ופתח מוסרות החזקים ושבר שני החוטאים: והוא יוריד מכסאותיהם וממלכותיהם את המלכים אשר לא ירוממו וישבחו אותו ולא יודו מאין נתנה להם הממלכה...

בשעה ההיא אשר בן האדם יקרא בשם אל פני אדון הרוחות ושמך ראש הימים: ובטרם השמש והאותות יבראו בטרם כוכבי השמים יעשו נקרא שמו לפני אדון הרוחות: הוא יהיה מטה לצדיקים לתמך בו לעמד ולא לנפל ואור לגוים יהיה ותקוה לנשברי לב:

כל יושבי ארץ לפניו יפלו והשתחוו ושבחו וברכו וזמרו לאדון הרוחות: ועל כן נבחר ונסתר לפניו בטרם תברא תבל ועד העולם: וחכמת אדון הרוחות גלתה אתו לקדושים ולצדיקים כי ישמר את חלקם יען שנאו ימאסו בעולם הרשע הזה וישנאו את כל מעשיו ודרכיו בשם אדון הרוחות בשמו יושעו ובחפצו יחיו:

בימים ההם מלכי הארץ והחזקים מושלי הארץ יפלו פניהם בעד מעשי ידיהם כי ביום פחדם וצרתם לא יצילו את נפשם: ומסרתים ביד בחירי כקש באש יבערו לפני הקדושים כעופרת במים יצללו לפני הצדיקים ושארית לא תמצא להם: וביום צרתם תהי מנוחה על הארץ ולפניהם יפלו ולא יקומו עוד ואין מחזיק בידם להקימם כי באדון הרוחות ובמשיחו שקרו יהי שם אדון הרוחות מברך."

כלומר, יש דמות דומה לבן האדם, כאן הוא נקרא אדון הרוחות, וזה לא האל בעצמו, ובסוף מופיע "משיחו", שזה אולי בן דוד פשוט ואולי הסוג המופלג איננו יודעים, ובכול אופן המשיח כאן אינו הדמות הגואלת האפוקליפטית טיפוס בן האדם דניאל פרק ז'.

נצרות קדומה

לפני הנצרות הקדומה לא היתה משיחיות. היו רעיונות ומרכיבים וחוסים שהפכו יחדיו להיות המסורת המדוברת של משיחיות. הנצרות הקדומה, כהתארגנות דתית, קהילתית, אידיאולוגית וטקסטואלית, היא התופעה הראשונה בהיסטוריה היהודית של משיחיות אקוטית.

המכתבים של פאולוס הטרסי אשר מופיעים בין כתבי הברית החדשה הם הטקסטים המוקדמים ביותר של רעיון משיחי מקיף ומלא. לכן, בחיפוש אחר התפתחות הרעיון המשיחי עלינו לבחון ולנתח את התופעה הזו של הנצרות הקדומה, ולחתור אחר מידת השפעתה בהקשר המשיחיות בכלל.

פאולוס מדבר על דמות דתית נערצת, על התארגנות של מאמינים בדרכו והתגלותו, במושגים של אפוקליפסה ואחרית הימים, עם זיקה למלכות בית דוד, ותוך שימוש במונח משיח בעיקר לתאר אותו, את ישוע מנצרת, במקשה אחת. איך פרצה התפתחות דתית זו?

ועוד שאלה מהותית, בקריאת הנרטיב של הברית החדשה, עלינו לשאול, האם הציפיה המשיחית היתה שיש כבר תבנית ברורה, אשר ישוע מנצרת מגשים כביכול, או, להבדיל, האם תלמידי וסופרי וחסידים ישוע במאה הראשונה הגו תוך כדי את התבנית המסורתית של ציפיה ואמונה של שליחות הדמות המשיחית?

לא נוכל לדעת בוודאות מה באמת קרה מבחינה היסטורית וספרותית, אך נניח שהפעילים הנלהבים האלה של ישוע מנצרת במאה הראשונה לא יצרו יש מאין אלא יש מיש, כלומר הם שאבו מתוך מוטיבים זמינים ופיתחו וחיידשו אותם. השאלה היא מה היה קודם, וכמה ואיך חיידשו - שאלה שתהיה רלוונטית

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ביותר להמשך, כמה מה שיהפוך להיות המסורת המשיחית ביהדות נבנתה על מוטיבים קודמים לנצרות הקדומה, ועד כמה היהדות בטעות לקחה מהנצרות.

הטענה היא שמחשבת הברית החדשה ממזגת רעיונות קיימים מאותה תקופה ומרכזת את כל המוטיבים והרעיונות אל תוך דמותו של ישוע כמשיח. כפי שראינו, המונח משיח בזיקה לבית דוד כבר היה, ובמקביל, הדמות האפוקליפטית המכונה בן האדם בדניאל פרק ז' ובספר חנוך למשל, כבר היתה בספרות הדתית היהודית דאז, אך שני אלה לא יוחסו לאותה הדמות. שני המוטיבים האלה, בן דוד האגדי ובן האדם האפוקליפטי, וכן מושגים ורעיונות נוספים, כגון הכוהן הגדול הנצחי מלכיצדק, דבר אלהים 'המימרא' או 'לוגוס', ועוד, את כולם שוזרים יחדיו בתפיסה המשיחית החדשה באותו ישוע מנצרת.

סיפור בתוך סיפור

בברית החדשה מתועדים רעיונות ראשונים של משיח ומשיחיות. מדובר בשילוב רעיונות קיימים אל תוכה של דמות מנהיג דתי נערץ. כעת ננסה לראות את התהליך הזה מתרחש בין רבדי הטקסטים של הברית החדשה, ויותר ספציפית באוונגליונים, 'הבשורות', מה שנקרא.

בחרתי להתמקד בבשורה על פי מרקוס דווקא, לשם הצגת התרשמויות של התפתחות רעיונית המשיחיות מתוך תולדות ישוע, כאיש ואגדה. ישנם חילוקי דעות לגבי מהימנות ומקוריות יחסית של כל ספר וכן של כל פסוק וכל מילה בברית החדשה! רוב קטן של חוקרים משערים כי בשורת מרקוס היא המוקדמת והמקורית יותר. [ורוב גדול של חוקרים משער שיוחנן זו הבשורה המאוחרת יותר אך גם שם נשתמרו מרכיבים מקוריים.]

חוקרים אחרים רואים בלוקס בשורה נכונה יותר עבור ביסוס היסטורי, ויש אף כאלה שמדגישים את בשורת מתי. שלושת הבשורות הללו, הסינופטיות, כוללות טקסטים משותפים וכך קיימת השערה אחת שלוקס ומתי שואבות ממרקוס, והשערה אחרת לפיה שלושתן שואבות ממקור אחר קדום יותר (המכונה Q) אשר כתוב בעברית או ארמית. בכל זאת, כאמור, אשתמש בבשורת מרקוס בעיקר כמסמך גולמי, ותוך כדי נתיחס בקצרה לבשורות האחרות.

כמובן שאין בכוונתי לחקור בהכרח את דמותו ההיסטורית האמיתית של ישוע מנצרת. על כך כתבו אינספור חוקרים והוגים. אלא נציע קריאה אפשרית בטקסטים, להציג השערה - איך התפתחה תופעה רעיונית טקסטואלית דתית זו, של ריכוז הרעיונות האחרים, בתוך דמותו של ישוע כמשיח. העיקר כאן איננו חפירה היסטורית דקדקנית אלא השוואה רעיונית ושל פרשנות טקסטים.

להלן פתיחת הבשורה ע"פ מרקוס, הפרק הראשון, כבר נתקלים במסגרת ספרותית לדברים שיבואו. יש לזכור כי בחינת הטקסט הזה, הספר הזה, זה הבשורה עצמה ולא רק ספר, ואין בהכרח ספרים אחרים. זה בא לספר לנו את הבשורה עצמה ולמסור לנו אותה:

1 תחלת בשורת ישוע המשיח בן־אלהים. 2 ככתוב בישעיהו הנביא: "הנני שלח מלאכי לפניך ופנה דרכך. 3 קול קורא במדבר פנו דרך יהוה, ישרו מסלותיו." 4 יוחנן המטביל הופיע במדבר כשהוא מכריז על טבילה של תשובה לשם סליחת חטאים. 5 יצאו אליו כל ארץ יהודה וכל אנשי ירושלים והוא הטביל אותם בנהר הירדן בהיותם מתודים על חטאיהם. 9 בימים ההם בא ישוע מנצרת אשר בגליל ויוחנן הטבילו בירדן. 10 ברגע שעלה מן המים ראה את השמים נפתחים ואת הרוח יורדת עליו בדמות יונה. 11 יצא קול מן השמים: "אתה בני אהובי, כך חפצתי".

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

העורך מוסר מסגרת, והיא הצהרה על ישוע בתור "משיח" וכן בתור "בן אלהים". העורכים בחרו לתאר את ישוע בשני הכינויים הללו, לומר שהוא משיח והוא בן אלהים, ולומר כנראה שמשיח שווה לבן אלהים. איננו יודעים אם ציפו למשיח שהוא בן אלהים.

כמובן אנחנו קוראים את דברי העורך. יש פער בין הסיפור מה שהיה לבין העורך. האם המשגה זו, של משיח בן אלהים הוא שכבה מאוחרת בשלב הכתיבה של הערת הפתיחה, כלומר דברי העורך, ורק אז התפתחה המשגה זו? אומר זאת שוב, מצאנו שני מרכיבים, שהוצגו בפנינו מתוך תפיסה, ואיננו יודעים איך הדברים התגבשו, אולי כבר היתה הנחה בסביבה הרעיונית שהמשיח הוא בן אלהים, או אולי גם בן אלהים. ומה זה אומר כאן להיות בן אלהים בדיוק. זה משחק של ניתוח טקסטים.

הדברים נאמרו בפתיחה, ומיד הנרטיב מפרש בפועל את הדברים, תוך שימוש בפסוקים במקרא כאל דברי נבואה שזה עתה נפרשים לפני קהל הקוראים. זה מאפיין בולט של הנצרות הקדומה והברית החדשה וכלל ספרות בית שני. טקסטים על טקסטים, פרשנות של המקרא כהגשמה נבואית:

מקשרים בין יוחנן המטביל, דמות חשובה לסיפור של ישוע, לבין מלאך ה' שנשלח להחזיר בתשובה, לקראת אחרית הימים, והוא זה מהווה מעין אליהו הנביא שבא לפני בואו של ה' עצמו, או לפני בחיר ה', בכבודו. הכתוב מגיע מישעיה וגם מלאכי פרק ג', בו נאמר "הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא, והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם פן אבוא והכיתי את הארץ חרם..."

כלומר, בטקסט לעיל נוצר קישור מקורי בין אליהו לדמות המשיחית, באופן ישיר, בפועל. הדמות של אליהו מרתקת בהקשר המשיחיות. יש לזכור, בשלב זה בהיסטוריה הרעיונית הדתית, שום דבר אינו מובן מאליו - כולל הזיקה בין אליהו למשיח. בהמשך הבשורה נראה זיקה בין דמות אליהו לא רק בשיקוף דרך יוחנן המטביל, החלוץ לפני המשיח, אלא נראה גם קשר של אליהו אל המשיח עצמו. (ובהערת אגב מוקדמת מאוד, הנבואה על אליהו ובואו של בחיר ה' מכילה תכלית שקשורה באבות ובנים, וישוע מוצג בכינויים של בן ואלוהים כאב.)

בכל אופן, תולדות ישוע מנצרת לפי מרקוס מתחילות עם יוחנן המטביל שקורא לחזרה בתשובה כאליהו הנביא במובן המקראי הנבואי. ישוע מתואר לעיל, וגם בהמשך הבשורה, כמעין יוחנן שני, אך גדול ממנו, שפועל גם הוא לשם חזרה בתשובה והכרזת קרבת מלכות ה', סמכות רוחנית, וסוג של נביא. מה למדנו מכאן? כינון של דמותו של אליהו הנביא בהקשר המשיחיות...

זאת הגישה, המפתח הפרשני לרשותנו - לקרוא את הבשורה המוקדמת יותר כיצירה שמכילה בתוכה תהליך התגבשות של רעיונות שיהיו מרכיבים ומוטיבים מגובשים של המשיחיות המסורתית.

יש לשים לב אם נפריד בין הפתיח, שם כתוב משיח, לבין תחילת הסיפור הפתיח, אז בתוך הסיפור שלנו עוד לא היתה התייחסות לישוע בכינוי "משיח", אלא בן, ובן אלהים כמובן. השימוש בכינוי "משיח" וזיקה לבית דוד יבואו מאוחר יותר בבשורה זו. שוב, בפתיח, המסגרת של הסיפור, נאמר משיח, אך בתוך הסיפור בתוך המסגרת, עוד לא אמרנו משיח.

בשלב זה בנהר ישוע מתגלה כבן האל לפי קולו של האל מהשמיים. ישנן דוגמאות מקבילות בספרות חז"ל בהן בת קול מכריזה על כזה וכזה כבנים לאלהים. הביטוי מחזיר אותנו לעקדה של יצחק כמובן, שם אברהם נצטוו לקחת את בנו יחידו אשר אהב, אף שמע קול משמיים ברגע האחרון. ובכן, המוטיבים

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בראשית הבשורה, הם של שליחי האל לאחרית ימים כמו בנבואה ודמות אליהו הנביא, וכן האינטימיות והדרמה בין אב ובן, האל והאדם הנבחר.

השקה בגליל

ממשיכים לקרוא בפרק הראשון בבשורה ע"פ מרקוס:

14 אחרי שהסגר יוחנן בא ישוע לגליל והכריז את בשורת האלהים באמרו: 15 "מלאה העת וקרבה מלכות אלהים! שובו בתשובה והאמינו בבשורה!"

16 כאשר הלך על שפת ים הגליל ראה את שמעון ואת אנדרי אחי שמעון פורשים רשתות בים, כי דיגים היו. 17 אמר להם ישוע: "לכו אחרי ואעשה אתכם לדיגי אנשים." 18 מיד עזבו את הרשתות והלכו אחריו. 19 הוא הלך קצת הלאה וראה את יעקב בן־זבדי ואת יוחנן אחיו והם בסירה מתקנים את הרשתות. 20 מיד קרא להם. הם עזבו את זבדי אביהם בסירה עם השכירים והלכו אחריו.

21 אחרי בואם אל כפר נחום מהר להכנס בשבת לבית הכנסת ולמד שם. 22 השתוממו האנשים על הוראתו, כי היה מלמד אותם כבעל סמכות ולא כסופרים. 23 אותה עת נמצא בבית הכנסת איש ובו רוח טמאה. צעק האיש ואמר: 24 "מה לנו ולך ישוע מנצרת? באת להשמיד אותנו! אני יודע מי אתה - קדוש האלהים!" 25 ישוע גער ברוח ואמר: "שתקי וצאי ממנו!" 26 זעזעה הרוח הטמאה את האיש, צעקה בקול גדול ויצאה ממנו. 27 הכל השתוממו ושאלו זה את זה: "מה זה? מה התורה החדשה הזאת? גם על הרוחות הטמאות הוא מצוה בסמכות והן נשמעות לו!" 28 עד מהרה יצא שמעו בכל אזור הגליל.

29 הם יצאו מבית הכנסת ונכנסו מיד לביתם של שמעון ואנדרי. גם יעקב ויוחנן באו אתם. 30 הואיל וחמותו של שמעון שכבה קודחת מחם דברו אליו בנוגע אליה. 31 הוא נגש, החזיק בידה והקים אותה. החם סר ממנה והיא שרתה אותם. 32 בערב, עם שקיעת השמש, הביאו אליו את כל החולים ואחוזי השדים. 33 כל העיר נאספה אל פתח הבית 34 והוא רפא רבים שהיו חולים במחלות למיניהן; גם שדים רבים גרש ולא הניח לשדים לדבר מפני שהכירוהו.

35 בבקר השכם, בעוד חשך, קם ויצא אל מקום שומם והתפלל שם. 36 שמעון והאנשים אשר אתו יצאו בעקבותיו 37 ומצאו אותו. אמרו לו: "הכל מחפשים אותך!" 38 אמר להם: "בואו נלך אל העירות הקרובות ואבשר גם שם, כי לשם כך יצאתי."

עולה תמונה של גבר צעיר, אשר הולך בדרכו של יוחנן המטביל, פועל בגליל, מביא אליו תלמידים וידידים לעזרתו וכדי ללמוד ממנו. ישוע הולך בין הכפרים בגדה המערבית של הכנרת, מבקר בבתי הכנסת ובין אנשים כדי ללמד, לרפא חולים ולגרש שדים, בעוד הוא מכריז חזרה בתשובה לשם מלכות האלהים.

כל הדברים האלה מתרחשים מול קהל וכן בקרב חוג התלמידים, ומהר מאוד לפי הבשורה כולם שמעו עליו והמונים באו עם אנשים חולים ואחוזי שדים, להקשיב לדבריו ולהירפא. זה התשתית הגולמית של הסיפור במחצית הראשונה של המאה הראשונה. זה מה שהוא עושה.

בפרקים הבאים בבשורת מרקוס, ישוע ממשיך בקווים אלה, ומסופר על נסים רבים ומרשימים יותר, וכן יכוחים ואנקדוטות עם תושבים שונים, עם אנשי הרשות מטעם האימפריה הרומית, ועם דמויות מן הממסד הדתי דאז סביב מוסר, תורה ואלוהים. אך מה בין זה למשיחיות, בית דוד, בן האדם ובן אלהים?

כאמור בפתיחה ישוע נטבל על ידי יוחנן ונשמעה בת קול מכריזה שהוא בן אלהים. זה מוטיב אשר עולה פעמים חוזרות, למשל בפרק ג', מאחר שגירש רוחות טמאות מבני אדם אלה צועקות: "אתה הוא בן האלהים!" (11) ואז ישוע "גוער בהן בחזקה שלא תגלינה מי הוא" (12). מדוע? לא ברור. כך גם בפרק ה האיש אחוז השדים בשם "לגיון" צועק מולו "מה לי ולך ישוע בן אל עליון?" (7). טרם נאמר משיח.

זהות מיוחדת במינה

פסקה מיוחדת במינה עבורנו בהקשר שלנו היא גילוי תוכנות הציבור כלפי ישוע. בפסקה זו היא ממש לכאורה סיפור בתוך סיפור, מעין מקור ראשון, תמונת ראי, דיווח מהשטח. תלמידיו מספרים לרבים מה אנשים אומרים עליו, מי הוא ומה הוא, בפרק ח':

27 ישוע יצא עם תלמידיו אל הכפרים שבאזור קיסריה פיליפי. בדרך שאל את תלמידיו: "מה אומרים האנשים עלי, מי אני?" 28 השיבו לו ואמרו: "יוחנן המטביל"; ויש אומרים 'אליהו' ואחרים אומרים, 'אחד הנביאים'. 29 שאל אותם: "ואתם, מה אתם אומרים - מי אני?" השיב כיפא ואמר לו: "אתה המשיח". 30 הזהיר אותם ישוע שלא יגידו עליו לאיש. 31 הוא החל ללמד אותם שבן האדם צריך לסבל הרבה, שהזקנים וראשי הכהנים והסופרים ידחוהו, שיהרג ולאחר שלושה ימים יקום.

הפסקה הזאת מתכתבת עם פרק ו' שם הורדוס המלך, לאחר שהוציא להורג את יוחנן המטביל, שומע על ישוע ועל כך שאמרו עליו "יוחנן המטביל קם מן המתים ולכן פועלות בו הגבורות, אחרים אמרו זה אליהו, ואחרים אמרו נביא כאחד הנביאים" (14-15).

שמענו כבר שחושבים שהוא סוג של יוחנן המטביל, מעין אליהו ונביא, מורה רוחני מחולל נסים ואפילו בן האלהים. כעת בפרק ח נאמר לנו שרק התלמידים אמרו עליו שהוא "המשיח", אך ישוע מקפיד לומר להם לא להפיץ רעיון זה, ואז מדבר על עצמו בגוף שלישי בתור "בן האדם" שעתיד לסבול, למות ולקום מן המתים. (במאמר מוסגר, זה מתכתב טיפה עם השדים שאומרים שהוא בן אלהים, וישוע משתיק אותם. כאן התלמידים אומרים שהוא משיח, וישוע מזהיר שלא יספרו.)

[יש שימוש בביטוי 'בן האדם' גם בסוף פרק ב שם ישוע מדבר על השבת וטוען כי "השבת נעשתה למען האדם ולא האדם למען השבת, לכן בן האדם הוא אדון גם לשבת" (27-28). אמנם משמעות הדבר אינה חד-משמעית ורבים מפקפקים אם פה לא היתה הכוונה המקורית לומר כי האדם הוא אדון גם לשבת, כלומר מוסר השכל על שבת ואנשים באשר הם.]

ישנם גם מפקפקים בזיהוי העצמי של ישוע כבן האדם, הרי הוא מדבר בגוף שלישי, אז אולי הוא מדבר על דמות אחרת ולא על עצמו. בכל אופן, לפי הנרטיב, נניח שישוע מדבר על עצמו שוב ושוב, בגוף שלישי, ברמז גלוי על 'בן האדם', כמו בסוף פרק ח, בו כתוב שאמר "כי איש אשר אני ודברי היינו לו לחרפה בדור הנואף והחוטא הזה, גם הוא יהיה לחרפה לבן האדם כאשר יבוא בכבוד אביו עם המלאכים הקדושים." (38) [השווה בדניאל ז' "כבר אנש" בא על העננים ובשאר הפרק מוזכרים מוטיב "קדושין" במלכות].

למרות שנאמר לנו בסיפור בתוך הסיפור שכיפא רואה את ישוע בתור "המשיח" וישוע אומר שזה בגדר התגלות רוחנית, בכל זאת אין לנו הסבר או תוכנה ברורה מה זה משיח באותו הקשר. מה זה משיח? יוחנן המטביל, אליהו ואחד הנביאים הם דברים ברורים שהוסברו לנו במהלך הבשורה עד כה, אך משיח טרם הובהר לנו. אפילו בן האדם יחסית ידוע. יכול להיות שהמושג משיח היה מובן מאליו, באופן חלקי לפחות,

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ולכן לא טורחים להסביר לקוראים, ואולי זה מושג חדש או מאוחר אפילו, ובתור קוראים נאלצים אנו לחכות להסבר של הבשורה הזו בהמשך. ודאי היה מושג כזה, משיח, והכירו אותו. אבל מה זה אומר?

בתחילת פרק ט, הטקסט הבא מרחיק לכת בהחלט בנושא זהותו ומהותו של אותו האיש ישוע מנצרת:

ט 2 אחרי ששה ימים לקח אתו ישוע את כיפא ואת יעקב ואת יוחנן. הוא העלה אותם להר גבוה לבדם והשתנה לעיניהם; 3 בגדיו הבריקו והלבינו עד מאד, עד כדי כך אין כובס עלי אדמות יכול להלבין בגדים. 4 אז נראו אליהם אליהו ומשה והם מדברים עם ישוע. 5 הגיב כיפא ואמר אל ישוע: "רבי, טוב שאנו כאן. נעשה נא שלוש סכות; לך אחת, למשה אחת ולאלהו אחת."

6 הוא לא ידע מה לומר, שכן הוא וחבריו פחדו מאד. 7 והנה הופיע ענן וסכך עליהם. יצא קול מתוך הענן: "זה בני אהובי; אליו תשמעו!" 8 ופתאום, בהסתכלם סביב, לא ראו עוד איש אתם מלבד ישוע. 9 כשירדו מן ההר צוה עליהם שלא יגידו לאיש מה שראו עד אשר יקום בן־האדם מן המתים.

הנרטיב מספר שישוע עולה על הר עם קומץ תלמידים ושם למעלה בזוהר גדול משתנה צורתו, או מראהו לפחות. והוא ומדבר ביחד עם משה ואלהו אשר הופיעו שם גם. כמו כן, משפט דומה לבת קול ששמענו בתחילת הספר נשמע שוב ואומר עליו שהוא, ישוע, בני אהובי (או "יחידי").

פרשה זו מרתקת כי משה ואלהו נתפסו בתקופת בית שני כדמויות של נביאים הגדולים ביותר, ודמויות אפוקליפטיות בעלות תפקיד באחרית הימים, ושניהם מופיעים בספרות אפוקליפטית כזו או אחר כשהם חיים או פועלים בעליונים.

שניהם אף נתפסו ככאלה שלא מתו עלי אדמות על אליהו כמובן מסופר במלכים פרק ב' שעלה ברכב אש בסערה לשמיים. משה כמובן מת לפי נוסח המסורה של התנ"ך, אולם בספר קדמוניות היהודים כרך ד 326 של יוסף בן מתתיהו נכתב, וכך האמינו רבים, שמשה כלל לא מת אלא נלקח לשמיים, ואילו רק כתב שהוא מת כדי שלא יגידו שהוא חזר לאל או משהו כזה בעייתי מבחינה תיאולוגית...

מוטיבים אלה עולים באופן כללי עם הספרות המשיחית ומה שאחר כך נחשב לנבואה משיחית במקרא, גם בהקשר משה - למשל דברים יח טו "נביא מקרבך מאחריך כמוני יקים לך יהוה אלוהיך אליו תשמעו", ויש לשים לב שוב לחלק השני בדברי הקול על ההר, "זה בני אהובי, אליו תשמעו", וגם בהקשר אליהו כאמור במלאכי פרק ג'.

המוטיב זה ממשיך במרקוס פרק ט': 11 שאלו אותו: "מדוע אומרים הסופרים כי אליהו צריך לבוא תחלה?" 12 השיב להם: "אלהו אמנם יבוא ראשונה וישיב את הכל; ואיך כתוב על בן־האדם שיסבל הרבה וימאסו בו? 13 ברם אומר אני לכם כי אכן בא אליהו ועשו בו כרצונם, ככתוב עליו." ברור שהצד של אליהו מקובע למשיח, לפני או בעזרת הסיפור הזה. הרמז של הטקסט הוא שיש עוד מטען על בן האדם שהוא יסבול, זה מלמד שזה היה בתפיסה כנראה, סגנון ישעיה נ"ג העבד הסובל...

בן דוד בירושלים

עד כה אין לנו מרכיבים ישירים בין ישוע למלכות בית דוד מלבד דבר "המשיח" שראינו בפרק ח', ובעקיפין אפשר לומר שדברו על מלכות שמים והיותו בן האדם אלה קשורים במלכות ואפשר, אם כן

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

נבחר לפרש, לקשר אותו כך למלכות בית דוד. אבל לצורך הענין זה לא. אלא, הדגש העיקרי עד כה הנו על בן האדם, בן אלהים, זיקה לאליהו והנביאים ויוחנן המטביל.

אם נניח שעצם הרעיון המשיחי מתפתח ומתגלם בפנינו בין רבדי הבשורה ע"פ מרקוס, אז נחכה ונצפה לזיקה בין ישוע מנצרת למלכות בית דוד והכותרת המשיחית... אז עד כה פעל ישוע ותלמידיו בגליל, ובסוף פרק י' הם מגיעים דרך הבקעה ליריחו ושם בפרק י' עולים לירושלים, וזה מה שקורה:

46 הם באו ליריחו. כאשר יצא מיריחו הוא ותלמידיו והמון עם רב, ישב על־יד הדרך עור קבצן, ברטימי בנו של טימי. 47 שמע ברטימי כי ישוע מנצרת הוא והחל לצעק: "בן־דוד, ישוע, רחם עלי!" 48 אז גערו בו רבים להשתיקו, אך הוא הרבה עוד יותר לצעק: "בן־דוד, רחם עלי!" 49 נעצר ישוע ואמר: "קראו לו." קראו לעור ואמרו לו: "התעודד, קום. הוא קורא לך." 50 השליך מעליו את מעילו, קם מיד ובא אל ישוע. 51 השיב לו ישוע ואמר: "מה אתה רוצה שאעשה לך?" אמר לו העור: "רבי, שאראה!" 52 אמר לו ישוע: "לך, אמונתך הושיעה אותך." בו ברגע ראה והלך אחריו בדרך.

כאן אחד שזוכה לרפואה בדרך נס קורא לישוע "בן דוד", וזה פעם ראשונה בבשורה זו שיש קשר ישיר מילולי בסיפור בתוך הסיפור בין ישוע כמשיח או בכלל לדוד. מה הכוונה בבן דוד, ולמה לא שמענו התייחסות כזאת עד כה בבשורת מרקוס?

בשיעור הראשון ראינו את התפתחות המושג "משיח" במקרא, בהיותו איש משוח, כלי בידי האל, מלכי ישראל בכלל ומלכי ישראל מושלת דוד, כוהנים ובייחוד הכוהן הגדול ועוד. בספרות אפוקליפטית מקבילה בתקופת חיבור כתבי הברית החדשה, המונח משיח מופיע במספר מקרים אך בצורה מעורפלת ולא מספיקה לכדי הגדרת המשיחיות ממשי. אך במקרא וגם בספרות בית שני בייחוד ספרות אפוקליפטית תופעות טקסטואליות אמנם לא רבות של דמות פרוטו-משיחית, זרע לבית דוד, דמות אידיאלית מיוחדת.

אוסוף כאן שתי הערות אגב - הראשונה שיש טענת חוקרים כי הפרשה בה ישוע שואל מה חושבים עליו אז שמעון כיפא אומר משיח, ואחרי זה הפרשה על ההר עם אליהו ומשה, בשתי אלה זה כביכול סוד, אז יש טענה ששתי הפרשות האלה הן כמו הפתיח, עריכה מאוחרת, להכניס רעיון מאוחר לסיפור, וככה מסבירים למה דיברו על ישוע כמשיח רק יותר מאוחר. בין אם זה נכון או לא, זה לא גורע מהטענה שלנו, הרי אנחנו עוקבים אחר התפתחות רעיונית מיזוג רעיונות ומושגים משיח, דוד, בן האדם וכ"ו. אז והמיזוג מתרחש בפנינו, גם בלי המקרים האלה של סוד. קראו לו בעקביות בן אדם ועוד, ואז קוראים לו בן דוד.

המוטיב של משיח בן דוד וגם גואל מתפתח עוד בפנינו בפרק יא' בעיר הבירה, עיר הקודש, ירושלים:

1 כאשר התקרבו לירושלים אל בית פגי ובית עניה שבהר הזיתים, שלח שנים מתלמידיו. 2 אמר להם: "לכו אל הכפר אשר ממולכם; ברגע שתכנסו אליו תמצאו עיר קשור אשר לא ישב עליו אדם מעולם. התירו אותו והביאוהו. 3 ואם מישהו יאמר לכם 'למה אתם עושים זאת?' אמרו, 'האדון זקוק לו ומיד ישלח אותו הנה בחזרה.' 4 הם הלכו ומצאו עיר קשור אל שער מבחוץ, ברחוב. 5 כמה מן העומדים שם אמרו להם: "מה אתם עושים? למה אתם מתירים את העיר?" 6 השיבו להם כפי שאמר ישוע והללו הניחו להם.

7 הביאו את העיר אל ישוע, שמו על העיר את בגדיהם וישוע ישב עליו. 8 רבים פרשו את בגדיהם על הדרך ואחרים פרשו ענפים שכרתו בשדות. 9 וההולכים לפניו ואחריו קראו: "הושע־נא! ברוך הבא בשם יהוה! 10 תברך מלכות דוד אבינו הבאה עלינו! הושע־נא במרומים!"

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

המוטיב של מלכות בית דוד שעד כה בקושי אם בכלל היה נוכח בבשורה זו פורץ במלוא הכוח. לפי זה, היהודים בירושלים חיכו וציפו לביאת גואל מבית דוד וכן אשר מגלם בו בעת את ישועת ה'. העם כביכול מקבל את ישוע מנצרת וחוגו בקריאות המזמור "אנא ה' הושיעה נא... ברוך הבא בשם ה'..." (תהלים קיח', כה-כו). וכל זאת בכניסה חגיגית לעיר ירושלים, העיר המקודשת ומקום המקדש.

ואם להוסיף על כך, אם זה לא היה מספיק, לפי הנרטיב, ישוע חשב לרכב על חמור, או עיר, כהתגלמות הפסוק בנבואת זכריה ט' פסוק ט, "גילי מאד בת ציון הריעי בת ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות". כלומר, מעבר לכל ספק, עורכי הספר טוענים שישוע הוא המלך הנבואי והתגלמות הנבואה כמלך מבית דוד. יש חיבור או מיזוג או אימוץ של מוטיבים, של חוטים...

אחת השאלות שמעסיקות אותנו כל הזמן היא אם זו המצאה פרשנית מאוחרת של תלמידיו או תלמידי תלמידיו של ישוע, או לסמוך יותר על הטקסט ולהבין שישוע עצמו עושה את המהלך הפרשני ביומרתו להיות מלך ישראל הגואל. קהילת הנצרות הקדומה מאמינה שישוע ידע שהוא מהווה התגלמות נבואית כזו, השאלה היא עד כמה ישוע עצמו באמת חשב על עצמו שהוא בן האלהים, בן האדם, בן דוד וכדומה.

סביר שהיומרה או התודעה העצמית בתוך האיש עצמו החלה כבר אצלו ואצל תלמידיו הקרובים, אך סביר גם שאנשי הנצרות הקדומה דור ועוד דור אחרי כן פיתחו את המוטיבים הללו. סופרי הברית החדשה של הנצרות הקדומה לא יצרו יש מאין אלא יש מיש, גם בחינת הרעיון המשיחי, וגם בחינת התודעה המשיחית של הדמות המשיחית עצמו ישוע מנצרת.

ולא נדע בדיוק את הגבול אבל זה מה שאנחנו קוראים בבשורה, אבל אפשר גם לומר, התודעה העצמית המקורית והעריכה התוספות לאחר המעשה שתיהן פרשנות יצירתית - אין גבול כזה.

מדרון חלקלק

האירועים הללו בדרך לירושלים מציינים שלב חדש בתולדות פועלו של ישוע מזמנו בגליל לשהותו בירושלים. קודם לכן, הסתובב בין כפרים וההמונים הלכו אחריו כאשר הוא מלמד ומחולל נסים. האנשים שהוא פוגש שם הם בדרך כלל מהעם או נציגי הפרושים. מאחר שהוא עולה לירושלים, המתח גובר. הוא נתקל ברשויות השלטון הרומי, וכן בכהנים ואנשי הסנהדרין.

זהו כנראה חלק ממלאכתם של הסופרים, שמחלקים את ספר הבשורה ומתמקדים קודם לכן על לכתו בגליל וכעת במעשיו בירושלים, בין היתר לבנות את העלילה לקראת הוצאתו להורג בירושלים, בעוד הגליל די נדחק (ספרותית). בנוסף לדיבורים על דוד ומלכות לעיל, התפנית הירושלמית של הבשורה פירושה עימותים סביב בית המקדש, בפרק י"א בהמשך:

15 הם באו לירושלים. כשנכנס לבית המקדש החל לגרש את המוכרים והקונים בבית המקדש, הפך את שלחנות מחליפי הכספים ואת כסאות מוכרי היונים. 16 ולא הניח לאיש להעביר כלי דרך בית המקדש. 17 למד אותם ואמר להם: "הלא כתוב, 'ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים', אך אתם עשיתם אותו למערת פרצים." 18 שמעו ראשי הכהנים והסופרים וחפשו דרך להכחיד אותו, כי פחדו ממנו, שכן כל ההמון התפעל מתורתו.

אפשר שזה מסמל את תחילת הסוף. עם זאת, המזימות לקום נגדו וכן תודעה גוברת לא רק של משיחיות, מגלות מוטיב חדש מרכזי שזה המוות. עם תודעת התקרבות המוות, מתחילים מהלכים של פרשנות מוות

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בהקשר שליחותו המיוחדת של ישוע, וכן בהקשר המשיחיות בכלל. הסיפור של ישוע מתחיל להיות סיפור של מוות, והסיפור של ישוע הוא סיפור המשיחיות נרקמת, וזה יוצק מוטיב של מוות בתוך הרעיון המשיחי.

כבר קודם כן בעצם, בספר, ישוע מנבא ומפרש את מותו, בפרק ח' נכתב "הוא החל ללמד אותם שבן האדם צריך לסבול הרבה, שהזקנים וראשי הכהנים והסופרים ידחוהו, שיהרג ולאחר שלושה ימים יקום" (31); בפרק ט', "ואמר להם בן האדם ימסר לידי אנשים ויהרגוהו ושלושה ימים אחרי שיהרגוהו יקום" (31); ובפרק י', "הנה אנחנו עולים לירושלים ובן-האדם ימסר לראשי הכהנים ולסופרים; הם יחרצו את דינו למות וימסרו אותו לגוים. הללו יהתלו בו ויירקו בו, ילקו אותו ויהרגוהו, ואחרי שלושה ימים יקום" ואז "כי גם בן האדם לא בא כדי שישרתוהו אלא כדי לשרת ולתת את נפשו כפר בעד רבים" (45).

אחרי זה בפרק י"ב ישוע מדבר אל ראשי הכהנים והסופרים והזקנים במשלים, ומספר משל על כרם, מה שמהווה מדרש על ישעיה ה', אך כאן הכרם זה עם ישראל, בעל הכרם הוא אלוהים אשר שולח את עבדיו הנבחרים כמו נביאים אשר נידחים על ידי השומרים ובסוף הורגים את הבן האהוב שנשלח אליהם. ואז מוסיף ישוע על זה את הציטוט ממזמור קי"ח (כב-כג): "האם לא קראתם את הכתוב הזה אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה, מאת ה' היתה זאת היא נפלאת בעינינו" (10-11).

קטע שמחזק את מוטיב המשיח ובית דוד מצוי בפרק י"ב בהמשך, "כשלימד ישוע בבית המקדש אמר: כיצד זה אומרים הסופרים שהמשיח הוא בן דוד? הלא דוד עצמו אמר בהשראת רוח הקדש נאם ה' לאדני, שב לימיני עד אשית איביך הדם לרגליך; דוד עצמו קורא לו 'אדון' ואיך הוא בנו?" (35-37) סיפור זה מצטט את הפסוק הראשון במזמור קי', מחבר אל המשיחיות מרכיב של מהות כמעט אלוהית - מהמזמור אבל...

ראינו כבר דיבור על ישוע כבן האלהים, נביא גדול מאוד כמו אליהו ומשה, ותודעתו כבן האדם הדמות האפוקליפטית. כאן, עם הציטוט הזה, לכאורה נעשה מיזוג מוטיבים, לומר שבן דוד משיח הוא אכן יותר מיורש למלכות ישראל מזרע דוד, הוא קשור באלוהות מבחינה מהותית איכשהו.

הסוגיה הזו, של אלוהות ומשיחיות, תהיה קו פרשת דרכים עקרונית בפולמוס בין הנצרות ליהדות. מה שיותר יפה, זה ללא קשר מה שבין שתי הדתות, אלא בתוך המקורות ביהדות, אותו פסוק יזכה למדרש ושיח, כפי שנראה בהמשך בספרות חז"ל.

חשוב לקרוא בפרק י"ג את הנאום הארוך יחסית שישוע מוסר על החרבן העומד לבוא וכן הצרות הנוראות אשר צפויות לתלמידים ולכול העם. במהלך הנאום הוא מדלג בין דיבור על משיח לדיבור על בן האדם. תוך כדי הדברים ישוע מתייחס (פסוק 14) לביטוי האפוקליפטי הנפוץ מספר דניאל "השיקוץ המשומם".

הנאום כולו מאוד מזכיר את הספרות האפוקליפטית של התקופה, עם המוטיבים של חרבן, קץ הימים, הבחירים ועוד. כאן ישוע אומר "כי יקומו משיחי שקר ונביאי שקר ויעשו אותות ומופתים להתעות, אם אפשר, את הבחירים, ואתם הזהרו, אמרתי לכם את הכל מראש" (21-23). הפסוק הזה כמעט אומר על עצמו שזה נבואה שמגשימה את עצמה, או נבואה שנערכה לאחר מעשה. ושימו לב שהדיבור כולו הוא בגוף שלישי, כך שאם היינו שולפים את הנאום מחוץ להקשר, לא ברור שהדובר מדבר על עצמו, מכאן השערות חוקרים כאלה שהוא בכלל לא דיבר על עצמו כבן האדם.

העוצמה הנבואית של הנאום מגיעה לשיא בפסוקים 24-27, שמצטטים במהלך אחד מגוון נבואות מקראיות: "בימים ההם אחרי הצרה ההיא תחשך השמש והירח לא יגיה אורו, הכוכבים יפלו מן השמים וכוחות השמים יזדעזעו, אז יראו את בן האדם בא בעננים בגבורה רבה ובכבוד, ואז ישלח את המלאכים

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ויקבץ את בחיריו מארבע הרוחות מקצה הארץ עד קצה השמים", ראו למשל: דברים ל 4; ישעיה יג 10; יואל ג 3-4; זכריה ב 10.

סוף פסוק

מותו של ישוע מתרחש בחג הפסח, ולא בכדי, לפי הנרטיב. הפרשנות היצירתית ממזגת מוטיבים של משיח, בן האדם, בן אלהים, קרבן הפסח ומוות שמכפר. וקודם לכן בדיוק אישה אחת מושחת בשמן יקר מאוד את ראשו של ישוע, והוא אומר עליה שהיא "הקדימה את גופי בשביל הקבורה" (יד 8), משיחה בצירוף והקשר המוות, לקראת הפסח.

ואז בסעודה בראשון לחג המצות, כתוב כך פרק י"ד: 22 כאשר אכלו לקח ישוע את הלחם, ברך ובצע ונתן להם באמרו: "קחו, זה גופי." 23 לקח את הכוס, ברך ונתן להם וכלם שתו ממנה. 24 אמר להם: "זה דמי, דם הברית הנשפך בעד רבים. 25 אמן אומר אני לכם, לא אשתה עוד מפרי הגפן עד אותו היום אשר אשתהו חדש במלכות האלהים." 26 לאחר ששרו את ההלל יצאו אל הר הזיתים. 27 אמר להם ישוע: "כלכם תכשלו, שהרי כתוב, 'אכה את־הרעה ותפוצין הצאן', 28 אבל אחרי שאקום אלך לפניכם לגליל."

בסוף הקטע ישוע מנבא את תקומתו מן המתים. לפני כן הוא מפרש נבואה מקראית על עצמו, בהתאם לסגנון הפרשנות שראינו לאורך הדרך, כהתגלמות הכתוב - הפעם זכריה פרק ג' פסוק 7, ואם במקרה או לא, משתלב כאן מוטיב הרועה, כפי שראינו בשיעור הקודם על שורשים של משיחיות במקרא, למשל בסיפורי דוד ובספר יחזקאל פרק ל"ד.

במהלך הסדר של הפסח, כאשר הם בוצעים את הלחם ושותים את היין, ישוע מפרש להם שהלחם מסמל את גופו והיין את דמו, דם הברית (פרשנות ירמיה ל"א, "ברית חדשה") אשר נשפך בעד רבים (כנראה פרשנות לפרק נ"ג בספר ישעיה).

סעודת הפסח לקראת מותו היא כל כולה חגיגה פרשנית לשם המשיחיות הנבואית של ישוע עוד במהלך בחייו ובהובלתו בעצמו. בהקשר זה, האמירה שלא ישתה שוב עד היותם במלכות האלהים, לפי ההקשר, מתכוון כבר לשנה הבאה, בפסח, עד הפסח... בירושלים החדשה הם יחגגו וישתו יחדיו סעודת פסח של העולם הבא, בעצם, ימות המלכות המשיחית.

אחרי הסעודה, ישוע הולך לו למקום הנקרא גת שמנים, שזה שוב המוטיב של שמן ומשיחה, זה הכול סמל של משיחה ומלכות. וכאשר באים לשם חיילים רומים לעצור אותו, התלמיד הבוגד יהודה איש קריות נושק לו ואמר "רבי", להפילו, ומשם ממשיכים לוקחים אותו אל הכוהן הגדול ומנהיגים אחרים בפרק י"ד:

60 קם הכהן הגדול, עמד באמצע ושאל את ישוע: "אינך משיב דבר על מה שאלה מעידים נגדך?" 61 אך הוא שתק ולא השיב דבר. הוסיף הכהן הגדול ושאל אותו: "האם אתה המשיח בן־המברך?" 62 אמר ישוע: "אני הוא. ואתם תראו את בן־האדם יושב לימין הגבורה ובא עם ענני השמים." 63 קרע הכהן הגדול את בגדיו ואמר: "מה לנו עוד צרך בעדים? 64 שמעתם את הגדוף. מה דעתכם?" הכל הרשיעו אותו ופסקו שהוא בן מות.

לפי הכתוב כאן, ישוע נפשע בגין גידוף מכיוון שהוא טוען להיות משיח, בן אלהים ובן האדם. אם הדברים האלה אכן נאמרו כך, ניתן להסיק שתפיסת המשיחית אשר מורכבת מבן דוד וגם בן אדם וגם בן אלהים

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

היתה קיימת ומוכרת, אך לא נחשבת למעשית, ובטח שלא נכון לאדם לטעון כך לתואר כזה על עצמו. הפשע בעיקר התפיסה המשולבת, המורכבת מכל המושגים האלה יחדיו. ובאופן משני, שזה הוא.

או, התפיסה הזאת לא נודעה בעיקר, ודאי שלא היתה מקובלת, לכן הם דנים אותו על גידוף בגלל שחשב עצמו למשיח ובן אלהים ובן האדם. במילים אחרות, הכוהן אומר לו: אומרים עליך שאתה משיח ובן האל, האם אתה אומר את זה על עצמך? ואז ישוע מודה בכך, וזה גידוף נחשב, והוא מוסיף להחמיר בגידוף כשהוא מוסיף על עצמו גם את בן האדם, הדמות האפוקליפטית. עיקר הפשע זה יומרתו להיות זה. ולא עצם התפיסה המורכבת.

בהמשך הטקסט, בפרק ט"ו, ישוע מובל על ידי ראשי הכהנים לנציב הרומי בשם פילטוס, אשר הוא לכאורה התוודע על אשמה אחרת, ממוקדת יותר ופוליטית, בלי המטען התיאולוגי: מלך היהודים.

אז ישוע נמסר לצליבה, וחיילים לועגים לו שהוא מלך היהודים. על כתובת מעליו הופיע התואר "מלך היהודים" ובקהל התלוצצו, "המשיח מלך ישראל שירד עכשיו מן הצלב ונראה ונאמין..." (ט"ו 32)

34 ובשעה שלוש צעק ישוע בקול גדול: "אלהי, אלהי, למה שבקתני?" שתרגומו "אלי, אלי, למה עזבתני?" 35 כמה מן העומדים שם שמעו זאת ואמרו: "הנה לאליהו הוא קורא." 36 מישהו רץ ומלא ספוג בחמץ, הצמיד אותו אל קנה והגיש לו לשתות באמרו: "הבה נראה אם יבוא אליהו להוריד אותו." 37 ישוע צעק בקול גדול ונפח את רוחו. 38 ופרכת המקדש נקרעה לשנים, מלמעלה עד למטה. 39 כשראה שר המאה העומד מולו כי כך נפח את רוחו, אמר: "באמת, האיש הזה היה בן־אלהים!" (פרק ט"ו)

אחרית ימים

לפי השיטה של הסיפור בתוך הסיפור על אודות ישוע הנוצרי, היה איש רוח במאה הראשונה, אשר פעל והטיף, חולל נסים, הרים ראש ונתפס ונצלב. ובו בעת, במהלך חייו וגם אחרי ימיו, הוא ותלמידיו ואף הסובבים אותם, יצרו או כוננו את הפרשנות המשיחית הקלאסית, או ליתר דיוק הפרשנות שהפכה להיות המשיחיות המסורתית.

ניחן היה בכישורים גדולים של רוח וכן בתודעה עצמית גבוהה עד מאוד, שהיה שליח אלוהים לעם ישראל, שיחזרו בתשובה, בתקופה כה מתוחה ותוך ציפיה אפוקליפטית. מה בדיוק ובאמת חשב איננו יודעים, רק רמזים ונרטיב מן הבשורות. שם נתקלנו בהערצה גדולה למנהיג הדתי תוך יחוס תכנים של מקרא בגדר נבואה מתגשמת לעיניהם. במהלך כללי של אמונה לקחו מוטיבים רבים אותם מיזגו וריכזו בדמותו המקודשת של האיש של ישוע מנצרת.

התמקדתי בבשורה ע"פ מרקוס, אותה הצגתי בתור טקסט גולמי יחסית, שם בלטו בדמות המשיחית המוטיבים של בן האדם, בן אלהים, משיח בן דוד ומלך היהודים. בבשורות האחרות ושאר הכתבים בברית החדשה מתווספים מאפיינים נוספים, לעתים נחלשים חלק ממוטיבים או שמות שבלטו במרקוס.

למשל, האיגרת אל העברים מנציחה את ישוע מנצרת בתור כוהן גדול במרומים אשר מוצאותיו מקדם והוא יושב לימין אלהים ומפגיע בעד אנשים. זה מאשר לנו את הגישה לפיה העריצו את דמותו של ישוע מנצרת, באמונה ופרשנות יצירתית, והשליכו עליו עוד ועוד מרכיבים מן התורה, נביאים, וכתובים.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עוד באותה איגרת, יש מגמה לקבוע את עצם היות ישוע כמשיח שהוא מעל המלאכים והוא איננו מלאך, ומסתמן מכך שהיו חסידים שראו בו מעין מלאך גדול מאוד, גדול מכולם אפילו, אך פחות מסוג של האצלת האל בעצמו.

מוטיב אחר וחשוב מופיע בתחילת הבשורה על פי יוחנן בפרק הראשון, זו הבשורה הרביעית אשר איננה נחשבת מקבילה ("סינופטית") למרקוס, לוקס ומתי, ושם מיוחס לישוע מנצרת המושג הפילוסופי-תיאולוגי לוגוס, בארמית מימרא, כלומר, הדבר, או, דבר אלוהים, או חכמה. כך ישוע כמשיח מגלם את החכמה האלוהית שבאמצעותה נברא העולם כולו:

1 בראשית היה הדבר, והדבר היה עם האלהים, ואלהים היה הדבר. 2 הוא היה בראשית עם האלהים. 3 הכל נהיה על־ידיו, ומבלעדיו לא נהיה כל אשר נהיה. 4 בו היו חיים והחיים היו האור לבני האדם. 5 והאור מאיר בחשך והחשך לא השיגו.

6 איש היה שלוח מאת אלהים ושמו יוחנן. 7 הוא בא לעדות, להעיד על האור כדי שעל־פיו יאמינו הכל. 8 הוא לא היה האור; הוא בא להעיד על האור. 9 האור האמתי, המאיר לכל אדם, בא אל העולם. 10 בעולם היה ועל־ידיו נהיה העולם, והעולם לא הכירו. 11 הוא בא אל שלו ואלה אשר לו לא קבלו אותו. 12 אבל לאלה אשר קבלו אותו, המאמינים בשמו, נתן תקף להיות בנים לאלהים.

13 לא מדם ולא מחפץ הבשר נולדו, אף לא מחפץ גבר, כי אם מאלהים. 14 הדבר נהיה בשר ושכן בתוכנו; ואנחנו ראינו את כבודו, כבוד בן יחיד מלפני אביו, מלא חסד ואמת. 15 יוחנן העיד עליו וקרא באמרו: "זה הוא שאמרתי עליו, 'הבא אחרי הוא כבר לפני, כי קדם לי היה'."

16 הן ממלואו כלנו קבלנו, וחסד על חסד; 17 כי התורה נתנה על־ידי משה, והחסד והאמת באו דרך ישוע המשיח. 18 את האלהים לא ראה איש מעולם; הבן היחיד, הנמצא בחיק האב, הוא אשר הודיעו. 19 זאת עדותו של יוחנן כאשר ראשי היהודים שלחו אליו כהנים ולויים מירושלים לשאל אותו "מי אתה?". 20 הוא לא כחש אלא הודה ואמר: "אינני המשיח."

הכותרת משיח השיגה את התיאורים האחרים, ובכך נולדה המשיחיות האקוטית, המופלגת. שלב מעבר לאגדה רגילה, של העולם הזה, על גבול דרך הטבע. זה משיח שהוא גם הגואל האפוקליפטי, שהוא נתפס כגיבור אשר קשור באלוהות בדרך כזו או אחרת, והשורשים של הרעיון הזה נמצאים במקרא וספרות בית שני אך בנצרות הקדומה זה קורם עור וגידים בצורת תנועה ודמות וספרות משיחית אקוטית.

דרך אגב, מה עלה בגורלם של החסידים היהודים בנצרות הקדומה? בתחילה, כנראה שהם פקדו את בתי הכנסת עד שגברו המחלוקות ביניהם לזרם המרכזי ביהדות בתחילת המאה השנייה לספירה, דור יבנה, בימי נשיא הסנהדרין רבן גמליאל השני, נכדו של הלל הזקן וסבו של רבי יהודה הנשיא.

הנה דוגמה אחת נחמדה בתלמוד, מסופר על דילמות הלכתית בנוגע לרפואה נסית הנגרמת מצד חסיד נוצרי יהודי בשם יעקב מסכנין, האם מותר או אסור לזכות בעזרה מאדם כזה, בבלי עבודה זרה כז ע"ב:

מעשה בבן דמא בן אחותו של ר' ישמעאל שהכישו נחש ובא יעקב איש כפר סכניא לרפאותו ולא הניחו ר' ישמעאל וא"ל ר' ישמעאל אחי הנח לו וארפא ממנו ואני אביא מקרא מן התורה שהוא מותר ולא הספיק לגמור את הדבר עד שיצתה נשמתו ומת קרא עליו ר' ישמעאל אשריך בן דמא שגופך טהור ויצתה נשמתך בטהרה ולא עברת על דברי חביריך.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כלומר, תלמיד הוכש על ידי נחש ועמד למות, התלבטו אם לגשת ליעקב מסכנין, אשר מוכר ממקורות אחרים בתור דמות נוצרית, אך בזמן ששואלים את ר' ישמעאל, התלמיד הזה מת, ואומרים על זה עדיף ככה מאשר לטמא את נשמתו...

כהערת אגב אחרונה וסיום הפרק הזה, אזכיר השערה של חוקר אחד לפיה, נוסח הברכה בתפילת עמידה "את צמח דוד מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך, כי לישועתך קיינו כל היום, ברוך אתה ה' מצמיח קרן ישועה" אינו הנוסח המקורי, הרי הברכה צריכה היתה להיסגר במילים מקבילות לפתיחה - כגון מצמיח קרן דוד. ההשערה מצביעה על כך שנוצרים קדומים הם אלה שמסרו את הנוסח הזה המעוות, על מנת להכניס את שם אדונם שם, ואילו כאשר גילה רבן גמליאל את המזימה הוא פסל את הברכה, והתקין את "ברכת המינים" במקומה דווקא.

אולם, באופן אירוני ההיסטוריה התגלמה כך שקהילות בבל לא הכירו את הנצרות הקדומה ולכן לא פסלו מעולם את נוסח "מצמיח קרן ישועה" שקיבלו מראש, ועם זאת, אחרי כן, קיבלו גם את ברכת המינים, אז התקינו אותה כתוספת, על כן במסורת היהודית מאז ועד היום מתפללים תשע עשרה ברכות בתפילת שמונה עשרה, כולל מצמיח קרן ישועה.

בשלב הבא נלמד על קורות התפתחות הרעיון המשיחי בספרות חז"ל, מעקיבא עד הרמב"ם, בין היתר כמעין תגובה למשיחיות של הנצרות הקדומה, ובעיקר, כתשתית רעיונית באמצעות הסגנונה המיוחד.

שיעור שלישי: התמודדות טקסטואלית-רעיונית בספרות התלמודית

היהדות, המסורת הדתית ליהודים, שורשיה בתקופה המקראית והבתר-מקראית, מיסודה באלף הראשון לספירה הנוצרית. היהודים נקראו לעתים "עם הספר", וזאת בגלל הזיקה העמוקה של היהודים למורשת הטקסטואלית, קודם כל כד ספרי תורה נביאים וכתובים, ובהמשך ספרות חז"ל הרחבה ומגוונת.

ההיסטוריה של היהודים וטקסטים זה מערכת יחסים משמעותית, עמוקה, ומורכבת. משתקפת בטקסטים ובאמצעות הטקסטים קצת היסטוריה, אבל לא מדובר בהיסטוריה. מלבד ערכם ההלכתי, יכולים הטקסטים בכל זאת לשפוך אור על ההיסטוריה, ויכולים גם להתכחש או להתעלם מההיסטוריה.

טקסטים בקטגוריה של ספרות חז"ל כוללים מדרשי ההלכה, המשנה, התוספתא, ותלמודים. יש גם תפילות עתיקות בסידור, תרגומי מקרא ומקורות נוספים. המשנה מהווה סדרה של הלכות שנמסרו בעל פה לאורך מאות שנים בקרב היהודים, עד שנערכו לסדר מסוים בהנהגת מורי ההלכה כגון ר' עקיבא, ר' ישמעאל, ר' מאיר, ר' אליעזר ואחרים, והועלו על הכתב בהנהגת רבי יהודה הנשיא במאה השנייה בארץ.

מדובר בתקופה אשר משתרעת כמה דורות קודם לספירה הנוצרית, ועד אמצע המאה השנייה. הם נקראים **תנאים**, מלשון **שינון**, שם תפקיד של אלה שהיו משנים בעל פה ומוסרים הלאה את הדברים מזכרונם, מכאן השם משנה. במקביל, חיברו את השלד לנוסח המקורי של התפילה, ועוד במקביל פחות או יותר נוצר התרגום לארמית של החומש על שם **אונקלוס**, והיו במקביל גם מקורות שלא נכללו במשנה, מה שנקרא **ברייתות**, שפירושה **חיצוניות**. כל אלה זה הספרות התנאית, המקורות של דור התנאים.

יותר מאוחר, עם דור **האמוראים**, בין המאה השלישית למאה החמישית לערך, ערכו את התלמוד, **הירושלמי והבבלי**, במקביל לספרי מדרש אגדה חשובים. הקהילות היהודיות הגדולות היו אז בארץ ישראל ובבבל, וביניהן נדדו האמוראים בני הדור השני, בזמנם התנהל שיח ודיונים שנכנסו לתלמודים וספרי מדרש. המדרשים מורכבים בעיקר מפרשנות יצירתית למקרא, ואילו התלמודים כוללים פרשנות והרחבה לספרות תנאית, על המשנה בעיקר, ועל והתוספתא, מדרשי הלכה קדומים, ותוכן מדרשי נוסף.

לאחר חתימת התלמוד על ידי **הסבוראים**, המשיכו הוגים לעסוק בספרים אלה של מדרש, ופרשנות לתלמוד, תרגומים למקרא, ועריכת תפילות. וביצרו כך את מעמדה של הספרות התלמודית והמשמעות הרבה אשר גזרו ממנה לדורות הבאים.

תפיסת המשיחיות ביהדות מתפתחת משלב של **הכרה שולית** בספרות משנאית, אל שלב מפותח ומקובל רעיונית בתלמוד, ומקביל המשיחיות תופסת מקום חשוב במדרשי האגדה, כפרשנות מרתקת והזויה.

תקופה זו מסמנת את קליטת המשיחיות ביהדות המסורתית, בין היתר כתגובת נגד משיחיות נוצרית, בהשפעה השלילית כלומר, אנטייתזה ביחס אל הצהרות אמונה של האורתודוקסיה הנוצרית המקבילה.

משיח משנה

מה לה למשנה ומשיח? איך תרגום אונקלוס מצביע על משיח כזה או אחר, אם בכלל? ובכן, למשנה אין הרבה מה לומר על תפיסת המשיח האגדה או כדמות אפוקליפטית, זאת במקביל לפריצת הנצרות

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הקדומה כתנועה מובהקת של משיחיות אפוקליפטית אגדית ופרשנות מרהיבה לכל הנרטיב המקראי, ביחוד ספרי הנבואה. ונחרב בית המקדש.

אז פעמים רבות במשנה ישנן התיחסויות לכהונה, כהן משיח, מבית אהרון, תפקיד דגול וחשוב, מעמד של משיחה מיוחדת בשמן, כמו שראינו במקרא. יש במשנה התעסקות עם חרבן בית המקדש והעיר ירושלים עצמה, ללא זכר ולא תפקיד גאולה בעתיד לדמות משיחית מבית דוד. כך גם יש לנו מקורות במשנה אודות אליהו, מינות, ואפילו מלחמת בר כוכבא.

יש כמה מקרים בודדים, שהם אולי מהווים התיחסות למשיח במובן הקלאסי האגדי - מצאתי רק שני קטעים נבחרים בלבד במשנה שנוגעים לנו וראוי לשקול אותם:

בשחר מברך שתיים לפניו ואחת לאחריה, ובערב שתיים לפניו ושתיים לאחריה. אחת ארוכה ואחת קצרה. מקום שאמרו להאריך, אינו רשאי לקצר. לקצר, אינו רשאי להאריך. לחתום, אינו רשאי שלא לחתום. ושלא לחתום, אינו רשאי לחתום... מזכירין יציאת מצרים בלילות.

אמר רבי אלעזר בן עזריה, הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא יח, שנאמר "למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך" (דברים טז ג). ימי חיך, הימים. כל ימי חיך, הלילות. וחכמים אומרים, ימי חיך, העולם הזה. כל (ימי חיך), להביא לימות המשיח.

ברכות פרק א' משנה ד-ה

רבי פנחס בן יאיר אומר, משחרב בית המקדש, בושו חברים ובני חורין, וחפו ראשם, ונדלדלו אנשי מעשה, וגברו בעלי זרוע ובעלי לשון, ואין דורש ואין מבקש, ואין שואל, על מי לנו להשען, על אבינו שבשמים.

רבי אליעזר הגדול אומר, מיום שחרב בית המקדש, שרו חכימיא למהוי כספריא, וספריא כחזניא, וחזניא כעמא דארעא, ועמא דארעא אזלא ונדלדלא, ואין מבקש. על מי יש להשען, על אבינו שבשמים. בעקבות משיחא חצפא יסגא, ויקר יאמיר. הגפן תתן פריה והיין ביקר, והמלכות תהפך למינות, ואין תוכחה. בית ועד יהיה לזנות, והגליל יחרב, והגבלן ישום, ואנשי הגבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו, וחכמת סופרים תסרח, ויראי חטא ימאסו, והאמת תהא נעדרת. נערים פני זקנים ילבינו, זקנים יעמדו מפני קטנים (מיכה ז'). בן מנבל אב, בת קמה באמה, כלה בחמתה, איבי איש אנשי ביתו. פני הדור כפני הכלב, הבן אינו מתביש מאביו. ועל מי יש לנו להשען, על אבינו שבשמים.

רבי פנחס בן יאיר אומר, זריזות מביאה לידי נקיות, ונקיות מביאה לידי טהרה, וטהרה מביאה לידי פרישות, ופרישות מביאה לידי קדשה, וקדשה מביאה לידי ענוה, וענוה מביאה לידי יראת חטא, ויראת חטא מביאה לידי חסידות, וחסידות מביאה לידי רוח הקדש. ורוח הקדש מביאה לידי תחית המתים, ותחית המתים באה על ידי אליהו זכור לטוב, אמן.

סוטה פרק ט' משנה טו

הטקסט הראשון ממסכת ברכות מזכיר את המילים "ימות המשיח". דיון קצר זה מובא בעקבות דיון בפרשת ציצית בקריאת שמע בלילות. זה הנושא של הפרשה. ונכנס לטקסט המדרש על פסוק מספר דברים, על המילים "כל ימי חיך". ואז לצד הסוגיה כאן מובאות המילים ימות המשיח, להביא לימות

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

המשיח, אבל הדברים אינם מוסברים, וזה בכלל לא הנושא הרי. אפשר שזה היה מושג מוכר והקורא יבין משהו מעבר לטקסט, אבל אין בידנו ידיעות אלה מעבר להשערה.

מסתבר אבל שכבר אז החלו להשתמש במושג ימות המשיח לתקופה עתידית, תקופת מלכות מיוחלת. ועוד יותר מעניין, מושג זה מהווה רמז דרך תפילה אשר מכוונת לימות המשיח ואולי מביאה לידי כך. זה מדרש הלכתי, לגבי אמירת קריאת שמע ביום ובלילה, ומבצבץ מזה רמז לאמונה משיחית.

הטקסט ממסכת סוטה מזכיר את המילים "עקבות משיח", גם כן, כדבר מובן מאליו. הצרוף הזה מובא לאחר כמה הלכות שקשורות למקדש בשלהי הסתלקות פולחן המקדש וסמכות הסנהדרין, כחלק ממה שנראה כנאום דרמטי על הקושי והסבל שנוצר אחרי חרבן הבית והתמודדות עם הנסיבות הרעות.

המושג מקורו ממשנה פ"ט, שזה כאמור הטקסט המשיחי ביותר במקרא לדעתנו, ושם זה עולה בהקשר תפילה נגד האויבים של דוד שרודפים אותו. במשנה נאמר שהמצב קשה, הגדולים בקרב העם הורדו בדרגה, והעם חלש ולא מבקשים את ה', בימים אלה, או בימים שיבואו, שהם בגדר "עקבות המשיח" תהיה המון חוצפה ויוקר מופרז, פריצות ועושק.

אם נעצור ונשקול לא רק את התוכן של האמירות המשיחיות בהקשר הטקסטואלי המידי והכללי, הרי יש בידנו התמודדות מצומצמת למדי עם הרעיון המשיחי. כי הרי זה לא הנושא של הסוגיה הראשונה, והסוגיה השניה מלמדת יותר על התפיסה שהיתה, ובכל זאת מדובר במעט חומר, ואם היה שם רעיון מפותח, הראיות הטקסטואליות מוגבלות כדי לעמוד על כך.

אלו הם טקסטים בודדים מתוך המשנה, שזו אסופה טקסטואלית גדולה מאוד וחשובה, ואין בה כמעט זכר לאגדה המשיחית. יתרה מכך, הטקסט ממסכת סוטה במשנה עוסק באליהו כדמות אפוקליפטית והוא קשור בתחית המתים, ואין למשיח שום תפקיד ושום תיאור, שום ענין למעשה. האם הדבר מקרי?

בתרגום אונקלוס לחומש בארמית, שמקורה מן המאה השניה או השלישית לספירה, יש שני מקרים של נבואות משיחיות קלאסיות ובהם התרגום הארמי מהווה ומגלה פרשנות משיחית. בבראשית מט י"א, יעקב מברך את בנו יהודה ומנבא את אשר יהיה לשבט מצאצאיו, הוא אומר: "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו, עד כי יבא שילה, ולו יקהת עמים".

ואילו אונקלוס מפרש "עד דייתי משיחא דדיליה היא מלכותא וליה ישתמעון עממיא", כלומר "עד יבא המשיח אשר לו היא המלכות ולו ישמעון העמים" ובפסוק הבא מוסיף "יסחר ישראל לקרתיה עמא יבנון היכליה, יהון צידיקיא סחור סחור ליה ועבדי אוריתא באלפן עמיה", כלומר, "יסובב ישראל בעירו ועמו יבנה היכלו, יהיו הצדיקים סביב סביב לו ועובדי התורה לומדים עמו..."

המקרה השני הוא ספר במדבר כד יז-יח, שם כתוב "אראנו ולא עתה, אשורנו ולא קרוב, דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב..." אך אונקלוס מפרש כך "כד יקום מלכא מיעקוב, ויתרבא משיחא מישראל", כלומר "עד יקום המלך מיעקב ויגדל המשיח מישראל..."

אלו שני מקרים עם פרשנות משיחית, אך שני מקרים בלבד. יש תרגומים מאוחרים יותר בארמית מארץ ישראל, למשל תרגום המיוחס ליונתן, שם מוסיפים ומפרשים הרבה פסוקים תוך קריאה משיחית יצירתית.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כנראה שאפשר להוסיף את תרגום אונקלוס לאותה קטגוריה של המשנה בנוגע לאגדה המשיחית, מדובר בתפיסה אשר מכירה במשיח גיבור לפי נבואות מסוימות אבל זאת באופן מצומצם מאוד. במילים אחרות, בספרות התנאים יש בה תפיסה משיחית זעירה ממש.

אגב, מה לגבי התפילה, הליטוריקה? אכן משתקפת תפיסה משיחית, אך עומדת השאלה אם מדובר בגרסה האפוקליפטית המופלגת או משיחיות מוקדמת של חלום תקומת מלכות בית דוד ותו לא.

המרכיבים הבולטים שם הם הברכה על ירושלים "ולירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוך כאשר דיברת ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם וכסא דוד מהרה לתוכה תכין, ברוך אתה ה' בונה ירושלים", והברכה על צמח דוד "את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך כי לישועתך קיינו כל היום, ברוך אתה ה' מצמיח קרן ישועה".

המרכיבים בנוסח של שתי התפילות הללו מקורם איפשהו בין המאה הראשונה עוד לפני חורבן בית המקדש ועד המאה השנייה לספירה. קשה להצביע על משיחיות מתקדמת מעבר לאגדה על מלכות בית דוד, כמו זו שמופיעה כבר בנביאים במקרא, לא צורה מופלגת כפי שראינו בנצרות הקדומה.

התבוננות בכוכבים

הסופרים האחרים על פיתוח התלמודים מכונים אמוראים, על שם תפקיד מי שהיו מבארים ומלמדים דברי החכמים בבתי הכנסת או בבתי המדרש. התלמוד הארץ ישראלי, הירושלמי, והתלמוד הבבלי בנויים מדיונים בין הסופרים הגדולים על אודות המשנה, דיונים אשר גולשים לעתים אל פרשנות הלכתית מעשית או תיאורטית, ומדרשית, ועוד מיני צורות שונות.

התלמוד זה גוף עצום, ומה שמופיע בו מהווה צוהר לתוך עולמם של חכמי בתי המדרש בקהילות ארץ ישראל ובבל, ויש לזה ערך היסטורי מסוים, אם כי לא מדובר בספרי היסטוריה. גם כאשר מסופר נרטיב היסטורי לא מדובר בהיסטוריה אלא שוב, חומר לא היסטורי, מדרש או דיון, עם ערך על ההיסטוריה...

הם ליקטו וערכו בין המאות השלישית עד החמישית או שישית, ולעתים אפילו מאוחר יותר. שני התלמודים יש ביניהם סוגיות מקבילות אבל עם הבדלים ניכרים. גם זה מלמד אותנו. הירושלמי כעיקרון קודם לבבלי, ואילו הבבלי בסופו של דבר תפס מעמד גבוה ומרכזי יותר בספרות חז"ל, בגין סיבות היסטוריות.

מה לגבי המשיחיות? ישנה התמודדות רחבה במשיח, בנבואות משיחיות וציפיות, מצאנו גם תפיסות משיחיות וגם דמויות משיחיות. אם נשקול אבל ונשווה את התוכן המשיחי בין כלל החומר בתלמודים, מדובר אך בכמות שולית. בכול זאת לפנינו חומר עשיר, להבדיל מהמשנה יש כאן התמודדות רעיונית ויש הסברים, לעומת רמזים והערות אגב בנדון.

בין מהמשנה ועד התלמוד משהו אירע. פתאום מופיעים שינויים בקשר למשיחיות בספרות חז"ל וכנראה אם כך אז גם במחשבת חז"ל. אי אפשר לדעת בדיוק מה קרה, מתי ולמה, ואיך! המטרה העומדת בפנינו היא להתבונן בתוצאות, לעמוד על הממצאים הבולטים בטקסטים שנמצאו או נמסרו לנו.

עד כה בשיעור הראשון על המקרא ראינו שורשים של הרעיון המשיחי בעיקר בצורת צמיחתה של אגדה סביב דמות דוד המלך וביתו וזרעו ותקוה חלומית בממסד הזה. לאחר מכן, ראינו במאה הראשונה פריצת אמונה אפוקליפטית בנצרות הקדומה סביב דמותו של ישוע מנצרת, מצד אנשים שראו בו את אותו בן דוד

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

והשתמשו בכינוי משיח ותפרו עליו חומרים מן המקרא בגדר נבואות ואחרית הימים, כולל בעיקר את דמות בן האדם הגואל משמים שיבוא. זאת כאשר המקורות ביהדות המקבילים לנצרות במאה הראשונה לא מדברים על הרעיון הזה, אולי כי נזהרו או התעלמו או בכלל לא היו מודעים אל רעיון משיחי מופלג כזה.

ואז בתקופת האמוראים ליקטו טקסטים מדורות קודמים אשר הסתובבו להם, דיונים ומדרשים בקרב חכמים ובקרב העם, ויצא לאור התלמוד. עצם זה שמופיעה שם ההתמודדות עם הרעיון המשיחי זה כבר דבר משמעותי ביותר, וזה חידוש של חז"ל. כלומר, גם בברית החדשה לא הסבירו מה זה הרעיון המשיחי, זה פשוט היה תופעה משיחית. ספרות חז"ל, בדרכה שלה, עושה זאת. אך למה פתאום? זאת גם שאלה.

אבל קודם ראוי לדבר על בר כוכבא. דמותו נתפסת במסורת ודעה הרווחת עד היום שהוא משיח כוזב, ומהווה מעין אבטיפוס שלילי, כלומר משיח אבל משיח כולל, ובכול זאת דוגמה מקורית קלאסית למשיח, ומניחים שהוא החשיב את עצמו כך כמשיח, ומניחים שאחרים חשבוהו למשיח שהוביל תנועה משיחית, אך אלה הנחות מופרכות.

בממצאים חיצוניים לתלמוד, בר כוכבא לא נחשב דמות משיחית ומלחמתו לא נחשבת מלחמה או תנועה משיחית. כך באיגרות שנמצאו במערות במדבר יהודה בהן הוא מכונה "שמעון בן כוסבא", כנראה על שם המקום כוזבא. ובמטבעות שנמצאו בתקופת שליטתו בארץ ישראל הוא מתואר "שמעון נשיא ישראל", כינוי שבו השתמשו ראשוני המלכים החשמונאים. הוטבעו תמונות הקשורות במקדש בירושלים וסיסמאות של חירות וגאולה, אך לא בית דוד ומשיחיות.

יש להבחין ולהבדיל הבדל משמעותי בין תנועה דתית לאומית, אפילו אם יש בה אמונות לגאולת אחרית הימים, לבין משיחיות, כלומר דמות משיחית או תנועה משיחית. אלה שני דברים שונים, למרות שאפילו חוקרים והיסטוריונים חוטאים בזה ומתארים תנועות לאומיות דתיות בעת העתיקה בתור משיחיות.

אבות הכנסיה מפורסמים כמו יוסטינוס מרטייר בן תקופת בר כוכבא ועד ההיסטוריון הגדול אוסביוס במאה השלישית לספירה, מתארים את המתח הדתי האלים של בר כוכבא ומבקרים אותו בחריפות, אך לא בתור משיח שקר ולא תנועה משיחית כוזבת. יוסטינוס מכנה אותו "בר כוכבא" ולא "כוזיבא" (אפולוגיה ראשונה 31), וכך גם אוסביוס (היסטוריה לכנסיה 4.6.1). צריך להבין, שהוגים נוצרים אלה היו שמחים לכתוב ביקורות על אמונות משיחיות כוזבות של יהודים, אבל לא עשו זאת במקרה הזה, סימן שלא ידעו בכלל שזה משהו משיחי השמעון בר כוכבא הזה.

בספרות חז"ל שעלה על הכתב מהמאה הרביעית לכל המוקדם, מתגלם בר כוכבא בזיכרון ההיסטורי המסורתי כדמות משיחית. המקורות העיקרים על בר כוכבא מתקופת האמוראים מופיעים בגרסאות מקבילות בתלמוד הירושלמי במסכת תענית ויש את מדרש איכה רבה שזה מקור מאוחר יותר כנראה.

אלה מספרים על אלפי אלפים שנהרגו בביתר, המעוז האחרון של בר כוכבא, על ידי צבאות הדריאנוס. ומסופר על השיטות האכזריות של בר כוכבא לגייס חיילים נאמנים, בכריתת אצבע ולאחר מכן בעקירת עץ ארז מלבנון. ומסופר שהוא היה יוצא למלחמה ומכריז כלפי האל "לא תסעוד ולא תכסיף", כלומר, אלוהים אשר הזניח אותנו שלא יעזור לנו וגם לא ימנע מבעדנו, לא רוצים. ומסופר על גבורתו ויכולתו להרוג.

מסופר עוד על דודו אלעזר המודעי, שהיה מנהיג דתי מתפלל כל היום וכך מחזק רוחנית וצבאית את עם ישראל. אבל הוא נאשם בבגידה בגלל מזימת איש בוגד, ובר כוכבא הרגו בבעיטה אחת. בסוף גם בר כוכבא נהרג, ולפי מקור אחד מצאו את גופתו עם נחש על הצוואר והסיקו שבכך אלוהים עצמו לקח את

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

נפשו ולא אחר עשה זאת. מסופר על כמויות של דם מההרוגים עד כדי כך שהגיע עד חוטמו של סוס עומד בעומק הדם. כל אלה סיפורים בתלמודים בסגנון מדרשי על בר כוכבא.

הטקסטים הקרובים יותר לענינו הם בתחילת תענית כד א בתלמוד הירושלמי: "תנ' ר' שמעון בן יוחי, ר' עקיבה היה דורש דרך כוכב מיעקב, דרך כוזבא מיעקב. ר' עקיבה כד הוה חמי בר כוזבא הוה אמר דין הוא מלכא משיחא. א"ל ר' יוחנן בן תורתא עקיבה יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא."

מקור זה מעיד על כך שרבי עקיבא דרש פסוק בתנ"ך "דרך כוכב מיעקב" מספר במדבר כד יז על שמעון בר כוכבא, לומר שהוא הכוכב, וזה מלך משיח אשר בא. אותו המקור מעיד בו בעת שהיתה התנגדות בוטה להיסק המשיחי הזה, אמרו הרי לעקיבא שגם זמן רב אחרי שימות בר כוכב, עוד לא יבוא בן דוד, ובטח שזה לא יהיה שמעון המצביא.

מה ניתן ללמוד מכאן בהקשר שלנו? גם אם הדברים הללו מדויקים מבחינה היסטורית, סך הכול נאמר, לא פחות ולא יותר, כי רבי עקיבא דרש ששמעון בר כוכבא הוא משיח בן דוד. לא ידוע אם זה היה מקרה בודד, או בפרטיות, ואם היה זה מול ציבור כהכרזה ותנועה פוליטית משיחית דתית לא נאמר כלל.

עקיבא דרש, כמו הפסוק דרך כוכב מיעקב, שזה מלך המשיח, כמו שראינו בתרגום אונקלוס שזה מקור מקביל, והשליך את הרעיון הזה על בר כוכבא. אפשר ששמו המקורי בכלל היה כוזבא. אבל מאידך, עצם זה שהוא זכור במקורות חז"ל בשם בר כוכבא מראה אולי שגישת עקיבא הדרשנית משיחית הזו התקבלה, או לפחות לא נדחתה לגמרי. אך כל המשיחיות תישאר בגדר השערה ללא בסיס ראיות טקסטואליות...

מקור נוסף אשר מוסיף להשערה על משיחיותו של בר כוכבא מופיע בתלמוד הבבלי, באמצעות דברים מיוחסים לבית רבא מן המאה השנייה או השלישית, במסכת סנהדרין פרק חלק: "וכתיב 'והריחו ביראת ה'...' אמר רבי אלכסנדר, מלמד שהטעינו מצות ויסורין כריחיים. רבא אמר דמורח ודאין, דכתיב 'ולא למראה עיניו ישפוט ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ'. בר כוזבא מלך תרתין שנין ופלגא, אמר להו לרבנן אנא משיח, אמרו ליה במשיח כתיב דמורח ודאין; נחזי אנן, אי מורח ודאין. כיון דחזויהו דלא מורח ודאין קטלוהו..." (צג ב)

מצוטט הפסוק מישעיה י"א על החוטר מגזע ישי ונצר אשר יפרה משורשיו. את הפסוק הזה ראינו בשיעור הראשון על התפתחות האגדה על מלכות בית דוד ותקוה עמוקה וספרותית. כאן בתלמוד הטקסט מפתח את הפסוק ההוא לצרכיו שלו - מסופר, בר כוכבא מלך שתי שנים וחצי שנה, ואמר בר כוכבא לרבנים שהוא משיח, מה שאמור ללמד שהוא חשב את עצמו למשיח, ואמרו לו אחרים שעל המשיח כתוב שהוא מריח ושופט, לכן עשו לו בדיקה כזאת, ומאחר שנכשל במבדק, לא הריח ושפט, אז קטלו אותו.

הראיות לתפיסת בר כוכבא כדמות משיחית הן שתי האמירות הנזכרות לעיל, מבחינת המטרה של בעלי הטקסט, עשו באמירות הללו שימוש ללמדך על המשיחיות בכלל, במילים אחרות, מול קהל הקוראים של התלמוד להתמודד עם שאלות בציבור. עצם השימוש באותם פסוקים אינו מקרי, זה מלמד אותנו ששני הפסוקים האלה נחשבו בציבור או בתודעה הדתית לפחות בתור דברים על המשיח. אין פה שיעור הלכתי אלא דיון חינוכי, זה הפשט, העובדה הספרותית.

אין הוכחה היסטורית מספקת לעמוד על טיבו המשיחי של מלחמת בר כוכבא, כלומר, האם התנועה והמלחמה והאיש נתפסו כאל משיחיות. חובת ההוכחה מוטלת על הטוענים היום שכך היה היסטורית משיחית. אבל נניח לרגע בכל זאת, שכך אכן היה, הבה לא ניסחף בממצאים - סך הכול נאמר שרבי

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עקיבא הגדול דרש פסוק על בר כוכבא, וזיקה לו משיחיות, אפילו זה היה בציבור, אך בו בעת רב גדול אחר לא פחות חשוב התנגד לכך. וכלל לא נאמר שאחרים אנשים דגלו במשיחיותו של זה.

יכול להיות שכך היה, ואחרים אכן חשבוהו כמשיח, אבל אין לנו שום ראיות ולו רמזים. במקור השני לעיל כתוב שאחרי שנתיים וחצי אמר בר כוכבא על עצמו שהוא משיח ולא נאמר שאחרים חשבו שהוא משיח או שלוחמיו ועם ישראל חשבוהו משיח, אדרבא, נאמר שחבורת רבנים דחתה אותו על הסף... דעתי היא שהרבנים המצוטטים והכותבים המאוחרים עושים שימוש תכליתי בדוגמה של בר כוכבא למטרה חינוכית, ולא נכון מכול מקום לחשוב על מלחמה זו כתנועה משיחית. זה תופעה פחות משיחית.

ההשלכות של התובנה הזאת משמעותיות. עלינו לשנות תפיסה. קודם כל, הרעיון המשיחי המסורתי אינו מתבטא דיה במסורת הכתובה של היהדות עד המאה השלישית או הרביעית. אם האגדה המשיחית רווחה קודם לכן, בתקופת התנאים, אין לנו די ממצאים לכך, אלא לחלום על מלך מבית דוד, לא בדיוק משיח וגואל מעל ומעבר לעולם הזה.

השאלה, מדוע? מהווה דיון בפני עצמו. יש דעה נפוצה שבר כוכבא נכשל ובכלל זה נמנעו מכתובה, ועוד דעה נפוצה שהיה סכנה במעשה הכתיבה של דברים כאלה. אבל מלחמת בר כוכבא לא היתה תנועה משיחית, והוא לא נתפס ברבים כדמות משיחית. בפועל, לא העלו על הכתב את רעיונות האגדה המשיחית עד אחרי דור התנאים, החל בין מדרשים מוקדמים ובתלמוד הירושלמי. הדיבור על משיחיות והמקרה של בר כוכבא, כמו לגבי המכבים ועוד, הינו אנכרוניסטי, בדיעבד. יש להבדיל בין אסכטולוגיה יהודית, מלחמה דתית ולאומית, תקוות הגאולה וכדומה, ואף בית דוד, לבין המשיחיות.

דרך שיג ושיח

האגדה המשיחית מופיעה בספרות חז"ל החל בספרות האמוראית המוקדמת. מדובר בתופעה משיחית בצורת תופעה טקסטואלית. לראשונה, התמודדות רעיונית עם השאלות אודות משיח ואירועים נלווים ונושאים קשורים.

ריכוז גדול של טקסטים בנדון משיח נמצאים במה שמכנה "פרק חלק", שזה פרק י"א במסכת סנהדרין בתלמוד הבבלי. המשנה המצוטטת בפתיחת הפרק עוסק בדיני עולם הבא, למי אין חלק בעולם הבא, כדיון תיאולוגי, "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא שנאמר (ישעיה ס, כא) 'ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר', ואלו שאין להם חלק לעולם הבא האומר אין תחית המתים מן התורה ואין תורה מן השמים ואפיקורוס...".

משם והלאה התלמוד כאמור מפרש ודן בסוגיות הקשורות לעולם הבא כגון ימות המשיח, מוות, תחית המתים, הכופרים באמונות הללו, נצחיות הגוף והנפש, דין ומשפט, מלכות. ובמשיח עצמו, בתכונותיו, סימניו, מועד בואו ונבואות שמספרות עליו.

נקרא את החומר מתוך הנחה שהיה צורך טבעי דווקא אז להתמודד עם רעיונות אלה. העורכים פרסמו את הדברים מתוך מודעות וכוונה, מתקופת האמוראים והסבוראים. איננו מנסים כאן להבין בדיוק מה, למה, ומתי, אלא להתרשם ממה שרצו העורכים שנקרא ונדע. הסוגיות קיימות וגם הועלו על הכתב כי זה היה נושא לדיון, והיו דעות שונות ושאלות לא פתורות, אז דנו בדברים האלה, והמסקנות שמציגים לנו, כולל מסקנות פתוחות, זה התשובה של חז"ל.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

נעבור על טקסטים מפרק חלק, אבל חשוב לדעת שדברים רבים מופיעים גם בפרק חלק וגם במקומות אחרים בתלמודים ובכלל ספרות חז"ל. מצד אחד ככה אפשר לקרוא רצף טקסטואלי, ומצד שני, יש לזה ערך מוסך הרי העורכים בחרו לרכז את הדברים האלה במקום אחד, מה שמעיד על מגמה חינוכית תכליתית בנדון. כלומר, אני קורא מתוך הנחה שחז"ל כאן נותנים לי את מה שאני אמור מבחינתם לקחת.

ניתן לחפש גרסאות מקוריות יותר או גרסאות אלטרנטיביות אבל לא כאן המקום לכך. הקריאה להלן מגמתית ושטחית, לא באיזשהו מובן שלילי, אלא לומר שאיננו מנתחים את המקוריות של כל אמירה, זה לא ניתוח פילולוגי, אלא עיון ביצירה הסופית, מלאכת העורכים - הנה מתחילים:

[דף צו ב] אמר ליה רב נחמן לרבי יצחק; מי שמיע לך אימת אתי בר נפלי? אמר ליה, מאן בר נפלי? א"ל, משיח. משיח בר נפלי קרית ליה? א"ל, אין דכתיב (עמוס ט') "ביום ההוא אקים [דף צז, א גמרא] את סוכת דוד הנופלת". א"ל, הכי אמר רבי יוחנן 'דור שבן דוד בא בו תלמידי חכמים מתמעטים והשאר עיניהם כלות ביגון ואנחה וצרות רבות וגזרות קשות מתחדשות עד שהראשונה פקודה שניה ממהרת לבא'.

כאן דורשים על משיח, שהוא נקרא בר נפלי, כמו בפסוק בעמוס ט' על סוכת דוד הנופלת. המשיח נקרא בר נפלי, בן הנפילה, מלשון סוכת דוד הנופלת - יבוא להקים את אשר נפל, סימן לצרות שיהיו לפני בואו, שלא יהיו תלמידים ותהיה פריצות וצרות וגזרות. הטקסט ממשיך עם הציפיות והצרות לקראת בואו, ללמד על יום בואו. קשר רעיוני עמוק בין מהותו של משיח, והקריסה של המלכות, והערכים, והעולם - הוא מתוך ההפיכה יבוא לנו.

[דף צז א] ת"ר: שבוע שבן דוד בא בו, שנה ראשונה מתקיים מקרא זה (עמוס ד') "והמטרתי על עיר אחת ועל עיר אחת לא אמטיר", שניה חיצונית רעב משתלחים, שלישית רעב גדול ומתים אנשים ונשים וטף חסידים ואנשי מעשה ותורה משתכחת מלומדיה, ברביעית שובע ואינו שובע, בחמישית שובע גדול ואוכלין ושותין ושמהין ותורה חוזרת ללומדיה, בששית קולות, בשביעית מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא.

אמר רב יוסף, 'הא כמה שביעית דהוה כן ולא אתא'. אמר אביי, 'בששית קולות, בשביעית מלחמות מי הוה? ועוד כסדרן מי הוה?' (תהילים פט') "אשר חרפו אויביך ה' אשר חרפו עקבות משיחך"

תניא ר' יהודה אומר: דור שבן דוד בא בו בית הוועד יהיה לינות והגליל יחרב והגבלן יאשם ואנשי גבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו וחכמת הסופרים תסרח ויראי חטא ימאסו לפני הדור לפני כלב והאמת נעדרת שנאמר (ישעיהו נט') "ותהי האמת נעדרת וסר מרע משתולל". מאי, ותהי האמת נעדרת? אמרי דבי רב מלמד שנעשית עדרים עדרים והולכת לה. מאי "וסר מרע משתולל"? אמרי דבי ר' שילא, כל מי שסר מרע משתולל על הבריות.

המשיכו לדרוש בענין הצרות וכן בספר עמוס. בשבוע, כלומר שבע שנים, לפני בואו, תהיה שנה ראשונה צרות כאלה ובשנה השניה כאלה, וכן הלאה. ואז הקושיה של אביי, שהרי צרות כאלה כבר היו ולא בא בן דוד. והתשובה, האם צרות כאלה היו עד כדי כך קשות, ויחדיו, ובסדר הזה?

הדיון ממשיך ודורש פסוק ממוזמר פ"ט, המוזמר המשיחי המפורסם, על "עקבות משיחך", ומרחיבים את הכתוב שזה יכלול זנות וחורבן ופריצות והאמת תהיה נעדרת, כמו שכתוב בישעיה נ"ט "ותהי האמת נעדרת...". כמו פלגים של עדרים, קבוצת צאן שהתפזרה לה.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אלה המשך והרחבת המוטיבים של ביאת המשיח, בעיקר הצרות, וביניהן גם מרכיב האמת או העדר האמת, חוסר לימוד, שכחת תורה... נזכור, המוטיבים הללו לא היו ברורים קודם בהקשר המשיחי. אלא הטקסט משלב הכל, מעין משיחיות. והרי במשנה במקור בפתיחה משיח לא היה נקשר. כלומר, עורכי התלמוד חיברו את הטקסטים והאמירות יחדיו בהקשר של התמודדות רעיונית בנושא המשיחיות.

[דף צז א] תניא ר' נהוראי אומר: 'דור שבן דוד בא בו, נערים ילבינו פני זקנים וזקנים יעמדו לפני נערים ובת קמה באמה וכלה בחמותה, לפני הדור כפני כלב ואין הבן מתבייש מאביו.' תניא ר' נחמיה אומר: 'דור שבן דוד בא בו העזות תרבה והיוקר יעות והגפן יתן פרו ויהיין ביוקר ונהפכה כל המלכות למינות ואין תוכחה.' מסייע ליה לר' יצחק דא"ר יצחק: 'אין בן דוד בא עד שתתהפך כל המלכות למינות.' אמר רבא: 'מאי קרא? (ויקרא יג) "כולו הפך לבן" טהור הוא.'

המשך הפריצות והחוצפה, ברוח סוף ספר מלאכי על שליחת אליהו - מאחר שעזבו תורה לפני יום ה' הגדול והנורא להשיב לב אבות על בנים פן יבוא ה' להכות את הארץ. דברים מובאים בשם רבי נחמיה (שהיה תנאי) על מוטיב מינות - הרי לא רק שיעזבו תורה ויהיו חוצפנים ותהיה פריצות והאמת נעדרת, אלא שגם תהיה המינות רווחת מאוד... (ולמה מינות? אולי המרת דת המונית עומדת ברקע, כמו בתקופת קונסטנטינוס אשר ניצר את האימפריה? או תקופה אחרת? מתי מינות היתה בעיה רווחת?)

[דף צז א] ת"ר: (דברים לב) "כי ידין ה' עמו [וגו'] כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב", אין בן דוד בא עד שירבו המסורות. ד"א (דבר אחר), עד שיתמעטו התלמידים. ד"א, עד שתכלה פרוטה מן הכיס. ד"א, עד שיתייאשו מן הגאולה, שנאמר "ואפס עצור ועזוב" כביכול אין סומך ועוזר לישראל. כי הא דר' זירא, כי הוה משכח רבנן דמעסקי ביה אמר להו 'במטותא בעינא מנייכו לא תרחקוה, דתנינא: ג' באין בהיסח הדעת אלו הן; משיח, מציאה, ועקרב...'

שוב דורשים את המוטיב של עקבות משיח, כריבוי מסורות אודות הגאולה ובגין זה יחושו יאוש. ואז הדין גולש לענין אחר, בכך שר' זירא היה מוצא רבנים עוסקים בעיתוי, חישובי קיצין, והיה אומר להם שלא ירחיקו, כלומר, בחישוב מועד ביאת המשיח. למה? כי המשיח בא בהיסח הדעת ואי אפשר לצפות מראש את הדבר הזה - כמו מציאה, וכמו עקרב, פתאום זה בא. וזה גם כן דבר עמוק, המחשבה שמהותו וטיבו של משיח כך שיבוא דווקא בהיסח הדעת, בפתאומיות. ויש לעיל גם ביקורת כלפי אלה שעסקו יתר על המידה במועד בואו, והסוגיה ממשיכה...

[דף צז א] אמר רב קטינא: שית אלפי שני הוו עלמא, וחד חרוב שנאמר (ישעיהו ב') "ונשגב ה' לבדו ביום ההוא". אביי אמר: תרי חרוב שנאמר (הושע ו') "יחינו מיומים ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו". תניא כותיה דרב קטינא; כשם שהשביעית משמטת שנה אחת ל' שנים כך העולם משמט אלף שנים לשבעת אלפים שנה שנאמר "ונשגב ה' לבדו ביום ההוא" ואומר (תהילים צב) "מזמור שיר ליום השבת יום שכולו שבת" ואומר (תהילים צ) "כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור".

תנא דבי אליהו: ששת אלפים שנה הוי עלמא שני אלפים תוהו שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח, [דף צז,ב] ובעונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו. אמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: אין העולם פחות משמונים וחמשה יובלות וביובל האחרון בן דוד בא. אמר ליה: בתחילתו או בסופו? אמר ליה: איני יודע. כלה או אינו כלה? אמר ליה: איני יודע. רב אשי אמר: הכי א"ל; עד הכא לא תיסתכי ליה, מכאן ואילך איסתכי ליה.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

נאמר כאן, תוך דיון על הדיוק בהערכת השנים ותולדות היקום מהבריאה ועד ימות המשיח (או החרבן לקראת העולם הבא). רב קטינא דורש: ששת אלפים שנה תיפקד עולמנו כמנהגו, ואז אלף שנים של חרבן יהיו, מלשון אלף אחד כמו יום אחד כך בפסוק בישעיה ה' - לבדו ביום ההוא.

אבל אביי דורש אחרת - שני אלפי חרבן, שהרי כתוב בהושע, אחרי יומיים יחינו וביום השלישי, משמע באלף השלישי, אז יקימנו ונחיה לפניו. רב קטינא אומר, העולם שובת באלף השביעי רק, כמו ששה ימים ויום שבת, והרי אלף שנים זה כמו יום לפי הפסוק "כי אלף שנים בעיניך כיום". בבית מדרש של אליהו נאמר שהעולם יהיה ששת אלפים שנה, ביניהם שני אלפים תוהו ושני אלפים תורה ושני אלפים ימות המשיח, ואילו המשיח מתעכב הרי זה הם כבר נמצאים בשני אלפים האחרונים הללו, משום כל העוונות הרבים. מה היה לנו? חישוב תולדות העולם הזה, ביחס לביאת המשיח ימות המשיח. זהו דבר נהוג, חישובי הגאולה, למרות הביקורת נגד פעילות כזו.

הפרשנות האחרונה מעניינת דווקא, כי היא רומזת שתקופת ימות המשיח כבר החלה. איך זה? החלק השני של הטענה זה שאכן תקופת ימות המשיח החלה אבל ביאתו מתעכבת בגין העוונות וההתנהגות הרעה של בני אדם. אפשר שמשיח יתעכב! אפשר למעשה להשפיע על ביאתו עם המעשים של בני אדם... זה מהותי ביותר. ובסוף דיון תולדות העולם וימות המשיח, התלמוד מביא דיון מעשי סביב ציפיות כאלו ואחרות, לפי פרשנויות ומדרשים שונים - איך עליהם לנהוג.

אז אליהו אמר לרב יהודה האח של רב סלא החסיד, שאין העולם פחות משמונים וחמישה יובלות סך הכל, ובאחרון יבוא בן דוד משיח. והוא שואל בחזרה, בתחילת היובל או בסופו? והוא עונה לו, שאינו יודע. וזה ממשיך לשאול, האם תקופה זו תיגמר או לא? והוא שוב עונה לו, שלא יודע. ורב אשי אומר, שזה אמר לההוא שעד היובל האחרון אין לצפות למשיח, ואילו מאותה נקודת זמן והלאה יש לצפות לו.

בהמשך, דורשים איך לחכות ולצפות, תוך שימוש בפסוק מחבקוק ב ג "כי עוד חזון למועד ויפח לקץ ולא יכזב, אם יתמהמה חכה לו, כי בא יבא, לא יאחר", כדי להמחיש את רעיון ההמתנה, תקווה, ואמונה.

[דף צח א] אמר רבי חנינא: אין בן דוד בא עד שיתבקש דג לחולה ולא ימצא, שנאמר (יחזקאל לב יד) "אז אשקיע מימיהם ונהרותם כשמן אוליך" וכתב בתריה (יחזקאל כט כא) "ביום ההוא אצמיח קרן לבית ישראל". אמר רבי חמא בר חנינא: אין בן דוד בא עד שתכלה מלכות הזלה מישראל, שנאמר (ישעיהו יח ה) "וכרת הזלזלים במזמרות" וכתב בתריה "בעת ההיא יובל שי לה' צבאות עם ממשך ומורט" (ישעיהו יח יז).

אמר זעירי אמר רבי חנינא: אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח מישראל שנאמר, (צפניה ג יא) "כי אז אסיר מקרבך עליזי גאותך" וכתב (צפניה ג יב) "והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ה'". אמר רבי שמלאי משום רבי אלעזר בר"ש: אין בן דוד בא עד שיכלו כל שופטים ושוטרים מישראל שנאמר, (ישעיהו א כה-כו) "ואשיבה ידי עליך ואצרוף כבור סיגך וגו' ואשיבה שופטיך".

הסוגיה ממשיכה לדון ביום בואו של בן דוד משיח. הדיון כבר מרגיש פחות קשור לשאלות של הבריות ויותר כדיון לשם דיון. זה התחיל מנקודה מסוימת, ברעיון שמשיח בא בזמן שהמינות פורצת, ועוד, ואז בא היפוך, בן דוד בא כאשר יכלו גסי הרוח ועוד. או כשזה מתחיל, או כשזה נגמר. בכל אופן, לא תמיד ברורה ההבחנה בין דיון לשמו לעומת דיון כמענה לצורך אמיתי. דברים נכתבים קודם כל כהתמודדות עם שאלות בציבור, עם סוגיות אמיתיות, הלכתיות או תיאולוגיות, ואז גולשים למעגל של דיונים, כך לעתים בתלמוד.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אומר רבי חנינא שיבוא משיח כאשר אפילו דג לא יהיה לתת לחולה, ורבי חמא עונה שיבוא רק כאשר כל כיבוש ישראל תיגמר. אחר כך נאמר שמשיח לא יבוא עד שיעצרו אנשים גסים, ואחרי זה נאמר שמשיח יבוא שיעדרו שוטרים ומשפט בישראל. יש פה דיון מהותי אבל, לגבי התפקיד של משיח, אם הוא בא לתקן, כשהמצב ירוד לחלוטין, או יבוא אחרי שתיקנו בני אדם את המצב, כאשר המצב טוב, ואז, ועל כן, יבוא.

[דף צח א] אמר ר' יוחנן: אם ראית דור שמתמעט והולך - חכה לו, שנאמר (שמואל ב' כב כח) "ואת עם עני תושיע וגו'". אמר רבי יוחנן: אם ראית דור שצרות רבות באות עליו כנהר - חכה לו, שנאמר (ישעיהו נט יט) "כי יבא כנהר צר ורוח ה' נוססה בו", וסמך ליה "ובא לציון גואל" (ישעיהו נט כ). ואמר רבי יוחנן: אין בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או כולו חייב? בדור שכולו זכאי, דכתיב (ישעיהו ס כא) "ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ". בדור שכולו חייב, דכתיב (ישעיהו נט טז) "וירא כי אין איש וישתומם כי אין מפגיע" וכתב (ישעיהו מח יא) "למעני אעשה".

אמר רבי אלכסנדר רבי יהושע בן לוי רמי: כתיב (ישעיהו ס כב) "בעתה" וכתב "אחישנה". זכו, אחישנה. לא זכו, בעתה. אמר רבי אלכסנדר רבי יהושע בן לוי רמי: כתיב, (דניאל ז יג) "וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתה" וכתב (זכריה ט ט) "עני ורוכב על חמור". זכו, עם ענני שמיא. לא זכו, עני רוכב על חמור. אמר ליה שבור מלכא לשמואל, 'אמריתו משיח על חמרא אתי, אישדר ליה סוסיא ברקא דאית לי'. אמר ליה, 'מי אית לך בר חיור גווני?'

הדיון הזה מהותי כל כך! הן מבחינה רעיונית ודתית, והן מבחינה פרשנות הטקסטים האלה: בין כה וכה, יש לחכות לו, לקוות לו, וכ"ו, הרי לך כאן רצף רעיונות מרבי יוחנן ודיון, אם הדור לקראת בואו של משיח יהיה זכאי או חייב, כלומר, שומר מצוות ומעשים טובים, אנשים צדיקים, או דור של רוע וזדון, כפי שראינו. זו הקומה הראשונה של הדיון. ויש פסוקים שונים תומכים בשתי הגישות השונות, של חייב וזכאי.

ואז הדיון ממשיך ומעמיק את הרעיון מבחינת מהותו הדתית, הרי לך שתי תפיסות האחת "בעתה" והשניה "אחישנה". בעתה, פירושו משיח יבוא כאשר יבוא, ואין מעשים או תנאים שיכולים בני אדם או היהודים לעשות או לא לעשות כדי שיבוא. משיח יבוא בעתה. ואילו אחישנה, פירושו שניתן להחיש את בואו, שמועד ביאתו איננו קבוע מראש, אפשר להשפיע על כך, בין אם בהדרדרות המעשים או להפך, באמצעות אנשים ומעשים טובים רבים. זה קומה שנייה.

הפתרון היצירתי של הטקסט בו בעת גם מיישב שני פסוקים שנחשבים נבואות משיחיות, האחד שמשיח יבוא בעננים מפואר בכבוד וכוח, והשני שיבוא עני ורוכב על חמור. רבי אלכסנדר הגה שאם הדור זכאי, יבוא משיח בעוצמה, אך אם הדור חייב, יבוא עני. זה הקומה השלישית.

הקטע מסתיים עם דבר מליצה מצד מלך פרסי בשם שבור, שידע על המשיח שיבוא על חמור, ומודיע לשמואל שישלח לו סוס לבן שיש לו, ושמואל משיב לו בשאלה, אם יש סוס בן מאה צבעים? לצורך הענין, ברמה שטחים זה מרגיש מוזר ותלוש, אך זה מהווה דיון מהותי אדיר שילווה את המשיחיות בכלל, היא עמדת הדטרמניזם לעומת אקטיביזם, פעילות.

במילים אחרות, האם יש לחכות למשיח ותו לו, והרי אין מה לעשות להחיש או לשנות את בואו והנסיבות בלאו הכי, או שיש להתארגן ולהפנים ולפעול כדי לעשות משהו שיביא את הגאולה המשיחית, בדרך זו או אחרת של פעילות. הדיון הזה הוא דוגמה מאלפת לפרדוקס בפרשנות הטקסטים הרבים לגבי משיח, הרי יש רעיון כזה וכזה, יבוא על חמור ועל העננים, בעוני או בכבוד.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בנצרות פותרים את הסוגיה הזאת על ידי שתי ביאות, ביאה ראשונה וביאה שניה של משיח אחד, ויש מסורות ביהדות שיציעו מדובר בשתי דמויות משיחיות, משיח בן דוד לענינים האלה ומשיח בן יוסף לענינים האלה. אך כאן הפיתרון של שתי אפשרויות ונסיבות, משיח יבוא כך אם בני אדם יתנהגו כך, ויבוא בדרך אחרת, אם בני אדם יתנהגו אחרת. עכשיו שימו לב:

[דף צח א] ר' יהושע בן לוי אשכח לאלהו דהוי קיימי אפיתחא דמערתא דרבי שמעון בן יוחאי. אמר ליה: "אתינא לעלמא דאתי?" אמר ליה: "אם ירצה אדון הזה." אמר רבי יהושע בן לוי: "שנים ראיתי וקול ג' שמעתי." אמר ליה: "אימת אתי משיח?" אמר ליה: "זיל שיליה לדידיה." "והיכא יתיב?" "אפיתחא דקרתא דרומי." "ומאי סימניה?" "יתיב ביני עניי סובלי חלאים וכולן שרו ואסירי בחד זימנא, איהו שרי חד ואסירי חד אמר דילמא מבעינא דלא איעכב."

אזל לגביה, אמר ליה: "שלום עליך רבי ומורי." אמר ליה: "שלום עליך בר ליואי." א"ל: "לאימת אתי מר?" א"ל: "היום." אתא לגבי אליהו, א"ל: "מאי אמר לך?" א"ל: "שלום עליך בר ליואי." א"ל: "אבטחך לך ולאבוך לעלמא דאתי." א"ל: "שקורי קא שקר בי, דאמר לי היום אתינא ולא אתא." א"ל: "הכי אמר לך (תהילים צה ז) היום אם בקולו תשמעו."

הסיפור המרתק הזה בסגנון מדרש אגדה יש בו מוטיבים שראינו קודם, וגם עומק רעיוני חדש. ר' יהושע בן לוי מצא את אליהו שהיה עומד בפתיחת מערת רשב"י, ושאל, האם יש לי מקום בעולם הבא? זה ענו לו: אם ירצה האדון הזה. ר' יהושע בן לוי אומר, ששמע קול של גורם שלישי... המשיח ושאל, מתי יבוא משיח? ואליהו עונה, לך ותשאל אותו. והוא אמר בחזרה, איפה הוא יושב? התשובה היא: בפתחה של העיר רומא.

ומהם הסימנים? כלומר, איך לזהותו? אליהו מסביר, המשיח הוא זה שיושב בין העניים הסובלים מחולי, כלומר צרעת, ובזמן שאחרים כל יום מסירים את כל התחבושות ורק אח"כ שמים תחבושות חדשות, מה שלוקח זמן, עיכוב קל, ואילו משיח מוריד תחבושת ושם תחבושת חדשה, אחת אחת, כי שמא ירצו אותו שלא יתעכב ויבוא מהר.

ואז הוא ירד לשם, למשיח, ואמר לו שלום עליך, ומשיח ענה לו שלום בר לוי. אז שאל, מתי יבוא אדוני? ומשיח אמר לו היום. אז חזר ר' יהושע לאלהו ונשאל מה אמר ומה קרה. אז אליהו מפרש את שאמר לו "שלום" בתור הבטחה שיבוא לעולם הבא - הוא ואבותיו. אבל ר' יהושע עצוב, וטוען שמשיח שיקר לו, הרי אמר שיבוא היום ולא בא. אז אליהו מסביר ודורש שהכוונה היתה כמו בפסוק במזמור, תהילים צה ז "היום אם בקולו תשמעו", כלומר, יבוא היום אפילו, או ביום אחר בעצם, בתנאי שישמעו בקולו...

ובכן, בהשוואה לקטע הקודם, שלכאורה מסיק שיכול לבוא משיח בדור צדיקים או בדור רשעים, כאן המסר זה שיבוא ביום שבו ישמעו בקולו, ולא ברור בדיוק מה הכוונה בדבר זה. הרושם נשאר שיש תנאי לבואו, אבל אפשר שזה דווקא מסתדר יופי עם שתי האפשרויות שהוצגו לעיל. ונשאר רושם שבואו של משיח זה דבר לא צפוי, שהוא תמיד נחשב בא, עומד לבוא, אבל מתפספס תמיד, אי אפשר לגעת בו. הטעם של הסיפור הנו כמדרש הממחיש את התחושות של אלה אשר מחכים לביאת משיח שמתעכב אך מבטיח.

מרכיבים חדשים הם שמשיח מחכה בפתח רומא, בירת הנצרות והאימפריה, ועוד חולה בצרעת, כאיש דחוי, זה מוטיב שנראה בהמשך עוד ממנו, וכמובן גם המשך תפקידו המרכזי של אליהו, אמנם בצורה יצירתית ומקורית.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ומהי הכוונה בכול הסיפור זה והמרכיבים השונים? האם יש לזה משמעות חינוכית ברורה? האם לומר שמשיח באמת יושב אי שם בין מצורעים ברומא? לא. האם ללמד את הקוראים דבר מה? אולי לומר שמשיח נמצא בעומק הגלות, בבירת האימפריה הזרה בכלל, וחווה את סבלות היהודים גם כן.

[דף צח א] שאלו תלמידיו את רבי יוסי בן קיסמא, אימתי בן דוד בא? אמר, מתיירא אני שמא תבקשו ממני אות. אמרו לו, אין אנו מבקשין ממך אות. א"ל, לכשיפול השער הזה ויבנה ויפול ויבנה ויפול ואין מספיקין לבנותו עד שכן דוד בא. אמרו לו, רבינו תן לנו אות. אמר להם, ולא כך אמרתם לי שאין אתם מבקשין ממני אות. אמרו לו, ואף על פי כן. אמר להם, אם כך יהפכו מי מערת פמיס לדם. ונהפכו לדם בשעת פטירתו. אמר להן, העמיקו לי ארוני [דף צח ב] שאין כל דקל ודקל שבבבל שאין סוס של פרסיים נקשר בו ואין לך כל ארון וארון שבארץ ישראל שאין סוס מדי אוכל בו תבן.

אמר רב: אין בן דוד בא עד שתתפשט המלכות הרשעה על ישראל תשעה חדשים, שנאמר "לכן יתנם עד עת יולדה ילדה ויתר אחיו ישובון על בני ישראל" (מיכה ה ב). אמר עולא, ייתי ולא איחמיניה. וכן אמר רבה ייתי ולא איחמיניה. רב יוסף אמר, ייתי ואזכי דאיתיב בטולא דכופיתא דחמריה. אמר ליה אביי לרבא, מאי טעמא אילימא? משום חבלו של משיח. והתניא, שאלו תלמידיו את רבי אלעזר, מה יעשה אדם וינצל מחבלו של משיח? יעסוק בתורה ובגמילות חסדים.

בפסקה שתי נקודות, האחת בקשת אות לביאת משיח והשניה חוסר הרצון להיות שם כשזה קורה, כי זה איום ונורא. התלמידים של יוסי בן קיסמא, שהוא אמוראי ארץ ישראל, שאלו את רבם מתי יבוא בן דוד, והוא לא רצה לענות להם כי לא רצה למסור אות. אז אומר להם, כשיפול השער מספר פעמים אז הוא כבר יבוא. ואז הם כן מבקשים אותו! אז הוא מוסר אות, משהו מחריד, על זה שתהיה תקופה בה מלחמה כה גדולה עד שיתמלאו נהרות בדם ואילו הסוסים של פרס יאכלו מתוך ארונות מתים הרבים של בבל.

אחר כך, מצטטים אמוראי בבלי בשם רב, על שכן דוד בא אחרי תשעה חודשים של כיבוש, כמו הפסוק על ילודה, שזה רמז. והטקסט ממשיך כשרב עולא, מארץ ישראל, וגם רבא, בבל, אומרים שהם רוצים שמשיח יבוא אך לא רוצים לראותו בבואו, לא רוצים להיות שם. אז רב יוסף, גם בבל, טוען שהוא רוצה לראות, אבל לשבת מאחורי חמורו כדי להינצל מחבלו של משיח.

בסוף מביאים ציטוט של רבי אליעזר הגדול, תנא, שלימד אחרת, איך להינצל מחבלו של משיח. איך? על ידי עיסוק בתורה ובגמילות חסידים. למדים על מתח רעיוני פנימי, הרי אם בואו של המשיח יהיה תחך נסיבות של צרות קיצוניות אף אחד לא רוצה באמת להיות שם לראות אותו ואת הדברים, עם כל הכבוד, אז מעלים את זה תחושות הללו סוף סוף. נהוג לצפות לביאת משיח בכיסופים ותקוות, אבל לפי ההגיון דווקא, זה נושא של חרדה גדולה.

[דף צח ב] אמר רב גידל אמר רב: עתידין ישראל דאכלי שני משיח. אמר רב יוסף: פשיטא, ואלא מאן אכיל להו - חילק ובלק? אכלי להו לאפוקי מדרבי הילל דאמר, אין משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה. אמר רב: לא אברי עלמא אלא לדוד. ושמואל אמר: למשה. ורבי יוחנן אמר: למשיח.

מה שמו? דבי רבי שילא אמרי: שילה שמו, שנאמר (בראשית מט י) "עד כי יבא שילה". דבי רבי ינאי אמרי: ינון שמו, שנאמר (תהילים עב יז) "יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו". דבי רבי חנינה אמר: חנינה שמו, שנאמר (ירמיהו טז יג) "אשר לא אתן לכם חנינה". ויש אומרים: מנחם בן חזקיה שמו, שנאמר (איכה א טז) "כי רחק ממני מנחם משיב נפשי". ורבנן אמרי: חיוורא דבי רבי שמו, שנאמר (ישעיהו נג ד) "אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם ואנחנו חשבנוהו נגוע מוכה אלהים ומעונה".

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אמר רב נחמן: אי מן חייא הוא כגון אנא, שנאמר (ירמיהו ל כא) "והיה אדירו ממנו ומושלו מקרבו יצא".
אמר רב: אי מן חייא הוא כגון רבינו הקדוש, אי מן מתיא הוא כגון דניאל איש חמודות.

אמר רב יהודה אמר רב: עתיד הקדוש ברוך הוא להעמיד להם דוד אחר, שנאמר (ירמיהו ל ט) "ועבדו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם", הקים לא נאמר אלא אקים. א"ל רב פפא לאביי: והכתיב (יחזקאל לו כה) "ודוד עבדי נשיא להם לעולם" כגון קיסר ופלגי קיסר.

הקטע החשוב מאוד הזה דן במהותו של משיח. אמר רב, שישראל עוד יאכלו, או יחוו, את ימות המשיח...
האם זה לא פשוט למדי, שיאכלו כמו כולם? אלא שזה נאמר לנגד עמדת רבי הליל שאמר שלא יהיה משיח כי כבר היה, זה חזקיה! כלומר, היתה דעה שהמשיח כבר היה, זה המלך חזקיה. וזהו זה, כל הדברים והנבואות כביכול, הכול היה בכלל על חזקיה, וזה עבר וזה נגמר. תפיסה זאת לא מתקבלת בסופו של דבר.

רב אמר, שכל העולם לא נברא אלא לדוד. אחר אמר למשה, ואחר אמר למשיח. הכול מהווה מעין מחווה של אהבת השם אליו. ומה שמו? (כמובן ששם זה לא רק שם) אסכולה אחת אומרת שילה, כמו הפסוק, אסכולה אחרת אומרת ינון, כמו הפסוק, אסכולה אחרת אומרת חנינה, כמו הפסוק, ויש כאלה שאומרים בכלל מנחם, כמו מנחם בן חזקיה המלך. ואילו יש רבנים שאומרים "חיוורא", כלומר, חיוור, חולה, אולי בצרעת, כמו הסיפור בפתח רומא שראינו לעיל, ומדרש על ישעיה נ"ג.

ברמה הספרותית, כל אלה מנסים בעצם לכנות את המשיח לפי השם שלהם, ורוצים שהוא יבוא דווקא מבית מדרשם שלהם, מבקשים בכך להבליט את בית מדרשם. ("שילה" מבית המדרש של רב שילא, "ינון" מבית המדרש של רבי ינאי, וכ"ו.) זה כבר אמירה מתוחכמת ומשמעותית, לומר שכל אחד טוען כך וכך לגבי משיח ובעצם מעצב ומפיץ תפיסה ואמונה שהן פועל יוצא מעצמם, מהאינטרסים, מזווית הראיה שלהם, ותחרות רעיונית ביניהם, וכדומה.

הטקסט ממשיך, ורב נחמן טוען, המשיח יהיה מן אלה אשר בחיים, חיים דאז, מישהו שחי בהווה ביניהם...
אז רב אמר שאם יהיה אדם חי מקרבנו אז ודאי רבינו הקדוש, כלומר רבי יהודה הנשיא גדול הדור בזמן של רב, אבל אם מן המתים אז כמו דניאל הנביא שכתוב עליו איש חמודות היה. הסוגיה הזאת מראה שהיתה שאלה אם יהיה משיח אדם חי ומוכר או גיבור אשר כבר מת.

והסוגיה מתגלגלת לה, וחוזרת לפתיחת הפסקה בזיהוי המשיח אם היה לשון עבר או יהיה לשון עתיד.
באופן טבעי עולה הטענה, אם משיח יהיה אותו דוד שהיה או דוד אחר חדש. התשובה היא שיהיה דוד אחר אשר ישב לצד דוד שהיה, כלומר דוד המלך לצד משיח, וזה יהיה כמו קיסר וסגנו, כך יהיו משיח ודוד. הרי אם יהיו שניהם, מי יעמוד איפה, מה יעשו ביחד במלכות בעולם הבא. משמעות הדיון היא גם אם לחפש מישהו חי, ואם מדובר באדם רגיל, או אדם מיוחד, או אחר.

אמר רבי חייא בר אבא א"ר יוחנן: כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם הבא, (ישעיהו סד ג) "עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו". ופליגא דשמואל דאמר שמואל: אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד.

זה דיון שמופיע במקורות בספרים שונים בגרסאות דומות. מה שמסמן שזו אמירה נפוצה וחשובה. וזה מראה עוד יותר ומעל הכול כמה המשיחיות היתה סוגיה עם דעות לכאן ולכאן, שממש עסקו בו, הטרידה אנשים, מהגדולים שבין החכמים ונשיאים, לבין הבריות.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

דעה רבי יוחנן, האמורא בארץ ישראל, היא שכלל הנבואות במקרא מעידות על משיח וימות המשיח והעולם הבא. זאת דע קיצונית אחת לצורך הענין. ודעה אחרת של שמואל, אמורא בבבל, מנגד, טוענת שאין שום הבדל בין העולם הזה לימות המשיח מלבד שאין מלכות ישראל למעשה, ישראל נשלטת על ידי מלכיות אחרות, משועבדת.

התנהל דיון פורה ומלא במחלוקות, אך בגדול רואים שרעיון המשיח כגואל אגדי התקבל, ודנים על טיבו והיבטים ופרשנויות, לגבי מי זה ומתי זה, ומה עלינו לעשות או לעשות. אם כי, תפיסות שונות שהתגלמו כאן יחזרו על עצמם במחשבת ישראל לדורותיה, בצורות שונות.

דרישות עתיקות

נזכיר את הספרות המדרשית, ספרי האגדה או מדרשי האגדה. בתלמוד הבבלי מופיעים דברים שנקלטו ממקורות שונים, ואלה מופיעים ברחבי התלמוד, לא רק בפרק חלק בסנהדרין.

התוכן התלמודי מהווה בעיקר דיונים הלכתיים על בסיס המשנה וחומרים אחרים של התנאים. אך ב' רבדי' התלמוד מופיעים גם סיפורים ופרשנויות מגוונים שמופיעים בספרי המדרש.

מדרשים רבים מוצגים בצורת פרשנות יצירתית לתוכן המקראי. מדרשי ההלכה שנערכו ככול הנראה בגדול לפני התלמוד הם למשל מכילתא, ספרא, ספרי, ספרי זוטא. ואילו בראשית רבה, ויקרא רבה, שיר השירים רבה, פסיקתא דרב כהנא ועוד, נערכו ככול הנראה בגדול במקביל לתלמוד. ויש אחרים, ספרי מדרש שנכתבו ככול הנראה בגדול מאוחר לתלמוד, הם למשל תנחומא, מדרש שמואל ותהלים, פסיקתא רבתי, איכה רבה, מדבר רבה, קהלת רבה, ועוד.

דוגמה מפורסמת של חפיפה טקסטואלית ורעיונית בין המדרש לתלמוד היא כזו, מבראשית רבה, ספר המדרש החשוב ביותר! בבלי בפסחים נד א: "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם ואלו הן, תורה ותשובה וגן עדן וגיהנם וכסא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח; תורה דכתיב (משלי ח כב) ה' קנני ראשית דרכי, תשובה דכתיב (תהלים צ ב) בטרם הרים יולדו וכתיב (תהלים צ ג) תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם, גן עדן דכתיב (בראשית ב ח) ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם, גיהנם דכתיב (ישעיה ל לג) כי ערוך מאתמול תפתה, כסא הכבוד ובית המקדש דכתיב (ירמיה יז יב) כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו, שמו של משיח דכתיב (תהלים עב יז) יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו.

והשווה, בראשית רבה פרשה פסקה ד: בראשית ברא אלהים ששה דברים קדמו לבריאת העולם יש מהן שנבראו ויש מהן שעלו במחשבה להבראות, התורה והכסא הכבוד נבראו, תורה מנין שנאמר (משלי ח כב) ה' קנני ראשית דרכי, כסא הכבוד מנין דכתיב (תהלים צ ג) נכון כסאך מאז וגו'. האבות וישראל ובית המקדש ושמו של משיח עלו במחשבה להבראות, האבות מנין שנאמר (הושע ט י) כענבים במדבר וגו', ישראל מנין שנא' (תהלים עד ב) זכור עדתך קנית קדם, בהמ"ק מנין שנאמר (ירמיה יז יב) כסא כבוד מרום מראשון וגו', שמו של משיח מנין שנאמר (תהלים עב יז) יהי שמו לעולם וגו'."

הספרות המדרשית האגדית מלמדת על כך ששמו של משיח, ואולי אם כך מהותו ממש, כמו עוד כמה דברים אחרים, היו בתוכנית האלוקית לפני בריאת העולם, וזה מתחבר עם התפיסה המשיחית הגבוהה.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

המדרש הזה מופיע גם בתלמוד וגם בספרי המדרש בגרסאות שונות. המקורות האלה בנוסף לתלמוד חשוב מאוד כי זה ישמש כתוכן של תפיסות משיחיות בהמשך. המדרשים, לצד התלמוד, והמקרא כמובן, הם חומר גלם עבור היצירה הרעיונית המשיחית, עם כל עולם הסיפורים והפרשנויות ותמונות...

סגירת המעגל

האגדה המשיחית במקורות חז"ל צמחה מתוך האפלה המשיחית של המשנה שכמעט ולא מזכירה את המשיח המדובר, המשיח כדמות אפוקליפטית אדירה. לעומת זאת, אנו מוצאים התעסקות מעמיקה בתלמודים בעיקר בפרק חלק במסכת סנהדרין בתלמוד הבבלי, אשר מלקט חומרים אשר מופיעים בתלמוד הירושלמי ובספרי מדרש ועוד, חומרים אשר נתגלגלו ונערכו מדורות התנאים והאמוראים.

למרות הנטייה לחשוב שדמותו ומלחמתו של בר כוכבא היו כבר במאה השנייה תנועה משיחית אקוטית, אין זה מבוסס מבחינה היסטורית, אלא, בר כוכבא, דמותו ומלחמתו, נתפס בזכרון ההיסטורי של חז"ל כתנועה משיחית, וחכמי התלמוד משתמשים בו במסגרת שיח רעיונות באמצעות טקסטים על המשיחיות.

ההתעסקות של התלמוד ברעיון המשיח, תוך שימוש בדוגמת בר כוכבא לצורך כך, וכן הצגת שאלות ודיונים וריבוי דעות סביב משיח וגאולה משיחית, מצביעה על כך שבין המאה השלישית למאה השישית התרחש בעולמם של חז"ל תהליך התמודדות רעיונית ונורמליזציה למשיחיות עצמה.

במקביל בנצרות, יצא טיפוס אחר לגמרי של התמודדות בכתב עם המשיחיות, כתפיסה אורתודוקסית, באמצעות הצהרות אמונה קצרות ובעלות השלכות אמונה של חיים ומוות. והיתה תחרות ממש חיונית בגין אלה, בין קבוצות שונות בנצרות דאז, וזה ממש תמונה הפוכה למקרה של חז"ל.

בתלמוד התפיסה המשיחית נותרה יחסית פתוחה ולא דקדקנית, כלומר האמונה המשיחית הפכה לאחד מעיקרי היהדות, אבל לא סוג מאוד מסוים של משיחיות, וככול הנראה בלי השלכות חיוניות למי שמאמין או מפרש ככה או ככה, כפי שמשקף מטיבה הכללית וגם מהטקסטים שקראנו בתלמוד ביהדות.

ראינו בפרק חלק עמדות שונות, פרשנויות שונות ותחושות שונות לגבי רעיון המשיחיות. למשל, *דטרמניזם* מול *אקטיביזם*, התלהבות לעומת *חרדה* מפני ביאת המשיח, וזהותו הנורמטיבית אנושית לעומת מהות כמעט *מיתית* של משיח. ריבוי הדעות תומכות בהנחה שמשיחיות מסורתית ביהדות התגלמה מאוחר יחסית, והושפעה ודאי מהמקרה של הנצרות הקדומה במאה הראשונה, ולחצים ורדיפות מצד הנצרות במאות לאחר מכן עם תפיסה משיחית מתנגדת.

שיעור רביעי: צמיחת הקבלה, קבליזציה של המשיחיות

לאחר תקופה תלמודית ארוכה, במהלכה חז"ל העלו על הכתב את ההתמודדות הרעיונית עם אגדת המשיח בצורת רצף או לקט של מדרשים, דיונים, פרשנויות, ועשו כך נורמליזציה לרעיון הזה... אנחנו קופצים אל המאה השלוש עשרה לספירה הנוצרית, אל שלב של התפתחות המשיחיות בהקשר הקבלה, שלב אשר מטרים את השבתאות, מעין קבליזציה של משיחיות.

חדירת מושגים מהקבלה לכל מה שקשור למשיח, התרחשה לקראת התופעה המשיחית הבולטת ביותר ביהדות בכל הזמנים, היא התנועה השבתאית במאה השבע עשרה, בראשה עמדו שבתאי צבי הדמות המנהיג משיח, ונתן העזתי כנביאו החכם. השבתאות היתה תנועה משיחית קבלית. וזה היה סימן של חשיבות הקבלה אז. השבתאות היתה שילוב של המשיחיות עם הרוחניות הקבלית.

מושגי הקבלה אינם מופיעים בתלמוד, ובטח שלא בשום הקשר של משיח קודם לתקופת הקבלה. אך כאמור בשבתאות, ואחרי כן בחסידות, מושגי הקבלה מופיעים במרכז הביטויים של משיחיות, ולא רק מושגים, אלא גם תפיסות עקרוניות מעולם הקבלה ממלאים או משלבים הן את המשיחיות אליהן.

מיסטיקה עתיקה

במקרא אפשר להצביע על תכנים של מיסטיקה, במובן הרחב של המושג. למשל, חזיונות של נביאים כגון יחזקאל או של דניאל. עוד למשל, נביאים כמו אליהו ואלישע, פעלו בנסים ונפלאות. דברים כאלה ניתן לתפוס כמיסטיקה. מדובר על חוויות אקסטטיביות, בהשפעת האל. יש גם פן של ידע נשגב, על אלוהים ודרכיו, או של ידיעת תכניות האל.

גם בתקופת בית שני, בספרות האפוקליפטית וכתבי הברית החדשה, ראינו חוויות מיסטיות יוצאות דופן, כולל, נסים ונפלאות, חזיונות וגילוי סודות, מלאכים מדברים ומדריכים, ואף שמות נסתרים.

דוגמה מעולה היא באיגרת שנייה לקורינתים י"ב של פאולוס, התיאור בגוף שלישי אך חוקרים רבים סוברים שהוא מדבר על עצמו: איש אשר חווה חזיונות ונלקח למעלה עד לרקיע השלישי, בגוף או מחוץ לגוף, לא ידוע בדיוק, והגיע אל הפרדס, ושמע שם דברים נסתרים אשר נמנע מאיש למלל. זהו תיעוד יוצא דופן, תיאור עצמי על חוויה, שמבטא גם אקסטזה וגם מעין ידע נסתר.

ואילו ציון פרדס, מילה פרסית במקור שפירושה גן, כמקום מיסטי, מזכיר כמובן את הפרשה המפורסמת בתלמוד, במסכת חגיגה יד ב, "ארבעה שנכנסו בפרדס... בן עזאי ובן זומא, אחר, ורבי עקיבא... שם בן עזאי הציץ ומת... בן זומא הציץ ונפגע... אחר קיצץ בנטיעות, ואילו רבי עקיבא יצא בשלום..." על זה אינספור פרשנויות ודעות. מכול מקום, מדובר בהתעסקות מיסטית, ומסתורית, מורכבת ואף מסוכנת.

הטקסט בתלמוד הוא חלק מהקשר של דיון על טקסט במשנה העוסק במיסטיקה, וגם אלה מילים מפורסמות (משנה ב א): "אין דורשין בעריות בשלשה, ולא במעשה בראשית בשנים, ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו - כל המסתכל בארבעה דברים, ראוי לו כאילו לא בא לעולם, מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, ומה לאחור - וכל שלא חס על כבוד קונו, ראוי לו שלא בא לעולם."

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

זה מקור מוקדם יחסית ביהדות על מיסטיקה, די במקביל לפאולוס ושאר ספרות בית שני. המיסטיקה נתפסת בהחלט כפעילות *אזוטרי*, במעגלים מצומצמים ביותר, אף לבד, ורק על ידי בעל חכמה יתרה, הטקסט מזהיר אותנו, שלא אמורים בכלל להתעסק בדבר הזה, מה שזה לא יהיה...

וגילינו כבר במשנה כאן את שני המושגים החשובים במיסטיקה היהודית הקדומה, מעין קטגוריות: מעשה בראשית פירושו התעסקות בקוסמוגוניה, כלומר בבריאת היקום, ויש בזה יצירה, וזה קשור בעולם הטבעי ובורא העולם. ואז מעשה מרכבה קשור בחזון של יחזקאל הנביא הכוהן, בו ראה דמות אלוהית על מרכבה, זהו התחום העוסק במהותו של האל עצמו, באופיו ובפניו, כמלך ובכלל.

במאות הראשונות לספירה פחות או יותר והמשך במקביל לספרות חז"ל נכתבו מספר כתבים שנחשבים ומכונים ספרות מיסטית. אלה עושים רושם של השפעה והשראה, מלבד המקרא, הן מעולם הספרות האפוקליפטית בית שני והן ממדרשי אגדה.

חלק מהם נכתבו כביכול בשם דמויות מקראיות ורבנים חשובים. ספרות ההיכלות ומרכבה למשל, היא שורה של כתבים בסגנון מדרש, כלומר פרשנות יהודית צבעונית, עם מרכיבים מן המקרא ומן המשנה, וזאת בהשפעת ספרות אפוקליפטית הזויה, מלאכים וכניסה אל אולמות בעליונים.

ספרות ההיכלות נחשבת בעיקר מעשה מרכבה, עם כל העליות (בגוף או מחוץ לו) המיסטיות שם. [למשל, יש את **ספר הרזים** שמיוחס למלאך רזיאל אשר מסר את הדברים לנוח, מסופר על שבעה רקיעים, ובכל אחד יש מעלות שונות, רשימת שמות המלאכים שם, ואף הוראות מאגיות לפעולות שונות, ושבחי האל על כיסאו כסגנון חזיונותיהם של ישעיה ויחזקאל.

ספר **שיעור קומה** הינו חיבור מפורסם מן המיסטיקה היהודית הקדומה, ושם בלשון ספרותית האל עצמו מתואר איבר איבר, כמו בספר שיר השירים במקרא, ובתור מדרש על שיר השירים. זה *אנתרופומורפי*, כלומר, תיאור של האלוהות בצורה גשמית ואנושית.

וקצת מאוחר יותר כנראה, הספר החשוב ביותר הוא **ספר יצירה**, אשר עוסק בעיקר במעשה בראשית, תוך ציון שמות, מילים ואותיות אשר באמצעותם יצר אלוהים את העולם, למשל (וכפי שרואים בטעימה הזאת, בספר יצירה לראשונה פוגשים את המושג *ספירות*):

עשר ספירות בלימה מדתן עשר שאין להם סוף, עומק ראשי"ת ועומק אחרי"ת, עומק טו"ב ועומק ר"ע, עומק רו"ם ועומק תח"ת, עומק מזר"ח ועומק מער"ב, עומק צפון ועומק דרו"ם. ואדון יחיד א"ל מל"ך נאמן מושל בכולן, ממעון קדשו ועד עדי עד: (פרק א סימן ד) ... כ"ב אותיות יסוד, חקוקות בקול, חצובות ברוח, קבועות בפה בחמש מקומות, אחה"ע בומ"ף דטלנ"ת זסשר"ץ גיכ"ק (גרון וחיך זה ישפיל וזה ירום ושאר המוצאות הם באמצע לפיכך סדר דרך האותיות הראשונות: (פרק ב סימן ו)

ומתנהגות בשתי לשונות ב"ב ג"ג ד"ד כ"כ פ"פ ר"ר ת"ת, רך וקשה גבור וחלש, כפולות שהן תמורות, תמורת חיי"ם מו"ת, תמורת שלו"ם ר"ע, תמורת חכמ"ה אול"ת, תמורת עוש"ר עונ"י, תמורת ח"ן כיעו"ר, תמורת זר"ע שממ"ה, תמורת ממשל"ה עבדו"ת (פרק ד סימן ב).

ונזכיר את **ספר הבהיר** שנחשב הספר הראשון של הקבלה מן המאה ה"ב, אך לא באמת יודעים מתי נערך, והוא כנראה לקט של חומרים מהתקופה הקודמת. זה התפרסם בפרובנס בדרום צרפת, בעברית

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עם מילים וביטויים פזורים בארמית. זה ספר לא ארוך, שמתגולל סעיף סעיף, בסגנון מדרשי אסוציאטיבי בעיקר ולא עקבי, ורומז על הספירות, בערך במקביל לרמזים על הספירות בספר יצירה.

וגם משיח כמעט ולא נזכר שם, מלבד במקרה אולי בטקסט הבא העוסק בנשמות, והקשר בין הדינמיקה בעולם הנשמות לביאתו המשיחית של בן דוד (קפד): " ... והיינו דאמרין, אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף, ומאי כל הנשמות שבגוף, הוי אומר כל הנשמות שבגוף האדם ויזכו החדשות לצאת, ואז בן דוד בא זוכה להולד כי נשמתו תצא חדשה בכלל האחרים... " (נשמות זה עוד מושג חדש בעיקרון.)

ספר זרובבל

טקסט חשוב ויוצא דופן מאותה תקופה הוא ספר זרובבל. כמו טקסטים אחרים מסוגת המיסטיקה היהודית הקדומה, איננו יודעים כל כך את מקורו ולא תיארוך ולא את יוצריו. זה ספר אופקליפטי קיצוני, ובין היתר מה שמיוחד בהקשר שלנו זה המשיחיות - עצם זה שהמשיחיות מצויה, וכן המידה הקיצונית שלה...

הרי המיסטיקה ומשיחיות היסטורית אינן תלויות זו בזו, כך ראינו בדוגמאות לעיל. אבל, בגדול מאז ימי תנועת השבתאות והלאה, יהיה קשה להוציא מתוך המיסטיקה את המשיחיות.

ושוב, בהקשר היסטורי, לא היו הרבה ספרים כאלה, מבחינת מידת המשיחיות, חוץ מהברית החדשה והמשך בנצרות, מצד אחד, ומדרשים ודיונים בתלמוד וספרי אגדה שהם בעיקר לקט של קטעים קצרים, מהצד השני. וזה אחד הטקסטים הכי בוטים במשיחיותם בכול הזמנים.

התוכן קשור בדמות זרובבל בן שאלתיאל מימי שיבת ציון, נצר לדוד, אשר נזכר בין היתר בספר הנביא זכריה כדמות משיחית והוא בעל תפקיד מעין משיח. להלן כמה קטעים:

"הדבר אשר היה אל זרובבל, פחת יהודה... המראה הזה הראני ה', ואני הייתי מתפלל... ויצא אלי קול וידבר עימי, כאשר ידבר איש אל רעהו... ותישאני רוח בין השמים ובין הארץ, ויוליכני לנינוה העיר הגדולה... וראיתי איש נבזה ופצוע... ושאלתי לו: מה שם המקום הזה? ויאמר אליי: זו היא רומא רבה, שאני אסור בה בכלא... אני משיח השם, שאני אסור פה עד עת קץ...

והנה איש בעל שש כנפיים בא אליי... ויאמר לי: אני הוא מטטרון, שר הפנים, ומיכאל שמי, וישימני להיות על עמו ועל אוהביו... ואני הוא ששמי כשם רבי, ושמו בקרבי... ואען ואומר: מי האיש הזה? ויאמר לי: זה משיח ה', הצפון כאן עד עת קץ... מנחם בן עמיאל יבוא פתאום בחודש ניסן, בארבעה עשר בו... ולהם יאמר בן עמיאל: אני הוא משיח, אשר שלחני ה' לבשרכם ולהצילכם מיד צורריכם.

ויביטו בו החכמים, ויבזוהו... ולא יאמינו בו. ותבער בו חמתו, וילבש בגדי נקם תלבושת, ויבוא בשערי ירושלים, ועימו אליהו הנביא, ויקיצו ויחיו את נחמיה בן חושיאל הנהרג, ויאמינו במנחם בן עמיאל... ויבוא משיח בן דוד, ויפח באפיו של ארמילוס, וימיתוהו. וכל ישראל יראו בשוב ה' ציון."

שרשרת נסתרת

במיסטיקה היהודית הקדומה מופיעות מעט נקודות הנוגעות בגאולה, אחרית הימים, בית המקדש, ומלכות. יש שם מעשה בראשית ומעשה מרכבה. המיסטיקה היהודית העתיקה קשורה ביסודות העולם ועליה אל היכלות שמיים, באמצעות שמות מיוחדים, מלאכים, עד למרחב האל בכבודו ובעצמו.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אבל אין זיקה מהותית או הכרחית בין ספרות מיסטית זו לרעיון המשיחי, וכך גם במיסטיקה היהודית המאוחרת יותר, הקבלה! אין במיסטיקה הקבלית תלות רעיונית בין משיחיות ומיסטיקה.

מה ההבדל, ואיפה הגבול, בין מיסטיקה יהודית קדומה לבין המיסטיקה המאוחרת ביהדות, היא הקבלה שכולם מדברים עליה? אין קביעה חד-משמעית, אבל נהוג לדבר על קבלה מהמאה הי"ב והלאה, שזה סיווג לפי התקופה, הזמנים. היו גם קשרי גומלין בין חוגים של מקובלים. אפשר לראות את התוכן עצמו כמה שמבדיל, ישנם כמה מרכיבים משותפים פחות או יותר, הספירות ועוד, למשל.

במאה הי"ב פורסם ספר הבהיר, ולא ברור על ידי מה, אך השערות ומסורות מסוימות מייחסות את הדבר לשושלת ראב"ד, שהוא הראשון בהיסטוריה אשר נודע לנו כמקובל. הוא אכן חי בפרובנס באותה תקופה, אך הוא לא כתב. אלא בנו ייחס לו את הקבלה עצמה, הוא ר' יצחק סגי נהור, שפירושו עיוור בארמית. הוא אכן היה עיוור, ובכול זאת כתב, אף היה הראשון אשר כתב על הקבלה בשם, וכתב על הספירות, בין היתר, כפירוש לספר יצירה.

תלמידיו המקובלים המוכרים לנו הם האחים עזריאל ועזרא מגירונה, בצפון מזרח ספרד, סמוך לפרובנס בצרפת. ר' עזריאל כתב בתחילת המאה הי"ג ביאור לעשר הספירות. ואז הרמב"ן המפורסם, שהיה חי בין גירונה לברצלונה בממלכת קטלוניה בספרד, למד קבלה מאותם אחים מגירונה, אבל בחר שלא לכתוב קבלה באופן ישיר, אלא בדרך הרמז בכתביו השונים, בין היתר בכתבי פרשנות המפורסמים שלו למקרא! תלמידו של הרמב"ן מברצלונה היה הרשב"א, וגם הוא שמרן בגישתו לכתובת קבלה.

וכך אנחנו מגיעים לסוף המאה הי"ג, אז פוגשים את שתי התופעות הענקיות של ראשית הקבלה - שתיהן תורות מפוארות ומפותחות, מה שמסמן שצמחו מתוך ועל בסיס מסורות ענפות וארוכות, וזאת ממש במקביל מבחינת הזמן ואף בקרבה גיאוגרפית: המיסטיקן אברהם אבולעפיה, וכתבי ספר הזוהר.

אברהם אבולעפיה

בעוד כל אנשי השושלת לעיל היו רבנים חשובים ומורי הלכה בעלי השפעה, ממש מן הממסד, וכל אלה היו קשורים במגמתם של אסכולה מסוימת של ידע ופרשנות הספירות, חי אז איש אחר במקביל לרשב"א מעיר בשם סרגוסה בצפון ספרד, איש אשר עסק והתגדל באסכולה אחרת של הקבלה, של חוויות התגלות ושיטות התבוננות ועוד, והוא לא היה קשור לממסד הדתי בכלל, ולא לאותם חוגי מקובלים, והעז לפרסם את דעותיו ושיטותיו! על כך נרדף קשות על ידי רשב"א בעצמו, עד כדי כך שעזב לחלוטין את ספרד.

אברהם אבולעפיה נולד בשנת 1240 בעיר סרגוסה שבצפון ספרד. גדל בעיר הסמוכה טודלה ובצעירותו למד מקרא ותלמוד תחת אביו שמואל. לאחר פטירת אביו, בשנת 1260 יצא לחפש נהר אגדי בשם סמבטיון שם אבדו עשרת השבטים... והגיע עד ארץ ישראל, ושם נרתע ממלחמות ששררו באזור, וחזר לאירופה. נשא אישה ביוון בדרך, ובאיטליה ישב ללמוד בעיקר את הפילוסופיה של הרמב"ם. בשנת 1270 חזר אל ברצלונה ולמד קבלה ובין היתר את ספר יצירה עם המורה ברוך התוגרמי. אחרי התגלויות וידע בסודות ובתורות הקבלה, בשנת 1274 עזב את ספרד ופעל באיטליה עד סוף חייו.

"ואני בזמן היותי בן א"ל שנה במדינת ברצלונה העירני " משנתי ואלמוד ספר יצירה עם פירושו ותהי עלי יד ". ואכתוב ספרי חכמות מהם וספרי נבואות מופלאים ותחי רוחי בקרבי ורוח " הניע לבי ורוח קדושה נוססה בי. ואראה מראות נוראות רבות ונפלאות על ידי מופת ואות ובכללם התקבצו סביבי רוחות קנאות.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

וראיתי דמיונות ושגיאות ונבהלו רעיוני עלי כי לא מצאתי איש מאישי מיני שיורני הדרך אשר אלך בה. ועל כן הייתי כעיוור ממשש בצהרים ט"ו שנה, והשטן עומד על ימיני לשטני..." (מתוך ספר אוצר גנוז)

שיטותיו מתוארות כנבואה, וכדרך השמות ואותיות. יש בהן שימוש בצירופי אותיות, גימטריה, שמות של מלאכים ואלוהים, התבוננות והפעלת תודעה רוחנית על-חושית או תת-מודעית. הוא כתב ספרים רבים ועשה תלמידים בתורתו, בעיקר באיטליה. בתפיסתו מיזוג של השכלתנות הפילוסופית, נבואה מקראית, מיסטיקה קדומה, ספר יצירה, ושמות ואותיות. כאשר אדם מטהר את מחשבותיו מהבלי העולם, ומדי יום מתבונן על אותיות ושמות וחושב על אלוהות נשגבת, אז חווה הוא התגלות רוחנית וזו הנבואה.

"והנה כל הנביאים והחכמים וגם הפילוסופים, ביארו מהות ציור הדמיונות ותכלית השגתם, ואמרו שהציור הדמיוני הוא גופני מאד. ומפני זה לא יוכל לצייר דבר מן הדברים המושכלים, כי אם בשתפו עם השגותיו צורות גשמיות. ועל כן אפילו הנביא בעת השיגו הדיבור הנבואי הנשפע מהשם ית' באמצעות השכל הפועל, על פי צירופי האותיות הנחשבות בלבבות, אי אפשר שלא יצייר מה שהשיג בצורות גוף מדבר בדבור עם הנביא, מפני מציאות כח המדמה שבו..." (מתוך ספר חיי עולם הבא)

שליחות ורוחניות

ואז בשנת 1280 עשה אברהם אבולעפיה מעשה משונה. לשם הגשמת התגלות אישית מימיו בברצלונה, הוא ניגש אל העיר רומא בניסיון להיפגש עם האפיפיור עצמו (כי "עוררהו ה' ללכת לרומי רבתי כאשר ציווה בברצלונה", מתוך ספר העדות). האפיפיור דחה את בקשותיו של אבולעפיה ונסע אל ארמון הנופש שלו מחוץ לעיר. אבולעפיה פשוט הלך בעקבותיו אל אותו המקום, אבל עד שהגיע האפיפיור כבר מת בגין התקף לב. מסדר של נזירים שם עצרו את אבולעפיה ואחרי שבועיים שחררו אותו.

המעשה הזה של אבולעפיה ברומא מזכיר את המדרש ההזוי בפרק חלק בסנהדרין, אבל זה מבוסס גם כן על פרשנות מפורסמת של הרמב"ן בויכוח המפורסם בברצלונה שנת 1263 נגד המתנצר היהודי פאבלו כריסטיאני מול המלך אראגון. הויכוח עסק בזהותו ותפקידו של המשיח. ושם, סביב השאלה האם על פי התלמוד בא המשיח בזמן חרבן בית שני? עמדת הנוצרים טענה שאכן כן, והרמב"ן אמר שלא, הרי:

"שנולד, כי היום שנולד משה רבינו ע"ה לא בא ולא היה גואל, אבל כשבא לפרעה במצוותו של הקב"ה ואמר לו כה אמר ה' שלח עמי וכו', אז בא. וכן המשיח כשיבוא לאפיפיור ויאמר לו במצוות האלוהים שלח עמי, אז יהיה בא. ועד היום לא בא, וגם איננו משיח כלל. כי דוד המלך ביום שנולד לא היה משיח, אבל כשמשחו שמואל היה משיח. וביום שימשח אליהו למשיח במצוות האל, יקרא משיח. וביום שיבוא אחרי כן לאפיפיור לגאול אותנו אז יקרא בא".

ובכן, פעל אבולעפיה שלנו לפי הנחיות הפרשנות של הרמב"ן. בא אל האפיפיור כדי שזה ישחרר, או ישלח, או יגאל את היהודים, והוא, אבולעפיה, ביום ההוא, יהיה נביא כאלוהו, ויהיה משיח. יש זיקה בהשערה זו בין הויכוח בברצלונה והמעשה ברומא לפי תפיסתו של אבולעפיה. יש פה גם זיקה לספר זרובבל כפי שראינו לעיל, וכאמור לאגדה המשיחית בתלמוד בסנהדרין. זה נעשה ברוח נבואה משיחית, ואבולעפיה עצמו בעל תודעה עצמית נבואית גבוהה, אולי אף משיחית. הרי הקו ישר בין רוחניות נבואית למשיחיות.

רצה הגורל, לאחר המעשה הזה נקלע אבולעפיה במחלוקת גדולה ושמו הטוב הותקף על ידי הדמות ההלכתית הגדולה בספרד הוא הרשב"א, רבי שלמה בן אדרת (במקרה התלמיד הדגול של הרמב"ן). עדות לכך מצויה באיגרת של אבולעפיה אשר כתב לתלמיד אחד בברצלונה, שם ישב הרשב"א עצמו. במכתב,

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

מתגונן אבולעפיה על תורתו, שהיא קריאה מיסטית למורה הנבוכים של הרמב"ם, לפיה יש דרגות של חכמה והדרגה מעל הפילוסופיה היא קבלת הספירות וזו מובילה אל הדרגה הגבוהה יותר היא דרך השמות, וזו הנבואה.

אך מן הכתוב ניתן ללמוד על הקבלה דאז! על תפיסת הגאולה הנבואית: "כל הנזכר לפני דעתי לא הביאני אל תפארת הנבואה, אבל הביאני אל התהללות החכמה, וכבר נאמר, אל יתהלל חכם בחכמתו, אבל בהגיעי אל השמות ובהתירי קשרי החותמת, נגלה אלי אדון הכל וגלה לי את סודו, והודיעני עד קץ הגלות וזמן התחלת הגאולה על גואל הדם, ואז הכריחני להתבאר בנבואה, והביאני לדבר ולחבר בחכמות, גם בתושבחות מופלאות מחודשות ושירות נעימות". (זאת ליהודה)

ועוד רמז על תפיסתו המשיחית של אבולעפיה, בהקשר הביקורת שלו חזרה כלפי הרשב"א, באותה איגרת 'זאת ליהודה' מזכיר את ספר הבהיר בנדון המשיח: "היתה כוונתי לרמוז לך דעת המקובלים בענין סוד העבור שהיא אצלם שהנפשות מתגלגלות להשלמת הדין כמו שנרמז בספר הבהיר במשל הפת המעופש ושהחסיד הגומל חסד לקונו הוא הלומד תורה והוא סבת חיים הנצחיים, והראייה כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם שהיא תורה שהיא יצאה מפי השם ועליה יחיה האדם כשממית עצמו עליה... וסוד הנשמות נרמז שם לפי זה עם ענין אמרם אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף הוי אומר כל הנשמות שבגוף האדם יזכו הנשמות לצאת ואז בן דוד זוכה להולד כי נשמתו תצא חדשה בכלל האחרים".

הטקסט מספר הבהיר שמצוטט בחלקו, לאחר עיון במלואו מלמד על תפיסה משיחית אקטיביסטית, של אחישנה, של דוד זכאי: אם ישמרו מצוות, יזכו, והמשיח בן דוד, אשר כבר נולד. המשל הינו על לחם אשר נשלח מאיזה מלך אל אנשיו והם לא אכלו ממנו, או אכלו חלק והשאר נזנח וכדומה. הנמשל הוא לחם זה מוצא פי ה', דבר תורה ונבואה, והכסילים אינם מקבלים את הדבר.

במילים אחרות מוסר השכל הוא שלא להזניח את הלחם שהוא מוצא פי ה', שזה תורתו של אבולעפיה, וזה הנבואה בעצם, ועל ידי הנבואה אפשר לזכות את הנשמות, ואם וכאשר יכלו כל הנשמות אז משיח זוכה ויבוא כבר. אזי, אבולעפיה חושב את עצמו כבעל נבואה קבלית כזאת עם השלכות משיחיות. המשל הזה, אגב, מופיע בכמה מכתביו, משמע שזה רעיון עקבי בתפיסתו.

רשב"א יותר מאוחר הוביל חרם גדול נגד מורה נבוכים לרמב"ם ופעל לצמצם לימודי פילוסופיה בכלל, כך שככול הנראה, הוא התנגד לאבולעפיה גם בגין תפיסתו את עצמו כנביא גדול ויהיר, וגם כן בגלל זיקתו למורה נבוכים של הרמב"ם! וגם בגלל גישתו הקבלית בדרך השמות השונה מקבלת הספירות. ואולי היו סיבות נוספות, כגון טעם פוליטי כפשוטו, וכן שמרנות ממסדית, ואולי אף יומרתו ופעילותו האפוקליפטית של אבולעפיה להחיש גאולה באמצעות מעשים בעלי השלכות מדיניות מסוכנות...

אבולעפיה נפגע מאוד מההתנגדות כלפיו, ומסיבה זו לא חזר לספרד, וגם באיטליה איבד תלמידים רבים, אך הוא המשיך לפעול וכתב ספרים רבים בשנים אלה דווקא, עד שעקבותיו נעלמות בשנת 1291. ורק באמצע המאה הי"ט (!) זוכה כביכול אברהם אבולעפיה והותר האיסור לפרסם את כתביו סוף כל סוף.

השפעתו הגדולה

אבולעפיה הוא הראשון אשר עשה מעשה משיחי כזה ברומא, כמה שידוע לנו, וזאת כמקובל. בעקבותיו, כפי שנראה בהמשך, המקובל המשיחיסט שלמה מולכו יעלה לרומא לאפיפיור במחצית הראשונה למאה הט"ז. ואז במאה הי"ז יעשה זאת נתן העזתי, הנביא של שבתאי צבי.

אך המשיחיות איננה התכונה או הנושא העליון בכתביו הרבים של אבולעפיה, אלא קבלתו הנבואית דרך שמות ואותיות. הגאולה המשיחית היא נגזרת ממסגרת תפיסתו ופעילותו הקבלית הנבואית. תפיסתו את עצמו כנביא הקשור בגאולה מצויה בהחלט, במובן זה הוא היה פעיל לביאת משיח, ואף תפס עצמו כדמות חלוצית בהבאת המשיח וגאולה, כאלוהו, כנביא לפני משיח בן דוד. לשאלה אם תפס את עצמו כמשיח ממש בעצמו יש רק רמזים ותו לא, אז לא...

במבט רחב ומסכם, נכון לראות בו חלוץ אדיר ורב השפעה בקבלה, משיחיות, ומשיחיות קבלית. היה בעל תודעה ערה ופעילה, גבוהה מאוד, כאשר הגבול בין תודעתו כפעיל משיחי לבין היותו הדמות המשיחית בעצמו מטושטש. כלומר, תורתו פותחת מקום לא רק לאמונה מסורתית בדמות משיחית או פעילות לקדם את ביאתו של המשיח, כפי שראינו בתלמוד בין היתר, אלא לרוחניות עם מושגים מהמסורת על המשיח, קרי משיחיות, ולא תמיד כתלוי בדמות המשיחית המסורתית, המשיח עצמו.

עד כה ראינו תפיסות ומסורות של משיח, כעת ניתן בהחלט לדבר גם כן על משיחיות. להלן טקסט מתוך ספרו החשוב, אשר ממחיש ענין זה של משיחיות כרוחניות, עם זיקה בין קבלת השמות לנבואה, ושימוש בחומר המסורתי על המשיח להלן, הפסוק מספר ישעיהו י"א על החוטר מגזע ישי ונצר משורשיו, המשיחה בשמן כמשל או סמל של אותה רוחניות נבואית משיחית:

"וצריך לו גם כן שיהיה בקי מאד בסתרי תורה וחכמתם כדי שיכיר מה שיצא לו בגילגולי הצירוף ויתעורר לבו במחשבת הצירוף השכלי האלוהי הנבואי. ותחל מה שיעלה לו מן הצירוף בהתבודדותו יתחדש עליו פחד ורעדה ויעמדו שערות ראשו ויזדעזע איבריו, ואח"כ אם יזכה, תעבור עליו רוח אלהים חיים ונחה עליו רוח "רוח חכמה ובינה רוח דעת ויראת " ויראה לו כאילו משחו כל גופו מראשו ועד רגליו בשמן המשחה ויהיה משיח ה' ושלוחו ויקרא מלאך האלהים יכונה שמו בשם רבו, והוא שדי אשר כנוהו מטטרון שר הפנים". (ספר חיי העולם הבא)

ספרות זוהרית

במקביל לאברהם אבולעפיה, הופיע ספר ספר הזוהר על בימת ההיסטוריה היהודית, לימים הטקסט הכי מפורסם, חשוב ומשפיע במיסטיקה היהודית. בתחילה זה יצא לאור חלקים חלקים, ולא כל האסופה כספר אחד. מעטים ציטטו את הזוהר אז בספרות מקבילה, מה שמצביע על תחילת דרכה, או לפחות הכרתה...

מי שפרסם אותו היה ר' משה דה לאון, אשר עמד כנראה בראש קבוצת המקובלים בקסטיליה. בין חוקרים, יש מי שרואה בו עצמו כמחבר או יוצר של רוב רובו של הזוהר, ויש מי שרואה בו אך דמות מובילה בעריכתו והפקתו של חלקים ניכרים של הזוהר, שזה יצירה של חוג שלם, מורשת אסכולה קבלית ארוכה וענפה.

בסופו של דבר הזוהר מהווה אסופה גדולה של טקסטים מגוונים, אך גופה העיקרי בצורת פירוש לחומש, בסגנון מדרשי ולא שיטתי. מבחינה ספרותית, זה שיח בתוך קבוצה של לומדים, מיוחסת לחוג של רשב"י בארץ ישראל בדור התנאים מעט שנים אחרי חרבן הבית. כמלאכה חדשנית, הזוהר פותח עולם ומלואו של רוחניות קבלית, תוך הנצחת דמויות מן המסורת הרבנית, ותוך פרשנות מקראית.

הפרשנות עוסקת בתורת הסוד של הספירות, אף על פי שלא משתמשים במונח הזה שם! למשל, במקום קריאת הפשט של בראשית, "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" - הזוהר דורש את המילים

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

האלה על הספירות ועל האצלתן, כלומר באמצעות ספירת 'ראשית' נברא. הסמלים ומשלים יוצרים ספרות מורכבת אשר הקורא הפשוט לא יוכל להבין בלי לדעת את כוונת המשוררים.

לעומתו תורתו האקסטטי של אבולעפיה, הזוהר וקבלת הספירות הן כאסכולה אחרת וסגנון אחר, של תיאוסופיה, מה שנקרא, לא פרקטיקות של התבוננות וחוויות אלא תופעה טקסטואלית בפני עצמה, ספרות חכמה אודות האלוקות, מעין תורה לשמה של ידע, הגות רוחנית לשמה.

המקובלים עוסקים בידיעת האל עצמו, וידיעת סודותיו. המורכבות באלוהות, זהו רצונם, וזו תשוקה עמוקה ביותר, רוחניותם בעצם מתבטאת דרך הפרשנות המדרשית הקבלית - להבדיל מפסיקה הלכתית, תורת מוסר, דרשנים עממיים, משנה תיאולוגית, ואפילו מקובלים אחרים עם שיטות...

למרות חוסר השיטתיות של הספירות ואף העדר השימוש במונח ספירות בדיוק, ניתן בכל זאת להצביע על עקרונות של תפיסות כלליות, בין אינספור הפרשנויות והמטפורות המסתוריות.

מדובר בספירות, הן בהרכב כאילן, או צורת אדם, שהן ביטוי של תכונות האל, או היבטי. וישנם יחסים בין הספירות השונות, דינמיקה כזאת בתוך המערכת האלוהית, אשר מושפעת ומשפיעה.

האין סוף נמצא מעל ולא יתואר, נבדל מכל האצלה של ספירות. הספירות העליונות הן כתר עליון רצון, ואז חכמה או ראשית, ואז בינה. ויש ספירות תחתונות, פלג ימין, יד ימין, זה חסד. ויש פלג שמאל, יד שמאל, זה דין או גבורה. הקו אמצעי זה תפארת או רחמים, זה החזה והבטן, ואז נצח זה רגל ימין, הוד רגל שמאל.

ספירת יסוד מחברת בין האלוהות הנעלמת למלכות האלוהות הנגלית בעולם, קרי מלכות, זה כאיבר זכרי וזה ככלי נקבי. האיזון בין ימין ושמאל משפיע סדר עולם טוב. תפילות ומצוות גורמות מיתוק הדין, שזה בגדר זיווג או יחוד בתוך המערכת האלוהית, מה שמזרים שפע בעולם, שזה מלכות, והיא השכינה.

מקומות המסתור

יש בזהר תפיסה כללית של ידיעת סוד וגילוי תורת סוד, כולל ציפיות למיניהן לשם תקופת גאולה משיחית, וזה קשור במעשים ותפילות לכדי מיתוק הדין בתוך מערכת הספירות, הנעת השכינה ושיבת ציון וכ"ו, אז מלכות ישראל תגבר על כולם. אבל, משיח נזכר מאות פעמים לאורך ספרות הזוהר, אבל בלי קשר כל כך בין ספירת מלכות למשיח בן דוד.

אלא, ספירת מלכות משולה בעיקר לשכינה, ולבנה, כלי נקבי מקבלת, וכמעט ולא מזוהה עם דמות משיח במדרשים השונים. למשל, מצוטט הפסוק המשיחי המפורסם זכריה ט ט "הנה מלכך יבוא לך עני ורוכב על עיר...", ואילו המדרש מדבר על המשיח כלבנה, אשר אין לה זוהר בזכות עצמה אלא מזוהר של השמש, לא דמות משיח לספירת מלכות.

מה שכן, באופן כללי, מוצאים אזכורים רבים של המשיח בהקשר מדרשים הזוים ותפיסה אפוקליפטית, ברוח דומה לספר זרובבל ומדרשים מתקופת התלמוד. מופיעים גם כן מקרים רבים של חישובי קיצין מתי תהיה גאולה וימות המשיח. חומרים כאלה מופיעים בזהר, דומים לדברים שראינו קודם, עם תוספת של ספירות, אבל לא מלכות משיח...

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

המקרה הנרחב וחשוב מסוג זה הוא מדרש קן הציפור (חלק ב' ז-י), ובו מסופר על מקום בגן עדן בשם ק"ן ציפו"ר, שם משיח נמצא, גנוז, ומתוך המקום הזה הוא מתעורר. הוא ייצא ויתרגז על כל העולם, וממנו יסתתרו מפחד. הוא יתגלה ויקום, ויראו אותו. המשיח יערוך קרב גדול ואז שוב יגנוז לתקופה, חזרה לרקיע, שם יקבל עטרה ומלכות. אחרי כן שוב יתגלה, ויתכנסו אליו עמים רבים, וזהו זמן גבורה...

ובענין ספר דברים כ"ב, קן ציפור בדרך ושליחת האפרוחים, נאמר בחבורת הלימוד כי מצוה זו היא סוד גנוז היא, קשורה למשיח. שהוא נמצא בקן ציפור, זה בגן עדן של מטה, שזה מקום גנוז ושמור שלא נודע, ורק משיח נכנס לשם. המקום מוקף במרכבות של צדיקים, והוא עומד עליהם ועל צבאות של נשמות הצדיקים שנמצאים שם. בחגים ושבתות הוא נכנס להיכלות האלה כדי שישתעשע...

במקום הזה מצויות דיוקנאות של כל העמים שהתכנסו נגד ישראל, וכשהוא רואה את רחל דומעת, והקב"ה מנחם אותה, והיא לא מסכימה לקבל תנחומים, כמו שכתוב בירמיה ל"א, אז משיח מרים קולו ובוכה, וכל גן העדן מזדעזע, וכל הצדיקים בוכים עימו גם כן. ואז, הקב"ה עצמו בכיסא העליון, מרגיש את הזעזוע, ורומז לציפור, וזו נכנסת לקן, ויושבת אצל המשיח, וקורה מה שקורה, ומתעורר מה שמתעורר...

דמות המשיח מזוהה עם ספירת בינה דווקא, היא זו שעולה לספירת חכמה ומקבלת ממנה. יציאת המשיח למלחמה היא כהתחברות אישה בבעלה, והבעל נוקם באויביה ומנער אותה מן העפר. בהמשך משיח נגנז חזרה למקומו על ידי הקב"ה. האם רובצת על האפרוחים או על הביצים זו האם העליונה, ובעלה אחרי כן יבוא ויקים אותה, וזה משמעות הכתוב בעמוס ט' על הקמת סוכת דוד הנופלת (עוד מסורת משיחית).

רשב"י אומר שהדברים האלה כולם סוד, ויתעוררו בעולם רק כאשר יושלם סוד השם הקדוש, זה משמעות לא תעוררו את האהבה עד שתחפץ בשיר השירים - אהבה היא ימינו של הקב"ה, בנות ירושלים מושבעות בצבאות המשיח זה סימן למשיח, ואילו עד שתחפץ זה רצון המלך בה.

בעת הזאת דווקא מגלה רשב"י את הסודות, עם רשות שניתנה לו ולא לאחרים - עליו ועל תלמידיו להחזיק את העולם עד שיבוא מלך המשיח, הרי הצדיקים הם כספירת יסוד, שהם מחזיקים את העולם - בינה פרודה מבעלה, ספירת חכמה, זה גלות. ושם בינה רובצת על הבנים, הם הצדיקים.

הסוד הזה קשור באותיות שם ה' והחיבור בין אותיות אלה. אך ביום ההוא, הגאולה, כפי שכתוב בזכריה י"ד, זהו יום ה', אז יהיה אז שמו אחד, תרתי משמע, האותיות תסתדרנה, והיה ה' למלך על כל הארץ.

ובכן, מדרש קן לציפור הוא דוגמה לתפיסה מורכבת, ולא לגמרי עקבית, של זיהוי של המשיח ומלכות משיחית דווקא עם בינה בעיקר, למרות שיש שם מלכות במדרש. ראינו שילוב מוטיבים מן המסורת כגון חישוב קיצין ומלחמות אפוקליפטיות. יש קישור של בינה כדמות אם ומשיח, בין רחל המבכה על בניה, שהם הצדיקים, כאשר המשיח שוכן בקרב צדיקים, או נשמות צדיקים. רעיונות כאלה מתגלגלים בצורה חלקית אל שכבה נוספת של משיחיות בספרות הזוהר, האידרא רבה.

אדרא רבא

ישנה שכבה של טקסטים בתוך ספר הזוהר, לדעת חוקרים תוספת מאוחרת המורכבת ממאמרים שונים, לרבות אדרא רבא וכן אדרא זוטא, ויש אומרים שכלולה שם תפיסה משיחית משמעותית.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הפירוש המילולי לשם אידרא הוא כינוס, אדרא רבא זה הכינוס הגדול. מתכנסים עשרה איש, רשב"י ותלמידיו, והם בשולי הכרם בשדה, כאשר בסופו, או שיאו, מתים שלושה מהם, כולל רשב"י. האווירה בסיפורת גורלית, רשב"י מרגיש חייב בגילוי סודות אודות עליונים. והוא משול למשה, כראש קהל הצדיקים בעולם הזה, ואחרי מותו, רשב"י מצורף לחבורת הצדיקים של מעלה.

פתיחת האדרא, שואל רשב"י, עד מתי נסתמך על עמוד אחד? הוא מצטט את מזמור קיט קכו "הא כתיב, 'עת לעשות ליהוה הפרו תורתך'", כלומר, לא יכול להיות, כל המצב מסתמך על רשב"י עצמו כצדיק יסוד עולם, העמוד האחד. אז הוא מזמין את תלמידיו לקחת את תפקידו כקבוצה.

הם עומדים לקראת התיקונים הגדולים, ורשב"י מצהיר בבכי, "ווי אי גלינא, ווי אי לא גלינא", כלומר, אוי לי אם אגלה סודות, ואוי לי אם לא אגלה סודות. תלמיד אחד מצטט את מזמור כד יד, "הא כתיב, 'סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם'", כלומר, כמו בימי המשנה, אז רשמו התנאים את התורה שבעל פה, מה שהיה אסור בעיקרון, הם נאלצו לעשות מעשה של תיקון שיש בו הפרה או חריגה של התורה, למען התורה.

על ידי השימוש במילים לעשות לה' יש רמז לעשות מעשה תיקון עבור או באמצעות זעיר אנפין... בספרות הזוהר יש ארך אנפין, מלשון ארך אפיים, גדול הפנים, המצח ועיניים ועוד, שזהו 'עתיקא קדישא', ואז יש את זעיר אנפין, מלשון קטן הפנים, הכולל את הזקן, ובאמצעות זקנו הדרך לשאר גופו.

התיקון באידרא נוגע בזעיר אנפין. בזה משל של זיווג בין זכר ונקבה הכלולים באדם, פנים בפנים, זה מגלם את צלם האדם של האלוהות, בגדר מאזן בין מידות דין וחסד, כדי שתשפיע ברכה, השכינה בעולם הזה.

רמז למשיחיות שם הוא מוטיב דמות האדם רכובה על עננים כמו בן האדם בספר דניאל פרק ז', שזה מסורת משיחית, והתקרבות על עתיק יומין יושב על כיסא, נקרא כאן עתיקא דקדישא. בפנינו תמונה של תיקון בין זעיר אנפין לארך אנפין, מעין מדרש על בן האדם ועתיק יומין.

ועוד, התיקונים עוסקים בזקן, בזעיר אנפין, זה תהליך משול למזמור קל"ג, "הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד, כשמן הטוב על הראש ירד על הזקן, זקן אהרון שירד על פי מדותיו, כטל חרמון שירד על הררי ציון, כי שם צוה יהוה את הברכה, חיים עד העולם". לכן בכינוס נאמר שיש בזקן כל מיני תיקונים, נאמר שהם שמן משחת קודש לזקנו של זעיר אנפין ממעל נפתחים מבועים של שמן עליון.

מתוך ספרות הזוהר רשב"י עולה כדמות מפתח בגאולה המשיחית ובתור מגלה סודות הקבלה, המזוהה עם משה ואליהו כצדיק יסוד עולם. הוא המחולל את ביאתו של משיח, והוא ספירת יסוד האיבר הזכרי המשפיע בזיווג העליון. אם כי, רשב"י זה לא המשיח בהי"ה הידיעה, הוא אליהו ולא משיח, וכפי שנראה, הזדהות עם ספירת יסוד כצדיק תופיע אצל דמויות מאוחרות יותר, ביניהן האר"י, נתן העזתי, והבעש"ט ובכלל בחסידות, יש בכך מנהיגות משיחית משנית.

שלמה מולכו

בסוף המאה הט"ו, הקהילה היהודית המפוארת ביותר, תור הזהב בספרד ופורטוגל, חוסלה בידי המלוכה ורשויות הכנסייה הקתולית שם, הן על ידי גירוש והן על ידי המרת דת בכוח, קרי, אונס.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

המאורעות זעזעו את העולם היהודי והשפיעו עליו עמוקות. אבל התרחבה הקבלה, הרי בספרד פעל מרכז הכובד של המקובלים המגוונים, משם התפזרו והפיצו את תורותיהם יתר על המידה. כלל ההוגים היהודים, כולל המקובלים, הושפעו מתחושת הגורליות, של תהפוכות קוסמיות ומלחמות דת אפוקליפטיות!

פרשת האנוסים הטרידה את כלל היהודים מבחינה הלכתית וחברתית. יהודים אלה המירו את דתם בעל כורחם ושמרו על המסורת וזהותם היהודית בסתר ורק כלפי חוץ היו נוצרים, ובעיקר חיו בקהילות סגורות ומבודדות. הממסד הדתי והציבור היהודי לא ידעו להכריע לגביהם, לא ידעו מה לעשות עם זה...

הגירוש, הגורליות, והאנוסים, הם הרקע להופעתו של שלמה מולכו, אחת הדמויות המשיחיות המפורסמות ביותר בהיסטוריה, שהיה איש קבלה ושירת כפקיד בכיר בחצר המלך של פורטוגל. חוץ מזה שהוא נולד בשם דיאגו פירס והיה בן למשפחת אנוסים, כל קורותיו עטופות מסתורין.

עד שיום גורלי אחד, בסוף שנת 1525, הגיע למלך בפורטוגל איש אחר בשם דוד הראובני שהציג את עצמו כאחיו של מלך יהודי מארץ רחוקה בשם *חבור*, ממלכה שבה חיים צאצאי עשרת השבטים. היה מסתובב בין מדינות בצפון אפריקה, ארץ ישראל וסוריה, איטליה ועוד. בירושלים היה צם ומתפלל במשכן של המוסלמים בהר הבית, וגם ישן שם. ובאיטליה ניגש לאפיפיור לשכנעו לעשות ברית *דיפלומטית* וצבאית בין היהודים והנוצרים, בדגש על אינטרסים של הנוצרים, תוך רגישות למתחים בין העמים.

דיוגו פירס התרשם מקריאותיו המשיחיות של הראובני, וכתב על כך שהיה לו חלום והבין בחלום שעליו להימול. אז הוא ביקש מדוד הראובני שימול אותו, אבל הוא לא הסכים, אז מל את עצמו, וגם על זה כתב, שאיבד דם והתעלף. כעס עליו דוד הראובני, וישלח אותו בסתר, שיברח, להימלט על נפשו. ואז מלך פורטוגל גירש את בטענה שהוא משיב אנוסים ליהדות, תגובה שדוד הראובני ציפה בעקבות המילה.

בשנים אחריו, וכבר שינה את שמו אל שלמה מולכו, שהה בעיקר ביוון, בעיר סלוניקי, וגם באיטליה. הגיע לאזור בהתחלה כי זה היה מעבר לגבול שלטונם של הנוצרים, באימפריה העות'מאנית, כי היה בגדר כופר בנצרות ומבוקש היה על ידי הממסד הנוצרי. ושם, בסלוניקי, התקרב לחוג מקובלים בהנהגת ר' יוסף טאטאצק, גם הוא יוצא ספרד.

זה חוג אשר, ככול הנראה, הפיקו את *ספר המשיב*, יצירה קבלית חשובה מאוד. ומחוג זה יצאו תלמידים גדולים שהמשיכו לצפת, ביניהם משה אלשיך, שלמה אלקבץ, ואולי אפילו ר' יוסף קארו. ובשנים אלה שם כתב גם שלמה מולכו את ספרו הקבלי, *ספר המפואר*, שם מדבר על החוג בהערכה רבה. ובספרו השני *חית קנה*, אשר כתב מעט לאחר מכן באיטליה, מספר על חייו, והקדיש את הספר לחבריו המקובלים.

ילד מיוחד

ספר המפואר הרשים רבים מבחינת רמת הידע הרחב שרכש תוך זמן קצר, על כן נחשב היה שלמה מולכו לעילוי עטוף מסתורין. הצליח בניסוח תפיסות קבליות על הגאולה, עם טעם של התגלויות אקסטטיות ונבואה, צירופי אותיות, וגם תודעת חטא עקב המרת הדת ברמה הכללית של העם, וכן כל מיני מאורעות אפוקליפטיים של ממלכות הנוצרים והמוסלמים. השפעה ניכרת בספרו מספר יצירה וספר רזיאל.

מחשבתו אפוקליפטית, הרי הגאולה קרובה, ואקטיביסטית, הרי את הגאולה ניתן להחיש. בכתביו מופיעים חישובי קיצין, בדומה לחישוביו של אברבנאל. ומרכיב נוסף בתפיסתו בכתביו הוא פעולת אליהו הנביא במסגרת הגאולה המשיחית, והוא רומז על הזדהותו עימו.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כן בספרו התנגד לתפיסה המשיחית הנוצרית, והתפלמס עם תפיסת הנצרות, בעבור האנוסים. מחשבתו קשורה במוצאו כאנוס וכל היהודים האנוסים, כי יש בה קריאה לחזרה בתשובה וטיהור מאנוס, והוא הרי פעל רבות בין קהילות אנוסים. בלב תפיסתו אמונה שהאימפריה הנוצרית תיפול, והוא ודאי היה ער לחולשה של האפיפיור מול הקיסר, ובגין פריצת הנצרות הפרוטסטנטית, ממש באותן שנים...

שלמה מולכו עזב את יוון ולמרות הסכנה הסתובב באיטליה בין קהילות יהודים ואנוסים ונוצרים, בלי שיסתיר את חזרתו מהנצרות ליהדות, אף דיבר בפומבי ודרש בבתי כנסת, גם נגד הנצרות. בשלב מסוים אף הלך אל רומא, מבחינתו כצו אלוהי, מחוץ לעיר התפלל ואז נכנס ללא בגדיו המפוארים, וישב ליד הנהר טיבר שלושים יום עם בקרב אנשים דלים מתפלל, ממש כמו האגדה התלמודית עם אליהו הנביא, ובדומה למעשה של אברהם אבולעפיה, לפי דבריו של הרמב"ן, שראינו לעיל.

שם חווה התגלות גדולה נוספת, בצורת מראה: איש זקן אומר לו (בין היתר) שיהיה מבול ברומא ורעידת אדמה בפורטוגל. בתיווכו של הראובני, שלמה מולכו זכה לקשר כזה או אחר עם האפיפיור עצמו, קלימנט השביעי, וזכה כך בחסות מפני גורמים שחפצו לפגוע בו, אפילו דיבר עם האפיפיור על היהדות שהזהיר אותו שלא ילך וידבר נגד הנצרות בפרהסיה. וקרה שחלק נבואותיו התגשמו, מעמדו של שלמה מולכו עלה עוד יותר, הן ביחס לאפיפיור והן בקרב קהילות היהודים.

במקרה אחד נתפס על ידי הרשויות, אך האפיפיור התערב בסתר, ואדם אחר נשרף במקומו. אך בשנת 1532, נפגשו שלמה מולכו ודוד הראובני, רכבו על סוסיהם עם בגדיהם המפוארים ודגליהם עם שמות, בדרך לקיסר קארל החמישי בעיר רגנסבורג, ונעצרו. שלמה מולכו נשלח כבול אל מנטואה, והועלה על המוקד. רצו שישוב אל הנצרות, אך השיב, "על אשר התהלכתי בדת ההיא, לבי סר וזעף, ועתה כטוב בעיניכם תעשו, ונפשי תשוב אל בית אביה בנעוריה, כי טוב לה אז מעתה", ונשרף למוות.

חלק מחפציו נשמרו עד היום, במוזיאון בפראג, שם ניתן לצפות בבגדיו של שלמה מולכו, בדגלים אשר נשא, וצלם חתימתו. זה בן אדם אשר תפס את עצמו במרכז התגלמות הגאולה ההיסטורית. בשיר אחד כתב על עצמו כאלה מילים:

"במלות נסתרים אומר לאנשים אמרים נבחרים מאבקת רוכל. מהר הכרמל שלחך האל האיש מבשר נקמה בגויים. ילחמו לאומים ילחצו גיבורים ישברו הזרים והיה לנו שלום העיר מצפון לבקש בן בת אליו, בן עשיו שהוא אדום הצעיר שלמה, יחנוך חרבו מלוטש שיש לו בעזר לעמו להוציאו מלילות. יפחדו האומות ויתנו מתנות וישבעו מחרפות בעבור ישועה. ישראל ירננו והגויים יכלמו ואז יפרעו כפלי כפליים תרוחם משמים העיר ירושלים כי ישבו המאזנים לשפוט בתימן".

המימד הפסיכולוגי של משיחיות מסקרן מאוד במקרה של שלמה מולכו, כאיש אשר עסק במשיחיות, חשב במונחים של משיחיות, ועשה פעולות משיחיות. נכון שהוא לא הכריז שהוא משיח בן דוד, אפילו לא כאלהו הנביא, ולא מעין משיח בן יוסף. אבל אפשר קצת להיכנס אל תוך נפשו, בבחינה פסיכולוגית היתה לו מעין תודעה עצמית משיחית משמעותית.

בכול אופן, שלמה מולכו נחרט בזיכרון היהודי כדמות משיחית כנראה בזכות המסתורין והפליאה שניכר בהן, וכן הרומנטיות וטוהר המידות באופיו עד חירוף הנפש, כגיבור טראגי. כמו כן, התברג בין מקובלים כאשר עלה כוכבה של הקבלה. בעצם, הוא היה הדמות הקבלית המשיחית הראשונה, לפחות המפורסמת, גם לזה יש ערך גדול בהקשר התפתחות המשיחיות בישראל מבחינתו.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

יוסף קארו עצמו, המקובל ופוסק ההלכה הגדול, מחבר שולחן ערוך, ובכלל דמות חשובה בקבלת צפת, אמר עליו מילים מפורסמות בספרו המפורסם מגיד מישרים, בארמית במקור, על הרצון למות בארץ ישראל מות קדושים כמוהו, "ולמען תזכה לקדש שמו ברבים, כאשר שלמה בחירי זכה ונקרא מלכו, שנמשח משיחות הרבה ממעל, ועלה לרצון על מזבחי, וכך תתעלה גם אתה".

צפת תור זהב

עד סוף המאה השש עשרה עלתה הקבלה למעמד חסר תקדים מבחינת השפעה דתית בתוך היהדות, כאשר פעלו מצפת מקובלים מפורסמים ביניהם יוסף קארו, משה אלשיך, שלמה אלקבץ, משה קורדובירו, יצחק לוריא אשכנזי האר"י ותלמידו המוביל חיים ויטאל. חוקרים סוברים שקבלת צפת ניצחה את הפילוסופיה היהודית כתפיסת עולם (למשל הרמב"ם וקרשקש) בגלל גירוש ספרד, כי כבר לא האמינו בתשובות הרציונליסטיות ורצו אמונה ומשמעות לסבל שחוו.

קבלת צפת החדשה היתה בעצם מיזוג של מגוון אסכולות קבליות שונות שהיו קודם לכן. הדמות המובילה של התהליך הזה היה ר' משה קורדובירו, הרמ"ק, שהוא בעצמו יוצא ספרד, וכמוהו גם מקובלים רבים אחרים שהגיעו לצפת. הוא השפיע מאוד על מיסודה של הקבלה של צפת בעולם היהודי, והיה מורם של מקובלים רבים, ביניהם האר"י עצמו. אפשר לומר שהמורה יוצא ספרד סיכם את אשר היה לפניו, עשה סינתזה, היה יחסית מאוזן, וכתב רבות, להבדיל מתלמידו הצעיר, האר"י...

תורת האר"י

לוריא נולד בארץ ישראל, היה בהחלט טיפוס המיסטיקון, אשר כמעט ולא כתב, ולא הפיץ את תורתו אף אסר על תלמידיו לכתוב, כולם מלבד חיים ויטאל (שגם אסר על שאר התלמידים לכתוב את תורת האר"י ואסר על הפצתה). במקום לימוד נורמטיבי, האר"י השתמש בתיאורים וסיפורים של מיתוסים, והנציח מעשי תפילה ורוחניות. בעוד הרמ"ק נפטר בשיבה טובה בשנת 1570, האר"י מת זמן קצר לאחר מכן, במגפה בשנת 1572, בן 38 בלבד.

הקבלה הלוריאנית ידועה בשל המיתוס קוסמולוגיה ציורית, של בריאת העולם והאצלת הספירות. מקדם האלוהות מלאה את הכול כי אין מקום שבו נעדרת וחסרה אלוהות, אלא צמצמה את עצמה כדי לפנות מעט מקום, וכך נוצר חלל בעולם הזה, מה שנקרא טהירו. אחרי התפרצות זו, חטאו בני אדם ונשברו הכלים, אך ניצוצות של אור האלוהות נותרו בטהירו, הן נקראות רשימו. אתה התפזרו להן, אך שברי הכלים הפכו להיות קליפות שכולאות את ניצוצות הרשימו. ואילו הסטרא אחרא יונקת את חיותה מהן.

משמעות התיקון היא שעל ידי קיום המצוות, אמירת תפילות ומזמורים, משתחררות ניצוצות רשימו מקליפות הכולאות, כנגד כוחו של הסטרא אחרא. ואם וכאשר מפעל התיקון הולך וגובר, שיאו יהיה תיקון העולם כולו, הפיכתו של השבר הגדול ההוא. תיקונים גורמים מיזוג בין השכינה הנקבית לזעיר אנפין, האלוהות הזכרית. וכל זה הוא הגאולה הגדולה, ועם השלמתה יהיו ימות המשיח והופעתו ומלכותו.

ענין נוסף אשר מתפתח בתורה הלוריאנית ומתעצם שם הוא עיקרון הגלגול, וגם זה מתחבר למשיחיות ומשפיע בהמשך. זה בעיקר בספר הגלגולים של רבי חיים ויטאל, וזה גורס כי בדורות שונים, מתגלגלות נשמות אנשים, או לפחות של צדיקים, למשל של משה ושל אליהו, ושל משיח. העיקרון הזה בנוי על האמירה בתלמוד, "אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות בגוף..." ופרשנים בתלמוד ביקשו להסביר זאת.

האר"י בונה על הקישור בין האמירה אל חבורת הצדיקים בשמים, ונשמות של צדיקים כלואות בקליפות של רוע. העלאת הניצוצות היא העלאת הנשמות הללו. אדם קדמון זה הגוף שזה נשמות הצדיקים, שזה הניצוצות הכלואות בקליפות שיש להעלותן. אזי התיקון הגדול הוא של נשמות הצדיקים ושל ניצוצות הרשימו, וזה תיקון האדם הקדמון, שזה הגוף בו יכלו כל הנשמות, וזה הפיכתו החטא הקדמון בגן עדן...

סך הכול, תורת האר"י עסוקה בעיקר בזוהר ובאידרות, וכן בתיקונים, כלומר, תפילה וצום ושירת מזמורים כמעשה תיקון של הכול. תלמידיו יחסו לו את מעמד משיח בן יוסף, כלומר, צדיק כזה אשר מת ומקדים את משיח בן דוד, ומסומל על ידי מלכות בכול זאת. ותלמידיו אמרו שמורם מת בגין גילוי סודות, כמו רשב"י באידרא בזוהר, ואף כינו אותו בכמה מכינויו של רשב"י. אך לא דיבר על עצמו כמשיח, ככול הידוע לנו.

הכשרת הקרקע

חלוקת הדעות בין חוקרים, על טיבו של תורת האר"י כתורה משיחית, ומידת השפעתה על המשיחיות ביהדות, לרבות בתנועה השבתאית אשר פרצה בשנת 1666. דעה אחת גורסת כי המשיחיות היתה משנית בקבלה הלוריאנית, ותפוצתה של הקבלה הלוריאנית זעירה ומצומצמת. דעה אחרת טוענת כי הקבלה הלוריאנית היתה משיחית במהותה ממש, וכאש בשדה קוצים תוך זמן קצר כבשה את תודעתם של רוב היהודים, מה שסלל דרך עבור השבתאות.

נשאר את הסוגיה פתוחה, ונתקדם עם העובדה, שמנהיג השבתאות לצד שבתאי צבי עצמו, נתן העזתי, הוא פיתח את התורה המשיחית השבתאית הנורמטיבית המרכזית, ואת על בסיס קבלה לוריאנית. ואחרי השבתאות, התורה הלוריאנית מהווה את התשתית הפילוסופית של משיחיות בחסידות.

העיקר זה כלל צמיחת הקבלה כמה מאות שנים קודם לכן על במת ההיסטוריה, ומושגיה המגוונים חדרו עמוק, והשתלבו גם במשיחיות, כך משיחיות בישראל מאז בקושי תימצא ללא המטען של הקבלה.

מלבד זאת, ראינו תופעה נקודתית מרתקת, במיוחד במקרים של אברהם אבולעפיה ושלמה מולכו, של משיחיות בצורת רוחניות ספיריטואליסטית, ברמה אישית, וכן עיקרון הפוטנציאל של כל פרט כמשיח ולא המשיח, בהי"ה הידיעה. ויש בזה לעתים מימד פסיכולוגי של תודעה עצמית, אגו ואמונה.

ועוד עיקרון חשוב ביותר של קבלה ומשיחיות, זה תפיסת הספירות השונות, וקישור בין הספירה יסוד אל המנהיג המקובל, שמזדהה עם הספירה, ועם אחרים שהיו מזוהים עם ספירת יסוד, לרבות רשב"י ואלוהו.

שיעור חמישי: פריצת המשיחיות השבתאית הגדולה

שתי פעמים בתולדות ישראל התרחשו תופעות משיחיות אקוטיות מהמדרגה הראשונה, קודם כל הנצרות הקדומה במאה הראשונה, ואחרי כן התנועה השבתאית במאה ה"ז. במקרים האלה בלבד היו דמות, תנועה, תפיסה, ספרות, וכ"ו.

מה שהקדים את הנצרות הקדומה היה מקרא וספרות בית שני, ואחריה ספרות ומחשבה רבנית, כלומר, משנה, מדרשים, ותלמוד. מה שהקדים את השבתאות היתה צמיחתה ותפוצתה של מיסטיקה קבלית, השיא קבלת צפת במאה, ובעקבותיה מופיעה החסידות במזרח אירופה.

השבתאות החלה בשנת 1665. ישנה מחלוקת לגבי הנסיבות שהובילו אליה. דעה אחת גורסת כי קבלה לוריאנית, עם המיתוס של ניצוצות כלואות בקליפות שיש להעלותן, והמתחות לקראת גאולה משיחית אשר הניעה, שהפכה תוך שנים מעטות אל תפיסה שלטת ומקיפה בעולם היהדות, היא הכינה את הנסיבות כדי שתפרוץ השבתאות.

לעומת זאת, דעות מנגד מוכיחות שקבלה לוריאנית אומצה על ידי מעגלים מצומצמים מאוד של מקובלים משכילים במיוחד, הציבור הרחב לא היכר ולא הבין את הרעיונות האלה, ואילו משיחיות אינה בכלל עיקר בקבלה הלוריאנית. במקום זאת, אולי ציפיות משיחיות הלכו וגברו באופן כללי, ובגלל פרעות חמלניצקי בשנת 1648, או חישובי קיצין מגימיטריאות לאותה שנה.

למעשה, תורותיו של האר"י לא שוחררו עד מותו של התלמיד הגדול ר' חיים ויטאל בשנת 1620. עד 1665 זה מעט מדי זמן, אבל מי יודע. זו השערה. ואולי לא היה גורם יוצא דופן, אולי תמיד היה רצון למשיחיות, וכך היה במקרה שבתאי צבי והנסיבות שהובילו להתגלמות תנועה משיחית, בלי סיבה מיוחדת. אולי נתן העזתי ושבתאי צבי היו חזקים כל כך, והצליחו כשילוב מנצח של נפשות ורעיונות ומעשים.

אבל יש טעם שנכיר את השבתאות בזכות אופיה ולא רק בזכות היקפיה הגדולים. איכותה ואופיה מרתקים, וגם ההשוואה לנצרות מרתקת וחשובה. היו הרי לא מעט מקרים של יחידים דמויות משיחיות, ולא יצא מזה הרבה. למה שבתאות דווקא? אולי היה בה משהו מיוחד. אולי יש סיבה לכך שהיא גרפה מאמינים רבים, ומאמינים רבים המשיכו להאמין ולעשות את שלהם, למרות התאסלמותו ומותו.

לפני שפגש את נתן העזתי

שבתאי צבי נולד בשנת 1626, ביום ט' באב, בעיר איזמיר (במערב טורקיה של היום) למשפחת סוחרים שהתעשרה, הצעיר בין שלושה אחים. אחרי לימודיו בישיבה הרבנית בעיר, מגיל צעיר יחסית עסק בקבלה, בעיקר בלימוד ספר הזוהר וספר הקנה.

שבתאי צבי נהג להתבודד, לשיר, לחלום חלומות, לטבול ואף לסגף את עצמו בדרכים שונות. פעם אחת, כמעט טבע כאשר יצא לטבול בים בלילה, ויש סברה שנפגע נפשית מחוויה זו. פעמיים נשא אישה וזו התגרשה ממנו מאחר שבקושי נגע בהן, ודאי לא קיים יחסי מין, ואולי הסיבה לכך היא אותה טראומה מפגיעה באיבר מינו בנעוריו.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

יש עדויות לכך שראו בו אדם משוגע במידת מה. רוחו והתנהגותו התאפיינו בעליות וירידות, בין אקסטזה לדיכאון, לכן חוקרים משערים שהוא סבל מהפרעה נפשית. למשל, היה מרוב דיכאון פורש, או מרוב התרגשות היה מסתובב ומכריז על עצמו בהתנשאות ובקול שהוא קשור בעליונים. בשנת 1648 הוא חווה מעין התגלות, או אקסטזה, ועל כך ניתן לקרוא מעדות מאוחרת יותר:

”כשעבר מכאן בארם-צובא, סיפר לנו שבתאי צבי את כל ענייניו שמשנת הזא”ת [ת”ח] (1648) נחה עליו רוח ה' בלכתו לילה אחד חוץ לעיר רחוק מן היישוב כשתי שעות מופשט ומתבודד עד ששמע קול אלהים מדבר עמו: אתה מושיע ישראל משיח בן דוד משיח אלהי יעקב ואתה עתיד לגאול את ישראל לקבצם מד' כנפות הארץ בתוככי ירושלים...”

ובכן, מאותה שעה, נתלבש ברוח הקודש ובהארה גדולה והיה הוגה את השם באותיותיו ועושה מעשים זרים כפי מה שנראה לו שכך ראוי לעשות מפני כמה סיבות ותיקונים אשר הוא היה מתקן. והרואים לא היו מבינים ענייניו והיה בעיניהם כמתעתע וכמה פעמים לקו עליהם מרבותינו שבארץ ישראל על רוב מעשיו שהיו רחוקים מהשכל עד שהיה מוכרח לפרוש מבני אדם אל המדברות.

ובכל פעם שהיה מתראה היה גדל והולך ומתרבה ורואה מה שאין הפה יכולה לדבר ולפעמים היה מצטער בצער גדול ולפעמים נהנה מזיו השכינה ולפעמים השם ניסהו בנסיונות גדולים קשים ממות ועמד בכולם, עד שבשבת התכ”ה בהיותו במצרים נסהו הקב”ה נסיון גדול ושבח לאל ית' עמד בנסיון.

ואח”כ עשה השבעה גדולה בכמה תפלות ותחנונים שעוד לא ינסהו ויהי היום באותו העת אשר עשה ההשבעה ההיא, נסתלק מעליו כל רוח-הקודש ההוא וכל ההארה והיה כאחד-העם והיה מתנחם על מעשיו הזרים אשר עשה, כי לא היה מבין עוד בטעם שלהם כמו שהיה מבין בשעת עשייתו.”

שולם, שבתאי צבי 109, איגרת של רב העיר ארם צובא [אליפון] שלמה לנייאדו

התגלותו של שבתאי צבי היתה נקודת מפנה בחייו ודרכו המשיחית. אישיותו המיוחדת התפתחה אל שלב חדש שבו עשה מעשים זרים, מה שנקרא.

מתוקף אמונתו בעצמו כמשיח, ומתוקף תחילת הגאולה המשיחית, נהג מתוך רציונל של תורה משיחית חדשה, או הפיכת התורה, כלומר גישה תורנית משיחית חריגה ופרדוקסלית. בעידן המשיחי, התורה שונה, בין היתר זאת כפרשנות של העיקרון התלמודי ”מצוות בטלות לעתיד לבוא”, וזאת לעומת פרשנים אחרים אשר התנגדו נחרצות לעמדה כזו, וטענו שבימות המשיח ההלכה תהיה יציבה ועקבית לחלוטין, אף תחמיר... אבל אם הוא המשיח, ואם הוא בא, אז בשורת הגאולה המשיחית נכנסה לתוקף, ועל כן תהיה גם תורה חדשה, בכול אופן התורה תשתנה, כי המלכויות ונסיבות קיומיות מתהפכות.

אחד המעשים הבולטים בהם נקט היה אמירת השם המפורש. את מעשיו והתגלותו גילה בתחילה בקרב תלמידים מעטים, אך גירשו אותו מעירו ואז נסע בין קהילות יהודיות שונות, באסיה הקטנה ובסוריה, בארץ ישראל ומצרים, ובין היתר חי בירושלים כמה שנים.

בתקופה זו נשא את אשתו השלישית, שרה, היא אישה צעירה מאוד, אשכנזיה מאמשטרדם, גם אותה ראו כמשוגעת, כי התעקשה להתחתן אך ורק עם משיח ישראל עצמו. שבתאי צבי כנראה שמע עליה, וגרם לכך שאנשיו יארגנו את הבאתה ותהיה לו לאישה.

אחרי שפגש את נתן הנביא

בשנת 1665 הגיע שבתאי צבי לעיר עזה לפגוש את מי שנחשב אז נביא צעיר, בתחילת שנות העשרים לחייו, בשם אברהם נתן האשכנזי. לימים ישנה שבתאי צבי את שמו של זה לנתן, הוא נתן העזתי, נביא השבתאות. היה עילוי גדול בתורה, שלמד בקבלה את כתבי הרמ"ק, ספר הזוהר, כתבים מן האסכולה של אברהם אבולעפיה, ותורת האר"י.

רק מספר חודשים קודם לכן, בזמן שהגה והתפלל בסיגופים וטקסים למיניהם, ראה נתן חזון, ובו הפרצוף של שבתאי צבי במרכבה בשמים, וזוהה כמשיח, אשר יתגלה. אבל באותו חזון נאסר על נתן לספר דבר על המשיח הזה, עד מועד. ובינתיים, נתן החל להפיץ תיקונים, כלומר סדרי שירים ותפילות ברוח של חזרה בתשובה לקראת הגאולה, לתלמידיו שלו ואל קהילות אחרות, תיקונים מתוך קבלת האר"י, להיערך...

היו באים אליו מכל הארץ ונתן עזר להם, השפיע עליהם בתיקונים, והרים את רוחם. מסיבה זו הגיע אליו שבתאי צבי בעצמו! כדי להתמודד עם ייסוריו הקשים. הם הסתובבו שניהם שם יחדיו במשך שבועות, ונתן תיאר לשבתאי צבי שהוא הוא המשיח, וכי ייסוריו אינם אלא סימן לנשמתו הנעלה והמשיחית. תחושותיו הן ירידה לצורך עליה, משימה משיחית מיוחדת וגדולה לשחרר את הרשימו, הניצוצות מקליפות הטומאה.

"הדברים האלה יהיו להודיע באמונה קושט דברי אמת העיקר הגדול שיש לי במה שבישרתי לקהל עדת ישראל על גאולתינו ופדיון נפשינו. הנה מי שהכיר אותי יכול להעיד עדות אמת כי מקטנותי עד היום הזה לא נמצא בי שמץ פיסול וקיימתי התורה מעוני והגיתי בה יומם ולילה תודה לאל ומעולם לא רדפתי אחר תאוות גשמיות ובכל יום הייתי מוסיף סיגופים ועינויים בכל מאמצי כחי ולא נהניתי כלל הנאה גשמית מסיבת בשורתי זאת ותודה לאל יש כמה עדים נאמנים שיעידו עוד נוסף על כל זה.

ולמדתי תורה בטהרה עד היותי בן עשרים שנה ועשיתי התיקון הכללי שאמר האר"י ז"ל על כל מי שהרבה לפשוע אעפ"י שתודה לאל לא נמצא בו עון במזיד עשיתיו באם ואולי נפשי מלוכלכת מגלגול אחר ח"ו. ובשנת העשרים התחלתי ללמוד ס' הזוהר ומעט מכתבי האר"י ז"ל והבא ליטהר מסייעין אותו מן השמים ושלח ממלאכיו הקדושים ונשמותיו הטהורות והודיעוני הרבה מסודות התורה.

ובאותה שנה אחר שנתעורר כחי במראות מלאכים ונשמות קדושות בהיותי בהפסקה בפרשת ויקהל ואני סגור בחדר מיוחד בקדושה ובטהרה אחר שהתפללתי תפילת לחש בבכי גדול בהיותי עסוק בתחנונים הנה רוח על פני יחלוף תסמר שערת בשרי וארכובותי דא לדא נקשן תפיתי המרכבה וראיתי מראות אלהים כל היום ההוא וכל הלילה ואז נבאתי נבואה גמורה כא' מן הנביאים כה אמר ה' ונחקק בליבי בברור גמור על מי היתה נבואתי וגם שהוא מוכרח שיהיה חי וקיים לעד וכן מצינו בדברי הרמב"ם ז"ל ל' שהנביאים היה מצטייר בלבם פירוש נבואתם באופן שלא נשאר לו ספק בנבואתו.

ושוב לא ראיתי מראה גדולה כזאת עד היום ונשאר הדבר כמוס בלבי עד שהגואל פרסם עצמו בעזה וחתם בשם משיח ואז הורשיתי ע"י מלאך הברית לפרסם מה שראיתי ונודע לי אמיתותו על פי הסימנים שמסר האריא"ל ז"ל והוא מגלה עמוקות בתורה ולא יפול דבר ממה שיודיע ון היה המלאך שנתגלה לי בהקיץ וגילה לי כמה עניינים נוראים."

שולם, שבתאי צבי 166-167, נתן העזתי

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

”כל הדברים אלו לא נתגלגלו אלא להודיע גדולת אדונינו יר”ה איך יבטל כח הנחש המשתרש בשרשין עלאין תקיפין שתמיד היו מפתים אותו, ואחר שהיה טורח להוציא קדושה גדולה מבין הקליפות היו יכולים להתאחז בו כשהיתה נסתמת הארתו והיו מראים לו שהיה להם שליטה...”

ובעת הארתו היה חוזר ומכניעו... וכבר אמרתי שאמר הכתוב איוב שמו שהיה מושקע בין הקליפות וזה היה בימי החושך שהם ימי צער, וכשהיה באה לא הארה שהם ימי מנוחה ושמחה... ואז היה 'וסר מרע' שהיה יוצא הקליפות; לא כן בימי החושך שהיה מושקע בין הקליפות.”

שולם, שבתאי צבי 105, נתן העזתי בדרוש התנינים

בערב שבועות שבתאי צבי ירד לתוך דיכאון קשה, ואילו נתן הנביא, לעומת זאת, הוכה שוב בהתגלות ממש אקסטטי. במהלך פיוט וריקודים ברבים התעלף והמסובים שמעו קולות, וכאשר קם סיפר להם כי שבתאי צבי מלך ישראל הוא. אלה היו ראשוני המאמינים במשיח זה, מאותו מועד.

ההכרזה המשיחית מכאן הופצה באזור, ושבתאי צבי היה הולך ממקום למקום באקסטזה, כמשיח. הוא מינה שנים עשר אנשים לשבטי ישראל. נתן הוביל את פעילות הבשורה עם תלמידיו אשר כתבו איגרות לקהילות היהודים באזור והכריזו לשם הגאולה שיש לחזור בתשובה, כדי להקל את חבלי משיח. המונים באו אל נתן כדי לקבל תיקונים והוא חיבר תיקונים ושלח אותם אל תפוצות היהודים. רבים וחשובים במהרה הצטרפו לתנועה המשיחית החדשה.

בירושלים אבל היו חילוקי דעות בגלל שהכירו את שבתאי צבי בזמן שחי בקהילה שם, אז הגיעו שבתאי צבי ונתן העזתי לירושלים דווקא וביטלו את הצומות! משם שבתאי צבי נסע דרך סוריה, שם התקבל בהתלהבות, אל איזמיר טורקיה, עיר הולדתו, ואילו נתן חוזר לעזה לנהל משם את מפעל התשובה המשיחית, באמצעות מכתבים בעיקר.

עלילות מוזרות

במהלך אותה שנה, התמיכה בשבתאי צבי כמשיח גברה, במיוחד באיזמיר, למרות שהיו גם שם חילוקי דעות, התנגדות כלפיו הגיעה מהממסד הדתי בעיקר. תומכיו התייחסו אליו כאל מלך, כמו סולטן, ואותם “מאמינים” החלו לרדוף את “הכופרים”. היה בזמן זה מאורע מפורסם אשר תועד במספר מקורות, ורק עם כמה פרטים קטנים לא לחלוטין ודאים:

”ביום שבת בבית הכנסת שלו... האריך בבקשות ולא גמרו ולא אמרו קריאת שמע ויהי כאשר האריך הרבה בבקשות, הלך לו לביה”כ של הפורטיגים וילכו אחריו כל איש צר ומצוק אנשים ריקים ופוחזים, ובני ק”ק פורטוגאל לא היו מאמינים בו ויראו האנשים יראה גדולה פן יפגעו בהם האנשים מרי הנפש ונעלו דלתות בית הכנסת, והוא בכעס גדול שלח להביא גרזן אחד והכה בגרזן והתחיל לשבור הדלת בשבת.

עד כי ראו כך פתחו הדלת ונכנס לבית הכנסת והיו אומרים נשמת ואמר להם שיעמדו והתחיל לדרוש דרשות של דופי, ואח”כ האריך בבקשות עד שעבר זמן התפלה ואמר היום אתם פטורין מהתפלה, והוציא חומש אחד מאמתחותיו ואמר שהוא קדוש יותר מספר תורה והתחיל לקרוא בתורה לאחיו הגדול וקרא לכהן ועשאו מלך תוגרמא ולאחיו האחר קרא לקיסר רומיים, והיו כהנים ולויים בבית הכנסת ולא קרא אותם ואח”כ קרא הרבה אנשים וגם נשים וחילק להם המלכות ולכולם הכריחם להזכיר השם ככתבו.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ביום המחרת נתועדו כל החכמים ושלחו לקראו בו לאמר למה עשה כזה שלא כתורתנו והוא השיב להם בכעס גדול שהוא יודע מה שהוא עושה ויצא משם וילך אל הקאדי אשר הוא שם שופט העיר ואמר לפניו מה שאמר ונתן לו מתנה גדולה עד כי השופט שלח בעד החכמים והם יראו לנפשם וברחו חדר בחדר."

שולם, שבתאי צבי 320-321, קארפי

פרץ גל בקרב ההמונים של מה שהיה נחשב נבואה. העדויות מספרות למשל על כך שבאיזמיר ובעיר אלפו בסוריה, מאות אנשים רעדו והתעלפו, והיו צועקים זהו שבתאי צבי המשיח מלך ישראל, וכדומה, וכי שעת הגאולה הגיעה, ולא ידעו לאחר מכן מה הם אומרים ועושים, גם נשים וילדים.

תופעות כאלה פרצו בערים רבות, ומהן התפתחה הגות, ספרות, ורעיונות, על אופיו ומהותו של שבתאי צבי כמשיח, כולל תיאורים, צירופי אותיות, חישובי גימטריה, ופרשנויות יצירתיות על בסיס המקורות.

בכל הקהילות היהודית, מזרח אירופה ומערב אירופה, צפון אפריקה והלבנט וארץ ישראל... התלהבו לשמע ביאת משיח, ושמע נביאו נתן מעזה. תופעה רחבה זו התאפיינה כאמור בנבואות, וגם בתיקונים שקיבלו מנתן הנביא, בביטויים של חזרה בתשובה וסיגופים אפילו קשים ומחרידים, אקסטזות.

רבים פרעו את חובותיהם, מכרו נכסיהם ופסקו את מלאכתם, עד כדי כך שהי מקרים של תחומים שלמים של מסחר שהובילו יהודים פשוט שותקו. היו חגיגות, עם ריקודים ושמחות, שירים חדשים.

"מעתי נפתחו שערי שמחה והגיעו הימים שבהם ימלא ה' את אשר הבטיח בפי נביאיו. והנה המשיח ביניהם ולא מפי דברי אגרותיו של נתן בלבד הם חיים אלא בעיניהם ראו ובאזניהם שמעו ואותות נעשו להם... והוא (שבתאי צבי) עצמו הלך תמיד כשהטלית על ראשו, וכאשר באו אליו בטענו כי הוא מסכן את נפשו ואת נפשם בהראותו סימני היכר של יהודים וייודע הדבר לליסטים שיהרגו אותם, לא נתן להם להמשיך בדבריהם והבטיח להם שלא על דעת עצמו הוא עושה כן אלא על פי מה שציוו לו מלמעלה..."

וכן הוסיפו בסוף אגרתם שבהיותם מאמינים לדברי נתן הנביא החליטו להפסיק כל משא ומתן, ללבוש שק ואפר ולעסוק בתשובה וצדקה ותפילה לה' שיזכו לראות מילוי הנבואה, ושעשו קרן להחזקת העניים כדי שיוכלו לעמוד כל זמנם בתפילה... ושהם כבר הרגישו בשפע החסד ונשותיהם וטפם התחילו להינבא, כמה מהם נפלו לארץ לקול השופר ונשארו קרים, בלא דופק ובלא תנועה ופיהם פתוח ומשם יצא קול מופלא המבטא מלים עבריות שהם עצמם לא הבינו כלל ולבסוף ארו: שבתאי צבי משיחנו וקדושנו."

שולם, שבתאי צבי 209-210, דה לה קרואה

"הולכין לעזה אצל הנביא ובהגיע תור ק"ק חברון לילך, גם אני הלכתי לעזה עם כל הקהל הקדוש, וכשעמדתי לפני נתן הנביא, ואני מכירו הייתי לשעבר, רחפו כל עצמותי איך נשתנית צורתו מכל וכל וזוהר פניו כלפיך אש יבער ושער זקנו כמו זהב פרויים והפה שלא היה יכול לדבר אפילו דברי חול איך התחיל לדבר דברים המרעידים השומע, לשון מדברת גדולות... והאוזן אינה מספקת לשמוע ולכלכל היוצא מפיו בצחות לשון, ובכל רגע ממש חדשות יגיד, דברים אשר לא נשמעו מיום שהדת ניתנה בסיני."

שולם, שבתאי צבי 211, יומן קונן

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ברוב המקומות רוב היהודים האמינו ותמכו בדמות המשיחית אשר לא הכירו מקרוב באמת, אבל היתה גם התנגדות בכל הקהילות. בירושלים, כאמור, ראשי הקהילה התנגדו, וההיגיון אומר כי מרוב שהכירו אותו אישית מקודם, וכי תפסו את עצמם שם במעמד אחר, הם בעיר הקדושה, אז לא הכירו בו ובמעמדו.

בעיר קושטא (קונסטנטינופול, היא איסטנבול של היום), בירת האימפריה הטורקית, רוב היהודים התנגדו, וההיגיון אומר זה בגלל שחיו קרוב לממסד הפוליטי וחששו מפני השלכות של תנועה לאומית קנאית.

היתה התנגדות גם מצד הרשויות ומצד האוכלוסיות האחרות. נוצרים לעגו להם, למאמינים יהודים מוזרים כאלה, ועצם המחשבה שעוד מעט ישובו לארץ ישראל היה מגוחך. והיו מקרים של פרעות, כביכול כתגובה להתנשאות של היהודים, אשר העזו להרים ראש בפני הגויים...

המדרון חלקלק

בסוף שנת 1665 חילק שבתאי צבי את ממלכות העולם בין אנשיו באמצעות תעודות, ושט אל קושטא, אך הטורקים עצרו אותו בים, לפני הגעתו לנמל העיר.

בחודש אפריל, בערב פסח, הועבר למבצר בעיר גאליפולי, שם ישב חצי שנה ואלפי מאמינים עלו רגל לראותו ולשבח אותו כמלך המשיח. אלה כינו את המבצר "מגדל עוז" וראו במעצרו מעין סוד משיחי כדי לשם תיקון, וכך טען והיגה נתן העזתי, כלומר, הימצאו שם, ורדיפתו, היו לשם מעשה של תיקון.

גם שם שבתאי צבי המשיך לנהוג במעשים זרים, עליות וירידות בין אקסטזה לדיכאון, למשל ציווה שיאכלו את החלב, ושינה את סדרי התפילה, וקבע חגים חדשים כאילו באקראי, ותוך כדי מעשים אלה היה מברך "מתיר איסורים" במקום "מתיר אסורים"...

"שבתאי צבי ישב במבצר שלו... בלבוש אדום וספר תורה בידו גם כן בלבוש אדום ופעמונים ורמונים שאנו קורין אותם עץ החיים, ועל הרוב העמיד ספר תורה מימינו, ובחדר שישב בו היו כל הכתלים מצופים באדרת זהב והקרקע בבגדי זהב וכסף וחדר כבני מלכים, ולפניו שולחן של כסף ועל גביו מצופה זהב, וקסת הסופר על השולחן היתה כולה זהב ואבנים טובות, וכל הכלים שאכל ושתה בהם היו של כסף וזהב ואבנים טובות, ובידו הימנית היו לו מקל של זהב ועליו מלמעלה מטפחת זהב ובידו השמאלית מניפה עם ידית של כסף.

והיו במבצר הרבה חדרים כארמון שמלך ישמעאל בתוכו וגם מגדל וכרם נאה היה בו, וסביב המבצר היו שומרים; ומשרתו היה יהודי אחד תלמיד חכם וכל היום היה לומד ומזמר זמירות להקב"ה... וכל מי שנכנס יצא ממנו בשמחה ונחמה רבה כי היה ש"ץ בעל קבלה שלא נמצא כמוהו ואמר להם השכינה היא עכשיו בגילוי ועמדה מגלותה כביכול, ועתה נתמלאו הארבעים שנה שעמדה השכינה מהגלות, ואין אתם צריכים עוד להתענות בי"ז בתמוז וט' באב לפי שאמר שהוא באותו פעם בן ארבעים שנה וזהו שאמר הכתוב ארבעים שנה אקוט בדור ואומר עם תועי לבב והם לא ידעו דרכי."

שולם, שבתאי צבי 516-517, ליב בן עוזר בתוה"ק

בספטמבר מביאים את שבתאי צבי לאדריאנופול, אל חצר השולטן עצמו, וכאשר יצא הוא לבש מצנפת טורקית והיה מוסלמי מומר, וניתנה לו משרה בחצר השולטן.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אשתו הובאה לשם וגם היא המירה דתה לאיסלם, וכך עשו קומץ מאמיניו החשובים.

נתן העזתי החל אז לנדוד בדיסקרטיות, והיה יוצא מהאימפריה העותמנית, ככל הנראה מתוך סכנה לחייו מצד הרשויות, בגין קשרו לתנועה המשיחית.

יהודים רבים, מאמינים וכופרים, פחדו והושפלו על ידי רשויות ועמים אחרים. ובקרב היהודים, המתנגדים הכופרים באמונה השבתאית האשימו גם לעגו למשיח המומר ונביא השקר שלו.

אך האמונה המשיחית שבתאית שרדה...

נתן לא פסק מפעילותו והמשיך להפיק כתבים, דרש את ענין המשיח השבתאי, וחזק קהילות מאמינים.

כראוי לנביא ופעיל של המשיח, הוא נסע אל רומא ושהה שם מספר ימים, עשה מעשה תיקון סודי, באופן דומה כל כך לאברהם אבולעפיה ושלמה מולכו לפניו.

אחר כך עבר בשאלוניקי, שם היתה הקהילה השבתאית החזקה ביותר, ואחרי זה ביקר באדריאנופול את שבתאי עצמו, ועודד אותו, וגם שם התפתחה קהילת מאמינים חדשה.

שבתאי צבי עצמו לא פסק מעליות וירידות ומעשים מוזרים וכן ניהל חיים כפולים, בין יהודים למוסלמים.

בסוף, בשנת 1673 הרחיקו אותו מהיהודים לאלבניה, ובשנת 1676, בערב יום כיפור, נפטר שבתאי צבי.

ומעט שנים לאחר מכן, בשנת 1680 נפטר נתן העזתי.

רחוק רחוק ממני, דודי הרחיק נדוד | קרוב הוא ברעיוני, גם בהיותו שדוד | אנכי עבדו ולו לבדו, ארוץ לעבדו
כי אין בלעדו | משיח ובידו הכח והאל, כי בו בחר אל קדוש ישראל | ולו אני איחל כל ימי צבאי, עוונותי הוא
מוחל בצלו בבואי | שובנו אלקינו אל בית מקדשך, בשבתי צבינו בבית הדומך | חזק עיני מיחל ישועת
שבתי, פי שנים הוא נוחל ותרננה שפתי.

שולם, שבתאי צבי 608

"... וראינו כוונה גדולה להאר"י ז"ל בענין נפילת אפים כי מי שהוא צדיק יפיל עצמו בתוך עמקי הקליפות
והרי זה דומה למי שעבר ע"כ איסורין שבתורה וכי מפני שיכול לצאת משם יעשה איסור גדול כזה וכי יכול
האדם לומר אחטא ואשוב נהי דאשכחן בגמ' דעירובין נחא ליה לחבר למעבד איסורא זוטא ולא לעבד עם
הארץ איסור' רבא אבל שיעשה החבר איסור גדול מכלן וכיוצא בזה

אמרו במדר' כשעשו ישר' את העגל שתף משה נפשו עמהם ושבר את הלוחות ואמר לפני הקב"ה עמי
חטאו ואני חטאתי וכו' ובזוהר פ' ויצא כתב דיעקב כיוון דאתדבק באמונתם אצטריך להתחבנא בהוא אתר
דאתבחנו ביה אבהן דיליה דעיילו בשלם ונפקי בשלם וילך חרנה סטרא דאשת זנונים וכו'...

נמצינו למדין שזהו בכלל סודות ה' ולא איסורא כלל ומלך המשיח העולה על כולם הוצרך ליכנס בעומק
יותר קשה כדי שישתור בניינם ונ"ל שיובן בזה מ"ש חז"ל היכי דמי בעל תשובה גמור באותו פרק באותו

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

מקום וכו' והטעם שידוע שע"י העוונות נבנים רקיעים של שוא ותוהו ואינו מתוקן עד שיסתור כל אותם הרקיעים וענין הסתירה הוא ע"י שימשיך ע"י נשמתו הארה גדולה וישברו וישרפו כל אותם הרקיעים

וצריך שיבוא לידי העון הראשון אשר נתפתה אחריו וחושב הסט"א כי בודאי יעשנה ומניחו ליכנס נפש האדם ברקיעים שבנה כדי לזקקם ולהאירם ואם זוכה האדם בהיותו עומד שם פורשם מן העבירה יעשה יחוד גדול ונמשכת הארה גדולה ונהרים כל אותם הבניינים."

שולם, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה 270-271, נתן העזתי

אמונה כפולה

כעת נחשוב על הדילמה בה מצאו את עצמם מאמינים רבים - זה החלק החשוב לנו. הרי היו מאות אלפי יהודים אשר ציפו לביאת המשיח בזמנו עם הופעתו של שבתאי צבי, ונניח שרובם התאכזבו ועזבו התנערו מאמונתם המשיחית על המקום. נניח שנותרו עוד עשרות אלפים אשר להבדיל ממאמינים סתם, אלה ידעו חוויות דתיות חזקות, בדיקה למשיח שבתאי צבי...

הדילמה היתה, איך להבין את ההמרה ומה לעשות עם זה, ואיך להמשיך? כל זאת לנוכח לחץ חברתי הן בקרב היהודים והן כלפי עמים אחרים בארצות השונות. מי שהיה כה קשור רוחנית לשבתאי צבי והפנים את האמונה בו והחוויה הדתית על בשרו, לא יכול היה לצאת מזה, אחרי הניסיון הזה. נכון שהיו כאלה שנטשו את האמונה, אך עבור רבבות יהודים מאמינים השאלה לא היתה אם להאמין אלא איך להאמין מכאן והלאה, איך לפרש מחדש את האמונה המשיחית לאור מה שקרה.

התפתחות זו היתה מעצם טבעה פרדוקסלית ויצירתית. למה הכוונה? הרי ציפו למשיח בהתאם לציפיות של המסורת המשיחית, חזון הגאולה וקיבוץ גלויות, ממלכה ישראלית ועוד. דברים אלה לא התגשמו כלל, לכן הפרשנות החדשנית תצדיק את משיחיותו של שבתאי צבי בניגוד למראית העין, דווקא. כלומר, התאמה בין הציפיה אל המציאות, מעין משיחיות מסורתית אלטרנטיבית, למה בכול זאת הוא המשיח...

כך יצמח מפעל שלם של פרשנות האמונה המשיחית הקבלית השבתאית, וזאת בהעדרו של הדמות עצמו, שבתאי צבי, כי הוא מת. כמו בנצרות הקדומה, נשמעו רעיונות בגדר שיבתו של שבתאי צבי כדי להשלים את הגאולה, את אשר לא עשה בהופעתו הראשונה. אך זו דעת מיעוט היתה בקרב השבתאים.

קבוצה של מאמינים כאמור המירו את דתם לאיסלם בעקבותיו, אך גם אלה היו מיעוט, למרות קנאותם הבולטת כסוג של אנוסים בין מוסלמים טורקים, בקהילות פורשות. אלה נקראו כת "הדוממה", שפירושו מומרים. בפנים נהגו לפי היהדות השבתאית וכלפי חוץ היו כביכול מוסלמים. מה עשו רוב המאמינים?

רוב השבתאים נשארו בחסות היהדות הכללית, אך הסתירו את אמונתם השבתאית המשיחית, והתחזו ליהודים נורמטיביים, וכך מבחינה זאת, השבתאות היא בעיקר אחרי התנועה בתחילה, בעקבות הכפירה.

את אמונתם המשיחית הסתירו, מתוך תפיסה שהיא במהותה פרדוקסלית וכן דוגלת בהתחזות. בכך בכול זאת חיקו את משיחם, שגם הוא התחזה, אך למוסלמי, לשם השליחות המשיחית, והם ליהודים מן השורה.

נתן העזתי לא המיר את דתו ולא רצה בעיקרון שהמאמינים ימירו את דתם לאסלאם...

תיאולוגיה והתחזות

במסגרת פיתוח הרעיון הזה ברמה התיאולוגית, מצאו השבתאים די חומר גלם במקורות. למשל, משה הגואל הגדול אשר חי בבית פרעה כנסיך מצרי בממלכת הטומאה, ובזכות מעמד זה נהיה יותר מאוחר למנהיג של עם ישראל ביציאת מצרים, התשועה הגדולה נגד מצרים.

יוסף אבינו גם היה במצרים, בתפקיד בכיר, והסתיר את זהותו כעברי עד זמן קריטי, ובזכות זה הציל את משפחתו, את בית יעקב ישראל. וגם אסתר המלכה היתה לדוגמה מעולה ממנה למדו השבתאים להצדיק ולהנציח את עצם ההתחזות, הרי אפשר לטעון שהיא אפילו זנתה כאשתו של מלך פרס, והיא זו שגרמה לישועת היהודים, הכול בגלל ההתחזות הגדולה שעשתה שם.

כל אלה היו לבסיס התפיסה של התנהגות ותיאולוגיה של התחזות משיחית שבתאית. כך חיו להם רבבות מאמינים מתחזים, וניהלו בסתר רשת קהילתית, עם מנהגים מיוחדים, למשך מאות שנים אפילו.

בהקשר זה נכון להזכיר את האנוסים שהוסיפו משמעותית. מתוך קהילות האנוסים בתפוצות, כלומר יהודים יוצאי ספרד אשר נאלצו להמיר את דתם לנצרות בדורות קודמים וסיכנו את נפשם בהמשך קיום מצוות, כך נהגו בסתר. רבים מהם באותה העת עזבו את הנצרות וחזרו ליהדות במסגרת השבתאות.

זו היתה ההזדמנות הגדולה שלהם לעשות את המעבר חזרה ליהדות, הרי הם כבר בנצרות היו, שהיא גם משיחיות וגם זרות והתחזות. לא רק חזרו, אלא גם חזרו עם ערך רב, חזרה עם ניסיון ורעיונות שהיו בגדר תרומה משמעותית לשבתאות והתחזות, וזה נתן ערך לתלאות שעברו עליהם.

אז השבתאות פתחה להם שער מיוחד ומשכה אותם. ויתרה מכך, הם השפיעו עם קווי מחשבה מהם הושפעו בעצמם, והביאו דוגמאות ומושגים לפרשנות ההתחזות ועוד מן הנצרות, גם היא משיחיות...

השבתאים המתחזים האלה פירשו בצורה חתרנית חדשה את הפסוקים המפורסמים של נבוא משיחית, למשל נבואת העבד הסובל בישעיה פרקים נ"ב-נ"ג, אשר שימש רבות לנצרות להראות את סבלות המשיח כפעולת ישועה. גם השבתאים זיהו שם את משיחם, אך בצורה אחרת:

"נבזה וחדל אישים, איש מכאבות וידוע חולי וכמסתר פנים ממנו נבזה ולא חשבנוהו... והוא מחולל מפשענו, מדוכא מעוונותינו... כי נגזר מארץ חיים... ויתן את רשעים קברו... לכן אחלק לו ברבים ואת עצומים יחלק שלל תחת אשר הערה למות נפשו, ואת פושעים נמנה, והוא חטא רבים נשא."

שבתאי צבי מתפרש לפי הכתוב המפורסם כמשיח סובל, נבזה וחדל אישים, ידוע חולי, מדוכא, סובל, וזה מתאים לו, לפי הפרשנים החדשים. אלא שאת המילה "מחולל" פירשו לומר שהמשיח שבתאי צבי לקח על עצמו חילול קודש וטומאה לשם משימתו המשיחית הקבלית. הוא ירד ממש עמוק לממלכת הרע, כדי להעלות את הניצוצות, לגאול את הרע מבפנים, וכדי לעשות זאת, מה שטוב חייב להופיע ממש כרע.

באותו קו מחשבה, דוגמה נוספת, בתלמוד סנהדרין פרק י"א שם כתוב "אין בן דוד בא עד שתיהפך המלכות למינות", פירשו מחדש לא כמצב ירוד שבו יבוא המשיח לעשות לו תיקון אלא שדווקא באמצעות הפיכתה של המלכות למינות אז ולכן הוא בא וגואל! גם זה הסתדר עם השבתאים בכלל, לרבות האנוסים, שחיו בחרדה כמינים קיצונים בעולם של הנצרות.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

החוזרים השבתאים היו מורגלים היטב בהתחזות, פרדוקסליות, ואמונה כפולה. הם היו בשלים לזה, ורבים מהם היו פעילים במחשבה החדשה השבתאית אשר הנציחה התחזות. מחשבה זו מתבטאת אצל ההוגה התיאולוג החשוב **אברהם מיכאל קרדונו**, גם הוא ממשפחת אנוסים יוצאי ספרד, והוא למשל פירש כך:

“ועתה אתחיל להודיעך האמת ממה שנתברר לי על עניני משיחנו. רוב העולם וחכמי דורנו חשבו שהמלך המשיח עתיד לבוא בממשלה במופתים בנסים ונפלאות על כן טעו טעות גדול.

ואתה דע כי חכמים אומרים עתידים ישראל לומר שירה ולא יאמרו אותה עד שיתחרף המשיח שנאמר אשר חרפו עקבות משיחך, גם שהשי"ת עשה היסורים שלשה חלקים חלק א' על דוד והאבות חלק א' אל דורנו חלק שלישי על המלך המשיח שנאמר והוא מחולל מפשעינו, גם שעתידי להיות בבית הסהר על פסוק רחם ארחמנו, גם שהוא עתיד להיות חרפת אדם ובזוי עם נבזה מתועב ושיהיו הרבה מישראל מחרפים ומגדפים בו ואומרים שהוא נגוע מוכה אלקי"ם ומעונה.

כלל העולה שמלך המשיח עתיד להיות עליון ממלאכי השרת ושסוי ומחורף מכל האדם ושני הפכים אלו לא יוכלו להיות בזמן אחד, אלא שבראשונה יהיה שפל וחשוב בעיני היהודים כרשע מתועב ויקבל היסורין וכל מה שנגזר עליו בעד עונות ישראל כי על זה התנאי בא לעולם ולזה נברא, ואחר כך יעלה מעלה ומדרגה עד שיקיים עליו כל הגדולה שאמרו עליו הנביאים וחז"ל.

גם אמר ר' אליעזר הגדול שהמשיח עתיד להוליד בתוך ישמעאל, כי כך ראוי להיות ילוד אשה וכן תמצא כתוב בדברי הרב זלה"ה ובדברי תלמידו הרב ר' חיים ויטאל.

וכל מה שאמרו בגמרא ובזוהר שהמשיח נולד ביום חרבן הבית והוא בגן עדן ותחת כסא הכבוד ובמתיבתא דרקייעא הם חידה ומשל, כי במקום אחר אומרים שהוא בפתחי רומי, והדברים האלה צריכים פירוש ארוך ולא יבין אותו אלא מי שחננו השי"ת בחכמת האמת.

והסימנים שהביא ממלך המשיח על ענין הגדולה שלו מוכרחים הם, אבל אלה שכתבתי לך למעלה הם הכללים עניני המשיח, וכן תמצא בישיעה סי' מ"ט וסי' נג ובמזמור פ"ט שעליו נאמר וכך העתיקו לנו חכמי הגמרא וחכמי הזוהר כי מימיהם אנו שותים.

וזה שתמצא במפרשים אחרונים בענין אחר עשו להנצל מן הקושיות שהערלים עושים להכריח מן הכתובים שהמזמור היה משיח, אבל אנחנו אין אנו משגיחים על דבריהם כי העמודים החזקים שלנו הם הנביאים והתנאים והאמוראים.

ואל יבא בדעת האומרים ששבתאי צבי יצ"ו אינו משיח בשביל שלא בא בגדולה באותות ובמופתים, גם כי יבא המשיח האמיתי כפי סברתם לא יתכן שיאמינו בו כי כל מי שיבא ולא יהיה מחורף ומגודף ומתועב לא יתכן שיהיה משיח.

מכל זה שאמרתי יהיו הכללים בידך כי המשיח האמיתי הוא שבתאי צב"י יר"ה, שניה כי המשיח עתיד להיות נחשב נבזה ומתועב, שלישית כי כל מה שאמר ישעיה נביא סי' נ"ג צריך שיתקיים במשיחנו כי כך קיבלו חכמים וברירו לנו בבירור.

ועתה נבא אל הסוד הגדול הזה. אמת כי שבתאי צבי יר"ה נתן אותו התוגר (מוסלמי) בבית כלא ואחר כך שלח אחריו ונועצו יחדו המופתי וחכמיו שלא להרגו בעבור ששם המשיח יצא בכל העולם ואם יהרגו אותו

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

יותן מכשול לרחוקים ויוכלו לעשות דת אחרת בעבור כי גם מן התוגרמים היו מרננים בדבר הזה ויותר טוב להלבישו בגדי תוגר או ברצונו או בעל כרחו וכך עשה התוגר, כי המלך המשיח לא אבה אלא לעשות קידוש השם והמלך התוגר לא ביקש אלא כפי העצה להלבישו בגדי בשת נמצא שהיה אנוס מכל צד ומכל פנה.

והסבה בשביל עונותינו, ועיקר הסוד שאנחנו חייבים מן התורה להיות כלנו אנוסים קודם שנצא מן הגלות כי כן כתוב בתורה ועבדת שם אלקי"ם אחרים עץ ואבן מדה כנגד מדה, כי אנחנו חיללנו התורה ועבדנו ע"ז לרצוננו וגרמנו חילול השם כי היה שמו ית' מחולל בגוים בעבור פשעינו על כן נותן הדין וכן נגזר ומפורש בתורה שנהיה אנחנו עובדי ע"ז ומחללים את התורה בתוך הגוים על כרחנו שלא ברצוננו והיינו מחוללים ואנוסים ומשם צועקים אל השי"ת..."

תשבי, ציצת נובל צבי של שאשפורטש 291-293, אגרת קארדוזו לאחיו

לקרדוזו אין שום בעיה באימוץ גמור של מחשבה לפי המשיח הינו נדחה ונבזה ומין, ויש להזדהות עם המשיח הזה בהיבטים האלה. הוא אומר אם בא מישהו שאומר שהוא משיח והוא לא מין נבזה ונדחה, אז תעיפו אותו לכול הרוחות. כמובן שהוא שמח כאן להיבדל מהנוצרים בזה שהוא נשען לא רק על נביאים אלא גם על חז"ל. אך כמו נוצרי טוב אין לו בעיה לפרש מחדש את התורה כרצונו, לפי תכניתו התיאולוגית.

השוואה מתבקשת

אמרנו ששתי התופעות המשיחיות מעל כולן הן הנצרות הקדומה ותנועת השבתאות, שווה לקחת רגע לשם התבוננות ברמה כללית מה שראינו. מה דומה ומה שווה?

הפרשנות הפרדוקסלית החדשה בנצרות הקדומה היתה של משיח נצלב דווקא, ומותו מכפרת על חטאים, והוא יבוא בשנית בעתיד, והמאמינים הם קהילה רוחנית אשר באופן מיסטי חיים במשיח והמשיח חי בהם.

המרכיבים הללו אינם בתבנית המסורתית של הגאולה המשיחית. הרי משיח אמור לחיות בקרבם ולא להעלם כך שיהיה צורך במיסטיקה עבור גישור, מותו בכלל לא חלק מהסיפור, וכשהוא בא זהו הוא בא...

ואז בשבתאות, לעומת זאת, המשיח מומר דווקא, זה האירוע המרכזי במקום צליבה, וזה גבורה, שהוא יורד לשם עליה (במקום מוות כשליחות הגדולה), זה מהלך של מיסטיקה, לגאול את הטוב מן הרע בעצמו. זוהי בעצם ראשית גאולה שטרם נשלמה (במקום המתנה להופעה חוזרת), ויש לבצע תיקונים נוספים ולשם כך המאמינים נהיו כמוהו אנוסים מתחזים מוטמעים.

עוד הבדל בולט זה צורתם הכיתתית, השבתאים היו לכיתה יהודית נסתרת בין היהודים, והנוצרים לימים כיתה יהודית נבדלת משאר היהודים. כלומר, שתי הקבוצות ביטאו התנהגות כיתתית לצד הדת המרכזית וממסדית, אך השבתאים עשו זאת דרך הטמעה והנוצרים על ידי נבדלות.

גם נוצרים וגם שבתאים אימצו גישה מורכבת ביחס לתורה ומצוות... ובמקרה, בד בבד, תפיסתם התגלגלה יותר לצורות רוחניות, משמעות משיחית ורוחנית מעל הכל, ורק אחר כך חשיבות המעשים...

השליחות הגדולה בנצרות היתה הפצת הבשורה המשיחית ומאמינים חדשים, ואילו בשבתאות עשו כל מיני תיקונים בסתר כדי שתתרחש כבר הגאולה. אך שתיהן, זה מה שחשוב, פיתחו משיחיות פעילה, של אחישנה, בתוך ציפיות אפוקליפטיות.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

נניח בשני המקרים היתה החוויה הדתית *עצומה*, עם הרבה אקסטזה רוחנית, סביב הדמות המשיחית ומסגרת רעיונית של הגאולה, וכאשר זו לא התגשמה בפועל, *התאימו* את תפיסתם הן בעזרת חשיבה פרדוקסלית, והן על ידי *פעילות יזומה*, להגשים כביכול מרכיבים מתוך אותה תכנית גאולה מסורתית.

למשל, תחשבו על זה כך, מתוקף הגאולה המשיחית, אז קודם כל מהות התורה וצורתה השתנתה, וניגש אל הגוים מתוך חזון נבואת אחרית הימים, או נעודד תשובה לאומית, או נפיל את ממלכת הטומאה...

עוד למשל, בסוף המאה הי"ז בפולין קמה קבוצה שבתאית סביב אחד רב יהודה החסיד, עלו לארץ מתוך תפיסת של החשת הגאולה, כמעשה בעקבות הגשמתה החלקית. מעל אלף אנשים באו לירושלים. ואז רובם מתו במגפה, כולל יהודה החסיד עצמו, אם כי לפני מותו הספיקו לרכוש קרקע עבור בית כנסת אשר נמצא היום בלב הרובע היהודי בעיר העתיקה קרוי על שמו.

דורות המשך

המוקדים החזקים ביותר של השבתאות היו בערים איזמיר, קושטא, שאלוניקי ואליו, ובכלל בארץ הבלקן, הרי שם גם שהה נתן העזתי הנביא בסוף ימיו. בעיר שאלוניקי קהילת השבתאים היתה הקיצונית ביותר וכן קרובה בנפשה לשבתאי צבי עצמו, שם חיו אשתו ובני משפחתה שהיו ממנהיגי הקהילה היהודית שם, וגם אחיו של שבתאי צבי. זאת הקבוצה שהתאסלמה בשנת 1683, בהנהגת הגיס של שבתאי צבי, הוא יעקב קרידו, אשר כביכול היה או הכיל את נשמתו של שבתאי שהתגלגלה.

מאוחר יותר, בשנת 1716, הכריזו על מנהיג חדש בשם ברוכיה רוסו, או "ברוכיה", שקראו לו גם עותמן באבא, והוא גלגולו של המשיח שבתאי צבי. המעמד של ברוכיה עלה וגבר מאוד בתפיסתם, עד שצלח מימדים של אלוהות אנושית עלי אדמות. וברוכיה הקצין את מנהגם של השבתאות בקהילתו, ממקום של התרת איסורים אל מקום של *מצוות עשה*.

מנהיגים היו אחרי ברוכיה, מספר דורות, במעמד דומה, ואז במאה הי"ח הגיע צעיר מפולין לכת הדונמה, ושמו בישראל *יעקב פרנק*. הבחור נולד במשפחה שבתאית, הסתובב בין השבתאים בטורקיה ובארצות הבלקן. כינו אותו שם "*פרנק*", כלומר *אשכנזי*, וגם אחרי שחזר לפולין כינוהו פרנק, מה שהיה שם ביטוי *למזרחי* דווקא. ואז שם הכריז על עצמו שהוא הגלגול החדש של המשיח שבתאי צבי, ומשך מאמינים מן הקהילות השבתאיות באזור.

פרנק נקט בהתנהגות ומנהגים *מוזרים* ביותר, אפילו ביחס לשבתאות בכלל וכת הדונמה. את דרכיו לא הסתיר מפני הציבור, וכך הקהילה היהודית זאת אומרת הכללית הרגילה, התרעמה מאוד והביאה לידי התערבות הרשויות הפולניות, שזה מהלך קיצוני בעיקרון. בעקבות זאת, *הפרנקיסטים* התנצרו, ובכך זכו בתמיכה מאופקת מצד הכנסייה והמושלים בפולין, כך היה.

התנהלו בהקשר זה שני פולמוסים בציבור נגד היהדות, בהשתתפות יצוגית של הפרנקיסטים, בשתי ערים שונות בפולין האחת בשנת 1757 והשניה בשנת 1759. שם טענו בין היתר שעלילות הדם האנטישמיות הן נכונות בעצם. בכול זאת הפולנים הבינו שמדובר בתרמית מצידו של יעקב פרנק וכלאו אותו בגדר *כופר* בנצרות, במבצר בעיר *צ'סטחובה*. שם, ממש כמו שבתאי צבי, ניהל יעקב פרנק בכלא את מפעלו...

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בשנת 1773 השתחרר ונדד מערבה, שהה בערים ברין, פראג ואופנבך. במשך שנים פעל, משך תלמידים, וזכה בקרבה מסתורית עם בתי המלוכה השונים, אולי מפני שלימד אותם מיסטיקה וקבלה ובגדול פשוט הקסים אותם, סוג של יכולת תרמית. אם כי, תורתו היתה גסה ביותר, הזויה ואף ניהיליסטית - היה כותב ומשמיץ את כל הדתות, את עצם הדת. יתרה מכך, אין לכך עדות היסטורית פנימית מהימנה, ממקורות שונים עברו השמועות שטענו הפרנקיסטים נוהגים בפריצות מינית ברבים.

ממש במקביל, נודע עוד כוכב לשמחה, באמצע המאה ה"ח, במרכז אירופה, התנהלה השערוריה סביב הרב הדגול יהונתן אייבשיץ, מי שהיה שונה לחלוטין מיעקב פרנק. איכשהו פרנק היה קשור לדונמה והאסכולה ההיא, של גלגולים ושל כפירה והמרת דת ומרמה ובוטות. אייבשיץ מהווה מעין נציג של האסכולה הגדולה היותר, של שבתאים בסתר, המתחזים בקרב היהדות.

אייבשיץ היה רב משכיל, עילוי, ואהוד, ברמה בינלאומית אפילו, מלב הממסד הדתי. ואז הואשם בכפירה השבתאית בגלל מסרים סמויים כביכול בכתביו השונים, שהעידו על שבתאי צבי כמשיח. והיו עוד סימנים של שבתאות נסתרת, על קמעות אשר העניק אל נמענים בקהילות שונות בהן כיהן כרב.

האבסורד בסיפור, זה שעוד קודם להאשמתו חתם הרב ביחד עם רבנים אחרים על חרמות נגד אותם כופרים שבתאים בקרב הקהילות. כמובן שהוא התכחש לכול הטענות נגדו ונגד זיקה כלשהי לשבתאות...

וממש במקביל לשני הסקנדלים האלה, של הפרנקיסטים ושל יהונתן אייבשיץ, פרצה החסידות. היתה שמועה אפילו שהבעל שם טוב נכח בפולמוס הציבורי הראשון של הפרנקיסטים בפולין, ואין לכך עדות היסטורית אבל באופן סמלי זה נכון. הרי הוא פעל באותם אזורים בין אותן קהילות ואף ביטא בכתב שהוא מתאבל על המרתם של אלפי יהודים לנצרות במסגרת הכת הפרנקיסטית.

בלוא הכיא החברה היהודית האירופית היתה מזועזעת נוכח מתקפות נגד הרב הדגול מאוד, אחד הגדולים ביותר באותו הדור, יהונתן אייבשיץ, כך שלא ידעו על מי לסמוך ואיך, שהרי השבתאים חדרו לשורות הגבוהות ביותר בממסד. אפילו הגאון מוילנא עצמו בתחילת הסקנדל הביע תמיכה ביהונתן אייבשיץ, והוא בהחלט גדול הרבנים מן הממסד לא רק בדורו אלא בכמה וכמה דורות. והגאון הוא זה שחולל התנגדות ביחס לחסידות, קרי המתנגדים, כי בין היתר ראה בהם קרבה אל השבתאות.

הערת סיום, נזכיר שוב את אחת הנקודות הלא פתורות מתחילת השיעור הזה והקודם, היא השפעתה של הקבלה הלוריאנית על התודעה המשיחית הכללית של יהודים לפני השבתאות. ההיגיון אומר דווקא שצריך להסתכל על הסוגיה מהצד השני בכלל. השבתאות היא זו שהפיצה את הקבלה הלוריאנית בכול רחבי הקהילות היהודיות, וגם יצרה את הזיהוי המסורתי בין תורת האר"י למשיחיות. הניצוצות הקבליות האלה מתורת האר"י בהחלט נמצאים עמוק בתוך התפיסה החסידית המשיחית הרוחנית.

פוסט משיחיות שיעור שישי – תודעה משיחית של צדיקים בחסידות

החסידות נזכרת לעתים קרובות כתנועה, מה שרומז על ממסד מאורגן ואחיד עם נקודת התחלה ויעד מכוון, אך נכון יותר לתאר אותה קודם כל כתופעה דתית וחברתית. זה התחיל בתקופת אמצע המאה הי"ח, אז חיו מיליוני יהודים במזרח אירופה, באזורי פולין ואוקראינה של היום, ובליטא, ברוס, וצפון רומניה. מה שאיחד בין האזורים האלה היה תקופת שלטון האימפריה הפולנית, שם אז נהנו היהודים מאוטונומיה חלקית, ממה שנקרא היה ועד ארבע הארצות. כל זה התפרק בשנת 1764, שנים בודדות אחרי מות רבי ישראל בן אליעזר, הבעל שם טוב, מחולל החסידות.

האזור כולו סבל מטראומה בעקבות התערורות לאומנית אוקראינית נגד פולין בהובלת חמלניצקי, מה שידוע גם בתור מרד הקוזקים, וכן גזירות ת"ח-ת"ט, במסגרתן טבחו עשרות אלפי יהודים. (ברקע, המורדים האוקראינים היו איכרים משועבדים בעצמם לאצולה הפולנית, ואילו האצולה הפולנית שם השתמשה דווקא ביהודים לגבות מסים ולשלט באותם איכרים.) [בנוסף, בשנת 1656 פלשו צבאות שוודיה לתוך פולין, ובמלחמה הזאת, עד התגברותם של הפולנים בחזרה על השטחים שנכבשו, נהרסו מאות קהילות ומרכזים של יהודים בכל האזור.]

בעקבות המלחמות ותופעות השבתאות, אשר היכו בחברה היהודית במזרח אירופה, נוצרו מתיחויות נוספות בתוך החברה היהודית בשל חשדות ורדיפות דתיות, פגיעה בסמכות הממסדית, עוני ופערים כלכליים. האליטה היהודית העשירה החדשה היתה קשורה הן בממסד הדתי השלט על קהילות יהודים מבחינה דתית, והן בממסד הפוליטי השלט על היהודים מבחינה אזרחית עבור הפולנים.

הפערים האלה בחברה היהודית, כלכלית ופוליטית, יחד עם תפיסה רציונליסטית תלמודיסטית כביכול של הממסד הדתי, גיבשו מעין אסכולה קרה ושכלתנית מתנשאת, על הסבל של ועוני ופוגרומים, הם חלק מהנסיבות בנרטיב תולדות צמיחת החסידות ואפקט המנהיגות של הבעש"ט באמצע המאה הי"ח.

גלגולים ברבים

עוד ברקע של החסידות, זה שהיו מעין מורים או מבשרים עצמאיים אשר פעלו בעיקר במזרח אירופה במאות הי"ז-י"ח, שקראו לכל אחד מהם בין היתר "בעל שם". הם הסתובבו בין קהילות והתחברו לאנשים בשכבה העממית. הכינוי בזכות עיסוקם בשמות האל, שמות מפורשים וצירופי שמות, בין היתר בדומה לאסכולתו הקבלית של אברהם אבולעפיה. השימוש בשמות וקמיעות חוללו לעתים נסים, לרבות מרפאים לאנשים המסכנים. כך היו סוג של מנהיגים אנטי-ממסדיים ספיריטואליסטים בעלי כריזמה, ומשכו סביבם חבורות של תלמידים. וכזה בדיוק היה אבי החסידות, ועל כן הוא נקרא הבעל שם טוב.

לימים הפכו חבורתו ותלמודו של הבעש"ט לכדי תופעה רחבה ופורצת דרך. בשלב הראשון, עד תחילת המאה הי"ט, פעלו הבעש"ט עצמו, תלמידיו, ותלמידי תלמידיו. תפיסתו התבססה מאוד על דרכם של בעלי השם ועל קבלת ספר הזוהר ותורת האר"י, והכול היה ספונטי, עממי, רוחני. אם כי, רובם ככולם יצאו מתוך האליטה של הממסד הדתי, כלומר, מלבד הבעש"ט עצמו.

מגמת התלמידים מן האליטה היתה בזכותו הניכרת של רבי דב בער ממזריטש, אחד משני התלמידים החשובים ביותר של הבעש"ט, הידוע בכינויו "המגיד ממזריטש", נצר לשושלת רבנית, מקובל ולמדן

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

מוכשר, ודמות סמכותית. בתחילה התנגד לבעש"ט, עד שהכיר אותו ובו כמורה דגול. היה שונה מאוד באופיו מהבעש"ט, אך עמדתו התומכת תרמה בהחלט אל היוסדות החסידות, במקום להיבלע בהיסטוריה או תימחק בזכות ההתנגדות הממסדית. הוא הביא תלמידים רבים בעיקר מאותה שכבה של למדנים מהאליטה הממסדית אל הבעש"ט.

הבעש"ט עצמו בכלל לא כתב דבר כמעט. הוא בעיקר לימד ודרש, השתמש בסיפורים, ביצירתיות, בדגש על הרגש והחוויה תוך כדי הבאת העקרונות. אז תלמידיו ותלמידי תלמידיו פיתחו את התנועה וגם את תורתו, הם ניסחו את המסרים והרעיונות. מי שתיעד עדויות רבות עליו והוביל את מורשתו ההגותית של הבעש"ט היה תלמידו הקרוב וסופרו, רבי יעקב יוסף מפולנאה.

בגדול התפיסה החסידית מבוססת קודם כל על המשפט בארמית בזוהר *לית אתר פנוי מיניה*, אין מקום שבו הוא לא נמצא, האלוהות מצויה ממש בכול דבר בכול העולם, *מלוא כל הארץ כבודו*. על כן, יש שורש של טוב אפילו ברוע, אי שם עמוק בפנים. יש סבל, יסורים, פיתוים, חטא... במקום בריחה מדברים אלה, יש לחדור אליהם, אל תוך המהות של המחשבה שם, לראות את ניצוץ האלוהות והקדושה, וכך אף על הרוע נתגבר. מתוקף מציאות זו, מוטיב העלאת הניצוצות מתבטא כמהותה של הפעילות ההלכתית ורוחנית. אפילו הגלות נתפסה כמרחב של פעילות דתית מהותית, אי שם במזרח אירופה מחוץ לישראל.

העממיות ורוחניות בלטו בחסידות, ובהתאם שימוש בסיפורים ודרשות, ולא רק לימוד תלמודי שכלתני, ריקודים, אירועי שמחות, ותפילות עזות. מושג *הדבקות*, כלומר אמונה וקרבה מיסטית לאלוהים, תפס מקום במרכז ההווי, וגם זה כנגד בלעדיות מעמד הידע בהלכה.

בשלב הבא, מאחר שאותן חברות כריזמטיות של המגיד ממזריטש ורבים אחרים, התפזרו להם ברחבי מזרח אירופה, נוצרו קהילות שלמות סביבם. ואלה היו לימים החצרות בחסידות, והמנהיגים הרבנים שלהם נקראו *צדיקים*, ובדרך כלל המעמד עבר מדור לדור בצורת *שושלת* משפחתית. אלה נהיו סימן ההיכר של החסידות, דמות הצדיק וחצר חסידים סביב, כלומר התמסדות, שמדובר היה בהתפתחות מאוחרת ומנוגדת במהותה לשלב הקודם, שהיה תנועה ספונטנית וכריזמטית ועממית...

החסידים פיתחו מנהגים משלהם, למשל הבדלים קטנים בנוסח וזמני תפילות, שימוש במסורת ספרדית פה ושם בעקבות האר"י, ושיטה מחמירה לשחיטה. המנהגים האלה תרמו בפועל לבידול קהילתיים מיהודים אחרים, ויהודים אחרים הגיבו בהתאם, בהתנגדות רבה. הגל הזה היה מזוהה עם הגאון מוילנא, העילוי ובעל הסמכות הרבנית של דורות רבים, בזמן אותו הדור. "המתנגדים" היו *שמרנים* ביחס לממסד, והזהירו מפני חידושים של חסידים, כי חשדו שהם שבתאים או מקורבים אליהם או עלולים להיות כמוהם, אז סלדו מהם ומנהגיהם אשר הפרידו בפועל בינם לאחרים.

המחלוקת אז היתה חריפה. היא תרמה לצורך של החסידים להתפתח ולהתמסד, להתארגן ולהגן על עצמם. הם הקימו מוסדות לעצמם, ישיבות והכול, כי הם הוחרמו ממוסדות קיימים שהושפעו. מנהגי החסידות אף החכימו עם הזמן בקשריהם מול הרשויות והצליחו להשיג הכרה והסמכה מהן.

הגאון מוילנא נפטר בסוף המאה י"ח וממשיכי דרכו היו מתונים יותר. ואילו החסידות כאמור עמדה על שלה, והצליחה להתרחב. ועלה אויב משותף, הן לחסידות והן למתנגדים, הוא *ההשכלה*, שהביאה עימה את תופעת *החילון* בקרב יהודי אירופה. אז בסוף שיתפו פעולה נגד היציאה מהדת בכלל של יהודים.

כוונת שאלה

חוקרי תולדות החסידות ניהלו ויכוח גדול וארוך סביב שאלת המשיחיות בחסידות. היו כאלה שרצו להרחיק את המשיחיות, כדי להגן כביכול על החסידות ועל היהדות בכלל מפני המשיחיות, כאילו שזו נחשבת גנאי, שיגעון, קיצוניות - בין אם מדובר בשבתאות או הלך רוח של קנאות פוליטית.

גישה אחרת טענה שרוח המשיחיות נשבה בחזקה בחסידות, כגורם מוביל ובווער, וטוב בעצם, החסידות ככלל נועדה בעצם להחיש את ביאת המשיח, להניע את עם ישראל לגאולה רוחנית ומדינית. והיתה גישה אמצעית אשר טענה שהיו מרכיבים והיבטים של משיחיות בתוך החסידות, אך הוציאו ממנה את העוקף, את הקנאות, מעין משיחיות מתונה, או סבילה, או מנוטרלת.

ההגיון של השאלות הללו בויכוח במחקר פשטני. כאילו שאפשרי להגיע לידי מסקנה חד-משמעית לכאן או לכאן. ובכן, ברור שלא מדובר בתנועה משיחית אקוטית מצד אחד, כמו השבתאות או הנצרות הקדומה, ומצד שני לא ניתן להתעלם ממרכיבים של משיחיות בקרב החסידות. גישה נכונה יותר, וצנועה יותר, היא לשאול - איפה בחסידות מתגלמים אי אילו מרכיבים של משיחיות? ואז לבחון אותם ולדון בהם, ולא תהיה הכרעה על כלל החסידות בשאלה זו, הרי גם את החסידות בכלל אי אפשר להגדיר בתופעה חד-גונית.

על כן להלן לפי הגיון השאלה הנכונה האחרונה נבחן בקצרה שלושה מקרים חשובים של משיחיות בלב ליבה של החסידות, סביב דמויות חשובות אשר יוחסה להן משמעות משיחית כזו או אחרת. המקרה הראשון זה הבעש"ט בעצמו, בעיקר קריאה בטקסט מיוחד אשר כתב, על חזיון במשיח תוך אקסטזה.

המקרה השני הלא הוא נינו של הבעש"ט, ר' נחמן מברסלב, אשר תפס את עצמו ונתפס על ידי תלמידיו כצדיק מעל הצדיקים האחרים. והאחרון הוא משיח חסידות חב"ד, ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ. המקרה של חב"ד הוא ודאי התופעה המשיחית החשובה בהיסטוריה מאז השבתאות.

(למרות שזה התרחש במחצית השניה של המאה העשרים, זה נכלל בפרק הזה על החסידות, במקביל השיעור השביעי והאחרון, הוא על הציונות, שמתחיל קודם לכן, כי מדובר במהלכים של היסטוריה, ומשיחיות חב"ד קשורה בתהליך שהתחיל בחסידות, ואילו הציונית המודרנית באה אחרי, לצורך העניין.)

ישראל, ישראל

תולדות המייסד של החסידות, קורותיו ודבריו, מתועדים בכתבים שונים שנשתמרו בחסידות, בעיקר ממסורות בעל פה אשר נכתבו מאוחר יותר, ומשולבים בהם מרכיבים של סיפור, גם סיפורי אגדה. הכול כמובן נתון ניתוח וביקורת, ואם לא נוכל בדיוק לעמוד על דיוק והיסטוריה, הסיפור זה גם משהו.

הספר החשוב "שבחי הבעל שם טוב" מהווה לקט של מקורות, הודפס עשרות שנים לאחר מותו, ואילו הגרסה בידינו היום גם כן ערוכה מאז. הכותרת כבר מעיד על טיבו, מדובר בתיעוד של שבחים כאגדה על האיש, ולא היסטוריה. מסופר על ניסים, דרשות ומעשים, רפואת חולים וגילוי סתרים.

רבי יעקב יוסף מפולנאה את תורתו של הבעש"ט אף בעצמו תיעד ופירסם באמצעות דרש ופרשנות, ולא נקט בדרך של תיעוד מדויק מבחינה היסטוריה, זה לא היה ענינו. ואף מלכתחילה הבעש"ט לא לימד בצורה שיטתית כך שזה מה שיש. אבל הוא כן כתב במו ידו כמה פריטים בידינו, לרבות כמה איגרות...

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

איגרת אחת נכתבה לגיסו רבי גרשון מקיטוב, ובה הבעש"ט מספר על חוויה אקסטטית מרשימה בחג ראש השנה 1746. המשמעות המשיחית בה גדולה ביותר, הן מרוב איכותה המשיחית והן השפעתה על החסידות ומשיחיות חסידית, והן בתור תיעוד עצמי של חוויה מיסטית אקסטטית נדיר!

האיגרת התפרסמה בשנת 1780 בספר בן פורת יוסף, של רבי יעקב יוסף מפולנאה, וחלקו מובא להלן:

"... כי בר"ה שנת תק"ז עשיתי השבעת עליות הנשמה כידוע לך וראיתי דברים נפלאים במראה מה שלא ראיתי ולמדתי בהעלותי לשם בלתי אפשרי לספר ולדבר אפי' פא"פ אך בחזרתי לג"ע התחתון וראיתי כמה נשמות החיים והמתים הידועים לי שאינם ידועים לי בלי שיעור ומספר ברצוא ושוב לעלות מעלות לעולם דרך העמוד הידוע לידי חן בשמחה רבה וגדולה אשר ילאה הפה לספר וכבד האזן הגשמי משמוע

וגם רשעים רבים חזרו בתשובה ונמחל להם עונותיהם באשר שהיה עת רצון גדול שגם בעיני יפלא מאד שכמה וכמה נתקבלו בתשובה שגם אתה ידעת אותם והיה ביניהם ג"כ שמחה רבה מאד ועלו ג"כ בעליות הנ"ל וכולם כאחד בקשו ממנו והפצרו בי עד בוש באמרם לרום מעלת כבוד תורתך חנך ד' בבינה יתירה להשיג ולדעת מענינים האלה עמנו תעלה להיות לנו לעזר ולסעד ומחמת השמחה הגדולה שראיתי ביניהם אמרתי לעלות עמהם ובקשתי ממורי ורבי שלי שילך עמי כי סכנה גדולה לילך ולעלות לעולמות העליונים כי מיום היותי על עמדי לא עליתי בעליות גדולות כמוהו.

ועליתי מדריגה אחר מדריגה עד שנכנסתי להיכל משיח ששם לומד משיח תורה עם כל התנאים והצדיקים וגם עם שבעה רועים ושם ראיתי שמחה גדולה עד מאד ואיני יודע לשמחה מה זו עושה והייתי סובר שהשמחה זו ח"ו על פטירת מהע"ז והודיעו לי שאיני נפטר עדיין כי הנאה להם למעלה כשאני מיוחד יחודים למטה ע"י תורותיהם הקדושה אבל מהות השמחה איני יודע עד היום הזה ושאלתי את פי משיח אימת אתי מר והשיב בזאת תדע בעת שיפרסם למודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה מה שלמדתי אותך והשגת ויכולו גם המה לעשות יחודים ועליות כמוך ואז יכלו כל הקליפות ויהי' עת רצון וישועה.

ותמהתי ע"ז והי' לי צער גדול באריכות הזמן כל כך מתי זה אפשר להיות אך ממה שלמדתי בהיותי שם שלשה דברים סגולות ושלושה שמות הקדושים והם בנקל ללמוד ולפרש ונתקרה דעתי וחשבתי אפשר שע"ז יכולו גם אנשי גילי לבוא למדריגה ובחינה כמותי דהיינו בהיותם יכולים לעלות וילמדו וישיגו כמו אני ולא נתנה רשות כל ימי חיי לגלות זאת ובקשתי עבורך ללמד אותך ולא הורשיתי כלל ומושב

ועומד אני על זה אך זאת אני מודיעך והשם יהי' בעזרך לנכח תהי' דרכך ועל יליזו בעת תפלתך ולימודך וכל דיבור ודיבור ומוצא שפתיך תכוין ליחד כי בכל אות ואות יש עולמות ונשמות ואלהות ועולים ומתקשרים ומתייחדים ומתייחדים זה עם זה ואח"כ מתקשרים ומתייחדים האותיות ונעשה תיבה ומתייחדים יחוד אמיתי באלוהות ותכלול נשמתך עמהם בכל בחינה ובחינה מהנ"ל ומתייחדים כל העולמות כאחד ועולים ונעשה שמחה ותענוג גדול לאין שיעור בהבינך בשמחת חתן וכלה בקטנות וגשמות וכ"ש במעלה העליונה כזאת ובודאי יהי' בעזריך ובכל אשר תפנה תצליח ותשכיל תן לחכם ויחכם עוד."

האיגרת נכתבה סביר לשם שיתוף סודות ותובנות רוחניות עמוקות. מערכת היחסים בין הבעש"ט לגיסו היתה מורכבת, כי רבי גרשון מקיטוב לא תמיד הסכים והזדהה בעלה של אחותו! הוא עצמו היה רב משכיל ומיסטיקן, מקובל בדרך תורת האר"י, והוא אפילו עלה לארץ ישראל בסוף.

המוטיבים הבולטים באיגרת מחזירים אותנו הן לתלמוד והן לספר הזוהר. בתלמוד, במסכת סנהדרין, ר' יהושע בן לוי הולך לאליהו הנביא שעמד בפתח מערתו של רשב"י ושאל אותו לגבי משיח, "אימת אתי

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

משיח", כלומר, מתי יבוא? אליהו שלח אותו למשיח ברומא ושאל אותו, "לאימת אתי מר", כלומר, מתי יבוא אדון? וזה ענה לו, "היום", וכשלא בא, פירש אליהו ליהושע שכוונת דברו של משיח לפסוק, "היום אם בקולו תשמעו".

במראה כאן הבעש"ט פוגש במשיח ושואל אותו את אותה השאלה בדיוק. התשובה של משיח, אם נפרש את הדברים כפיתוח הרעיון ביחס לתשובה בסנהדרין, אז במקום יום שבו ישמעו בקולו, נהיה לנו יום שבו תורת הבעש"ט יצליח מעל ומעבר בהפצת תורתו, "יפוצו מעיינותיך חוצה". יבוא כאשר החסידות תרבה בקרב רוב היהודים (אפשר אפילו מעבר ליהודים, אל הגויים). מדובר ביחודים, כלומר תפילות או מיסטיקה פרקטית בגדר דבקות בין המתפלל לאל, וגורמות יחוד בתוך האלוהות.

הפעולה הזאת בעליונים מחזירה אותנו למרכיבים שונים מספרות הקבלה בעיקר. הכול קשור זה לזה. ניתן להשליך אור על המראה של הבעש"ט, את החוויה האקסטטיבית שלו, דווקא עם המוטיבים האלה ברקע.

כמובן עצם זה שהוא עולה, משקף את ספרות ההיכלות במיסטיקה הקדומה. והוא מגיע עד למשיח, במקום שבו הוא נמצא, וזה בין נשמות צדיקים שלומדים שם. בית המדרש בשמים גם זה בין המוטיבים של הזוהר, הרי חבורתו של רשב"י משקפת חוג לימוד בעליונים. במדרש קן ציפור, וכן קודם לכן בספרות קבלית, מופיע מקום גן עדן ושם נמצא משיח, שהוא גנוז, וזה עולם של נשמות צדיקים, וזה מקום נסתר. גם בזוהר בולטת המתיחות בשאלת ביאתו, ומה שבין המקום העליון למקום התחתון, והיחס בין העולמות לבין ביאתו קשור בתפילות - הוא מצוי בין צדיקים שם ומושפע מצדיקים כאן.

והאיגרת מזכירה שהיחוד הזה הוא בגדר "חתן וכלה", כלומר, יחוד בעליונים, זיווג מיסטי, כאשר כל המהות של האידרות היא יחוד בעליונים. התהליך המיסטי הקבלי הזה קשור באותיות, בגדר השלמת התיבה של האותיות, עד כדי ניסוח השם המפורש, כלומר, יחוד האותיות, מה שמסמן את מימוש הפן היצירתי, הבריאה והגאולה. בנוסף, במונחים של הקבלה הלוריאנית, ענין זה קשור בקליפות, "ואז יכלו כל הקליפות", כלומר, באמצעות יחודים על ידי המעשים, בסופו של דבר, בהתאם לגאולה המשיחית, יתפרקו קליפות וישתחררו ניצוצות אלוהיות.

כבר בתלמוד התשובה הגדולה בקרב ישראל זה מוטיב חוזר לשם זירוז ביאת משיח וסימן ביאתו, ויש לכך ביטוי באיגרת. ועל אותו עיקרון, מתבטאת הרוחניות העממית המוגברת, גם זה מוטיב של הגאולה.

מקור אחר מחזק, זה שני סיפורים עוקבים בספר שבחי הבעש"ט, בחלק הרביעי - הראשון על תפילה אקסטטיבית של הבעש"ט ביום הכיפורים, השני על השמד של הכת המשיחית השבתאית הפרנקיסטית.

התפלל הבעש"ט ביום כיפור ההוא, וכמנהגו, מישהו אחר היה מקריא מן הסידור בקול רם, והבעש"ט חוזר אחרי דברי המקריא, ומתפלל בצעקות. אחרי זמן רב אמר, "וי כי רוצים ליקח התורה מידנו, איך נוכל להתקיים בין האומות אפילו חצי יום", ורגז מאוד על הרבנים, כנראה האשים אותם דווקא על גרימת השמד של הפרנקיסטים, והוא מזדעזע מאוד מכפירתם הקיצונית של היהודים האלה.

בהמשך החל "לעשות תנועות נוראות, כששחה לאחוריו עד שבא ראשו סמוך לברכיו, ויראו העולם שלא יפול לארץ, והיו רוצים לאחוז ולסעוד אותו והיו יראים... והיו עיניו בולטות ובקולו היה עושה תנועות כשור שחוט, והיה כך לערך שתי שעות", ואז התעורר, התיישר פתאום, והשלים במהירות את התפילה והלך.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

במוצאי החג, שאלו אותו מה קרה, וסיפר שהתפלל, "והלכתי מעולם לעולם בלי שום עיכוב... עד שבאתי אל היכל אחד, והיה לי עוד שער אחד להיכנס לפני ה' יתברך ברוך הוא" ושם מצא תפילות שלא התפללו חמשים שנה. אבל התפילות ננעלו בשער שקודם לכן נפתח על ידי מלאך אחד, אז התגונן בפני רבו אחיה השילוני (הוא היה לפי המסורת רבם של אליהו הנביא וגם של האר"י) שאמר "אני ואתה נלך להיכלא דמשיחא אולי יהיה ישועה משם". הלכו לשם, ומשיח צדקנו ראה ונתן לו אותיות עבור אותו מנעול.

ואז מסופר על הזעזוע שלו בגין אותה כת "שבתי צבי ימח שמו", ומקרה שבו שרפו ספרי תלמוד, והבישוף שהיה אחראי לכך מת בעקבות זאת. ועוד מקרה היה באזור, בו "השתמדו" וגילחו להם "פאה אחת וחצי זקי", כדי להפגין את מעשיהם. בסוף, כותב העורך, שמע כי השער זה של היכל קן ציפור, "אשר מעולם לא נכנס בו כי אם משיח", ונשמע קול אלוהים שאמר "מה אעשה עמך שאני מוכרח לעשות רצונך..."

הסיפורים והתייעודים הללו מתבססים על מסורות משיחיות שראינו קודם. והם מחזקים את המוטיבים ואת הנרטיב על הבעש"ט. מה שהיה היה, אבל לכול הפחות אפשר לסמוך כאן על נרטיב מגובש, והאיגרת מתאימה לנרטיב - הבעש"ט עסק בתפילות אקסטטיות וחוויות רוחניות הזויות.

הבעש"ט היה מזועזע מהכפירה הפרנקיסטית, ועסק בפעולות התגלות קבליות, במסגרתן היה המשיח מרכז האירוע. אין בכך להכריע כי הבעש"ט היה משיחיסט גמור, ואין בכך לקבוע שכלל החסידות היא תופעה משיחית, אבל יש בהחלט מרכיבים כבדים של משיח בליבת תפיסת החסידות בראשיתה.

נסיך ומיוחד

בערך בין התקופה המכוננת של החסידות אל תקופת התמסדותה, חי נינו של הבעש"ט, הידוע בשם רבי נחמן מברסלב. היה דמות יוצאת דופן בחסידות ובכלל בעל אישיות מורכבת, מסתורית, ומיוחדת מאוד, אשר מורשתו ההגותית והשפעתו הכללית מעסיקות עד היום סקרנים רבים ומגוונים ביותר.

הוא נולד בשנת 1772 ונפטר בשנת 1810, בגיל 38 בלבד. עיר הולדתו היתה מז'יבוז' (במזרח פולין דאז, היום מערב אוקראינה), זו העיר בה פעל ונקבר הבעש"ט, מקום צמיחתה של החסידות. מצד אמו, היה נין של הבעש"ט, ומצד אביו, היה נכד של אחד התלמידים הגדולים, רבי נחמן מהורדנקא, אשר את שמו קיבל. מסופר שהיה נחמן כבר מגיל צעיר עילוי בזכות תורתו ואישיותו.

נחמן התחתן ועבר לגור אצל חותנו בכפר אוסאטין, ומסופר שאז כבר החלו "להתקרב" אליו תלמידים חסידים. משם עבר אל העיר מדבידיבקה, המשיך לקבל תלמידים נוספים מהכפרים באזור, שבע שנים ארוכות שהה ופעל שם.

בשנת 1798 נסע לארץ ישראל דרך טורקיה והים, והסתובב בגליל כחצי שנה, בין ראש השנה לפסח, במקרה היה בעיר עכו בדיוק בזמן המצור של נפוליאון ונתקע שם. בישראל היה מסתובב, מתפלל, וטובל, בעיקר בהר מירון בצפת, מקום מושבם של דמויות קבליות חשובות כמו רשב"י והאר"י. זו היתה חוויה משמעותית מאוד בתפיסתו העצמית ותורתו של נחמן.

חזר מישראל, בלי שביקר בירושלים, וישר עבר אל מקום חדש בעיר זלטופוליה, ככה באופן ספונטני בחודש אלול, אך שם תפתח מחלוקת גדולה אשר היתה חוויה שלישית משמעותית בחייו והגותו.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הפרשה החלה במתיחות מול רבני העיר, הרי שמצידם היה נחמן מיד מקובל ונערץ מאוד וקנאו בו. נסיך החסידות נפגע עמוקות מההתנגדות כלפיו. מי שהוביל את המחלוקת היה צדיק חסידי שנקרא הזקן משפולה, אשר ראה בעיר חלק מתחומו שלו, ואילו נחמן בגדר פולש וחוצפן.

מלבד סיבות פוליטיות כאלה, היו כנראה סיבות נוספות, של מחלוקת דתית מהותית, בגלל תפיסתו העצמית הגבוהה של רבי נחמן, היגדיו הנפלאים, ואולי היו חשדות שיש לו קשר אל השבתאות. הזקן משפולה הצליח להסיט גם צדיקים אחרים מאזורים נוספים נגד נחמן הצעיר. כעבור שנתיים בלבד, בחודש אלול, עבר אל התחנה הבאה בחייו - ברסלב.

מורשת משונה

הפעם, לפני שהגיע לעיר, בדק קודם עם האנשים שם, להבדיל מפועלו במקרה הקודם. למרות שהיה עוד מיוסר מניסיונו בזלטופוליה ובאזורים אחרים השפעת המקטרגים עוד שררה. בהגיעו לברסלב התחושות היו חיוביות. הוא פתח דף חדש בשלום, ומיד קבע את חצרו בשם המקום, חסידות ברסלב.

התקרבו אליו תלמידים נוספים, וביניהם התלמיד היוצא דופן רבי נתן שטרנהרץ מנמירוב, אשר יהיה לסופרו והאחראי על הפצת תורתו ברבים. בתקופה זו היה נתן רושם כל דבר אשר יצא מפי רבו נחמן, ודברים אלה הפכו להיות ספריו המפורסמים של חסידות ברסלב. הוא חי בשלום ומחשבתו וספרותו פרחו בזמן זה, אך במהלך השנים נפטרו אשתו וחלק מילדיו, כולל בנו היחיד הפעוט שלמה אפרים.

בסוף הגיע לעיר אומן הגיע רק כשהוא חולה בשחפת והמוות שלו קרוב ובמרכז תודעתו. הוא דיבר על הסתלקותו, ובחר דווקא בעיר אומן שתהיה מקום קבורתו. שם נהג לשבת בשיחה עם משכילים, כלומר יהודים בני ההשכלה, לשחק עימם שחמט, להפתעתם של רבים, על מנת לחבר בין שני ההפכים...

בתקופה הזאת סיפר את סיפורו המפורסם על שבעת הקבצנים, אשר משקף בין היתר את המאורעות בחייו עד אז, שהוא הוא נועד למות, וביתו נשרף, ובניו כבר מתו. אחרי חגי תשרי נפטר, מסיבה זאת הדגיש אז את חשיבות ראש השנה, לכן לחג ראש השנה משמעות גדולה בקרב תלמידיו לאחר מותו.

לא מונה לו יורש, וכך, להבדיל מחצרות אחרות. הברסלבים נהיו חסידות ללא מנהיג צדיק. ליתר דיוק, הצדיק שלהם היה רבי נחמן גם במותו. על כן, הם כונו "טויטע חסידים", החסידים המתים.

ספרותו כאמור גובשה בעיקר על ידי רבי נתן. חלק קטן מהדברים פורסמו במהלך חייו של רבי נחמן, אך עיקר התפוצה היה לאחר מותו. הספר החשוב על תורתו נקרא ליקוטי מוהר"ן, שזה הרבה דרשות שונות, מסודר לפי נושאים או צורות - ביניהן ספר מידות, ליקוטי עצות, ליקוטי הלכות, ליקוטי תפילות.

הספר החשוב הנוסף נקרא סיפורי מעשיות, לא דרשות אלא סיפורים מורכבים ומוזרים בסגנון מיוחד לרבי נחמן, מלאים בפרדוקסים ואפילו אבסורד. בסגנון הזה של סיפוריו היה משיג את תשומת לבם של השומעים באופן מקורי ויצירתי, ובאמצעותם משקף את אופיו העמוק והסבוך. בזכות הסיפורים האלה זוכה רבי נחמן עד היום לענין רב מהוגים וחוקרים מעל ומעבר לגבולות תחום החסידות.

בנוסף לספרים הללו, חיבר רבי נתן את חיי מוהר"ן ושבחי מוהר"ן, שהם מתעדים ומוסרים מאורעות ודברים מקורות חייו של רבי נחמן. חשוב להבין, שכתביו מהווים משמעות גדולה בקרב חסידיו, כי זה כל

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

מה שנותר ממנו, כי אין צדיק בקרבם, אז דבריו מהווים מעין נוכחות וקשר עם הצדיק הנצחי שלהם. עד היום בלי הרף מפרשים, דורשים, עורכים, ומפיצים את הדברים. כך הם דבקים בו, בהנצחת ספרותו.

בספרות עצמה משתקפת בהחלט אופיו המיוחד של רבי נחמן, ואופיו המיוחד זה של רבי נחמן כצדיק, זה אופי מלא מסתורין, זה הדגש על ניגודים במציאות הרוחנית. זה אחד המוטיבים במרכז הגותו, וזו המהות כצדיק מבחינתו, בתפיסתו העצמית בתור צדיק גבוה יותר מכולם.

היו אז שני טיפוסים של צדיק בחסידות, אופיו הריכוזי יותר או פחות - המגיד ממזריטש, ונראה את זה בהמשך במקרה של חב"ד, הוריד את משמעות הירידה לצורך עליה של הצדיק, ובכלל הוריד מהריכוזיות של תפקיד הצדיק עצמו, אלא, האציל את התפקיד ואת ההנהגה בקרב החסידים התלמידים. כלומר, הצדיק חשוב אך החסידים ככלל חשובים ולא בפער קיצוני מהצדיק.

לעומת זאת, רבי יעקב יוסף מפולנאה העביר בכתביו את תורת הבעש"ט ביתר נאמנות ודיוק כנראה, של טיפוס הצדיק אשר מרכז על עצמו כמעט את כל התפקיד, הנושא את מהות הירידה ועליה. יכול להיות שרעיון הירידה ועליה הזכירה את השבתאות, אז מסיבה זו המגיד ממזריטש לא הדגיש את המוטיב.

כמובן הירידה מצד הצדיק בחסידות שונה מהירידה בשבתאות, הרי בשבתאות הירידה היתה באמצעות מעשים זרים ואולי אף בחטאים מופגנים, כאשר בחסידות הירידה של הצדיק היא מאורע אשר מתרחש במימד אישי מופנם, באמצעות התמודדות רוחנית, מעין מאבק עם הרע. וזה המסורת של הצדיק מיוסר היורד ועלה אשר ממשיך רבי נחמן, ואף מקצין את הגישה.

בסיפורי מעשיות פעמים חוזרות הוא מספר על דמויות מקבילות והפוכות, על חכם ותם, למשל, בן מלך, ובן שפחה. דמויות שונות מבטאות את רוחם של טיפוסים, דפוסים, או קווי מחשבה, למשל אמונה וכפירה, ביטחון וספקנות, קדושה וטומאה, אצילות ופשטות. אפשרות פרשנית המתבקשת, אך בכל זאת אפשרות, היא שהפכים האלה בכתביו המיוצגים על ידי הדמויות כטיפוסים, שני הצדדים הם ביטוי של רבי נחמן בתוך עצמו, או על עצמו, מה שהוא מרגיש יחדיו, העצב והשמחה, למשל, שהוא נאבק איתם.

זה העול שהוא לוקח על עצמו, זה משא מופנם, הוא זה שמתמודד עם הספקנות, עם מחשבות של כפירה, עם יצר הרע התאוה המינית, במקום חסידיו, עבור התיקון. אפשרות זאת מתחזקת כשרואים בסיפורים מרכיבים מחייו, לרבות מועקה ודיכאון ויאוש מהאסונות.

אם הוא הגיבור הכפול של סיפוריו, אז בקריאה משולבת עם דרשותיו בליקוטי מוהר"ן, מסתבר שהוא מתמודד עם הטיפוסים הנוגדים וסתירות עקרוניות בעולם הזה ובעולם הרוח, ועושה זאת במקום חסידיו, וזה בגדר ירידה ועליה, בתור צדיק. ואם הוא הצדיק, אז כל התיאורים בגוף שלישי סביב הצדיק וסביב צדיק יסוד עולם בדרשותיו, הם עליו עצמו, ללמדך שהוא מחזיק על כתפיו את העולם כולו, בחינה רוחנית. ואילו ההתרחשות בחייו וברוחו, בתור הצדיק, היא התרחשות ברמה מיסטית קוסמולוגית.

בחינת משה

רבי נחמן מברסלב תפס את עצמו בצורה גבוהה מאוד, ולא מתוך התנשאות שחצנית, אלא עומק וכאב אפילו, אבל אכן, צדיק יוצא דופן, לא צדיק של חצר בדור אחד, אלא אף יותר מזה. כמה יותר? פסיכולוגית, כמה אפשר לעמוד על תפיסתו העצמית? מה בין הרמזים בספרות ודרשות בגוף שלישי, קשה לקבוע.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בתור צדיק, הצדיק, הוא מזוהה עם ספירת צדיק, שהיא ספירת יסוד, שזה הצינור אשר מוביל שפע לעולם הזה, שהוא ספירת מלכות, כאשר בסופו של דבר ספירת מלכות מזוהה עם משיח, כלומר דוד, ואילו ספירת יסוד היא האמצעי, מה שמצביע על היותו בפוטנציאל דמות משיחית במובן פעיל או גורם למען משיח עצמו, להבדיל מן המשיח עצמו. זהו אותה ספירת צדיק יסוד המשיחית שראינו, זו שמזוהה עם משה, וכן בזוהר עם רשב"י, וזה דפוסו של האר"י הקדוש, של הבעש"ט, ושל רבי נחמן.

כאמור, הוא לא ממש מדבר על עצמו כמשיח, ודאי לא על משיח בן דוד. יש אך דיבור על בחינת משיח, שהרי כל הצדיקים הם בחינת משיח, אך אינם המשיח, הם כמשיח, או דמויות משיחיות, וזהו בחינת משה נחשב, או בחינת משה משיח, שזה צדיק הדור, וכ"ו. יחי ההבדל. רבי נחמן בעל התודעה העצמית הגבוהה, הוא צדיק והוא הצדיק, צדיק אמת, צדיק יסוד עולם, בחינת משה משיח.

זה העיקר בתורתו וזה תורתו - שחסידי יבטחו בו, יעמדו בו, ויחזקו אותו. הם לא רק תלמידיו, חלק מאמונתם היא כחסידיים אשר דבקים בצדיק שלהם, שיעמוד איתן. הוא לא רק מורה אלא הוא הדרך ובו הדבקות לאלוה. להלן דוגמאות ברוח צדיק הדור בחינת משה משיח, והאם מדבר על עצמו?

והענין, כי כל צדיק הדור הוא בחינת משה שהוא בחינת משיח, כמו שכתוב: "עד כי יבא שילה", הינו משיח, ושילה בגימטריא משה, ועל כן קראו התנאים אחד לחברו משה, כמו שכתוב: 'משה שפיר קאמרת', וכשמחדש דבר בתורה, אלו הדברים של החדוש הם בבחינת משה משיח, כמו שכתוב בזוהר "ורוח אלהים", דא רוחא דמשיח, "מרחפת על פני המים" הינו התורה, וזהו שאמרנו, כי החדושי תורה שמחדש, הם בעצמם בבחינת משיח, כי שם רוחו מרחפת והינו "רוח פיו",

ואמרו חכמינו, זכרונם לברכה כי משיח סבל מרעין עבור כל ישראל, כמו שכתוב: "והוא מחלל מפשעינו", בכך כל צדיק הדור הוא גם כן סובל יסורים בשביל כלל ישראל להקל מעליהם, כי הוא בבחינת משיח כנ"ל.

ליקוטי מוהר"ן חלק א תורה קיח

וצריך כל אחד לכוון בתפילתו, שיקשר עצמו לצדיקים שבדור, כי כל צדיק שבדור הוא בחינת משה משיח... שהצדיקים קורין זה לזה משה, כמו 'משה שפיר קאמרת', ומשה זה בחינת משיח, כמו שכתוב: "עד כי יבא שילה" 'דא משה משיח' וכל תפילה ותפילה שכל אחד מתפלל הוא בחינת איבר מהשכינה, שהם אברי המשכן, שאין שום אחד מישראל יכול לאעלא שיפא בשיפא כל חד לדוכתיה, אלא משה בלחוד,

ובשביל זה צריך להביא ולקשר כל התפילות לצדיק הדור, כמו שכתוב: "ויביאו את המשכן אל משה", והוא יודע לאעלא שיפא בשיפא ולעשות אותה קומה שלמה, כמו שכתוב: "ויקם משה את המשכן". וכל התורה שאדם לומד לשמר ולעשות, כל האותיות הם ניצוצי נשמות, והם נתלבשים בתוך התפילה, ונתחדשים שם בבחינת עבור, כמובא בגלגולים, שכל הנשמות באים בתוך המלכות בבחינת עבור ונתחדשים שם.

ליקוטי מוהר"ן חלק א תורה ב

שתי הרעות הגדולות בתקופתו היו ההשכלה והשבתאות, והשבתאות היא הפרנקיזם, והיא קשורה לפורקן מיני, וגם בני ההשכלה החילונים מזוהים היו עם חטא של מין, כך ששתי התופעות האלה כאילו אחד. ועוד בתפיסה הקבלית החטא המיני מתחיל במוח, כזרע ברמת המחשבה, וחודרת משם לכל האיברים.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ועוד בתפיסה הקבלית החטא המיני קשור בעצם ברית של עם ישראל עם אלוה, ותפקידו של צדיק הוא בין היתר שמירת הברית. והרי הסמל של ספירת יסוד הוא האיבר הזכרי, תרתי משמע. על כן, בהתחשב בכול אלה, אחד המפעלים הגדולים של רבי נחמן, הוא התיקון הכללי, שזה עבור החטא המיני בישראל, וכל מה שקשור לזה - השבתאות וגם השכלה, כלומר, כפירה ואפיקורסיות ופריצות מינית.

מבחינתו, תפקידו של צדיק הדור זה תיקון החטא הכללי, על ידי התיקון הכללי ועל ידי מותו של הצדיק אפילו, *הסתלקותו*, וכך הלך לעולמו הבעש"ט! כך לדעתו של רבי נחמן, כך אמר, בגלל שבתאי צבי הוא מת כדי להמתיק את הדין בגין זה, השבתאות, שגרמה לכפירה המונית והרבה דיבור רעים כלפי התורה.

צדיק הדור הוא התורה, וכשמדברים רעה על התורה וכופרים בתורה, יש בכך פגיעה בו, בצדיק הדור עצמו. שבתאי צבי גילם, בצורתו המוזרה, את התורה עצמה, זה היה אחד המעשים המוזרים שלו. הוא גם סבל מדיכאון, כאילו שזה ירידה, פעולה רוחנית. יש פה קווי גומלין, ממש תיקון המעוות.

"התיקון הכללי" אצל רבי נחמן זה גם הפעולה המסוימת, שירת ניגונים שהם עשרה מזמורים: ט"ז, ל"ב, מ"א, מ"ב, נ"ט, ע"ז, צ', ק"ה, קל"ז, ק"נ. הניגונים מעוררים את השכינה, גואלים אותה מגלותה, ממתיקים את הדין בעליונים. ענין התיקון הכללי הודגש כחשוב ביותר על ידי רבי נחמן, אז תלמידו דאגו להפיץ את הדבר ברבים, מתוך משימתיות, וזה לשם הגאולה ובגדר *יפוצו מעיינותיך חוצה*, שזה מעין משיחיות... [בזה נתן העזתי הקדים אותו! הוא הפיץ נוסחים של תיקונים שונים, בעיקר מזמורים, והתיקון שלו, אשר נקרא גם "תיקון גמור", נועד לתיקון חטא מיני ושמירת הברית. הוא פעל בצורה מכוונת ומסורה והניע תשובה לאומית, לשם הגאולה, לקראת המשיח.]

סך הכול, רבי נחמן היה איש מיוחס, נסיך של החסידות, גאון ואדם מיוסר. הוא הלך בדרך אבותיו, היה צדיק, היה אף צדיק נישא, בגדר צדיק יסוד עולם, ספירת יסוד, נשא בתוכו ניגודים נוראים, את הצורך בתיקון נגד חטאי השבתאים תלמידי משיח שקר, לשם כך ירד ועלה. הוא מזוהה עם *בחינת משה משיח*, זה משיח הדור, גורם של הגאולה המשיחית, אליהו הנביא סולל דרכו, ולא שאף לכאורה למעמד המשיח.

נסע לארץ ישראל, מה שנחשב היה מהלך מיסטי ורמז של יומרה משיחית. אף היגה במהלך חייו ספר *סודי*, שהיה גנוז מאות שנים, בשם "מגילת סתרים", שעוסק בבית המשיח, באורח חייו ומלכותו. זה נכתב בזמן שחשב שבנו הפעוט יהיה משיח, אך הילד כאמור נפטר ממחלה. זה שבנו יורשו נפטר ולא מינה יורש זה גם רמז נחשב, שהוא עצמו בהכרח המשיח. ואמר פעם מילים מפורסמות, "האש שלי תוקד עד ביאת המשיח". סך הכול, הרבה רמזים, הרבה תודעה משיחית ופעילות משיחית, ולא המשיח עצמו.

אמר: "מהנגלות שלי אין אתם צריכים ללמד, הינו, אף על פי שכפי שאתם רואין ממני נדמה לכם שאני על פי רב בעצבות, אין אתם צריכים ללמד מזה, רק להיות בשמחה תמיד. כי האם אתם מדמים עצמכם אלי בכל הדברים לעשות כמוני? באמת אני בשמחה, רק מחמת שאני צריך תמיד לפנות הדרך במקום שהיה תהו ומדבר לעשות שם דרך, לקצץ משם כל המעכבים שם את הדרך,

וצריכים לקצץ שם אילנות הגדלים שם מאלפים שנים, ולהיות הולך ושוב אנה ואנה לקצץ ולחזר ולקצץ כדי שיהיה הדרך כבושה לרבים, שיוכלו רבים לילך באותו הדרך." ומחמת יגיעות כאלו הוא בדאגה על פי רב. ואמר אז שגם רבי שמעון שייך לזה הינו לבחינת פנוי הדרך.

חיי מוהר"ן רלה

שושלת ממש

חסידות חב"ד מהווה מעין טיפוס הפוך ביחס לחסידות של ברסלב. אצל ברסלב הודגשה אישיות המיוחדת של הצדיק ר' נחמן, ואילו בחב"ד, למרות החשיבות הגדולה של הצדיקים, מודגשת עוד יותר התבוננות, רוחניות של כלל החסידים, שיתעלו בעצמם.

יש טענה לכך שרבי נחמן הלך אחר דרכו של הבעש"ט של רבי יעקב יוסף מפולנאה, ואילו חב"ד הלכו אחר דרכו של הבעש"ט של המגיד ממזריטש. ברסלב היתה קבוצה קטנה ומבודדת עם צדיק יחיד נצחי, ואילו חב"ד יצרו תנועה ענפה, מכובדת, ומאורגנת, עם שבעה דורות צדיקים קשורים זה אחר זה.

הגותו של רבי נחמן מזכירה פילוסופיה קיומית פרדוקסלית, חוויה דתית אנטי-רציונליסטית, בה האדם שרוי בעולם עם אמונה סערה של ניגודים, ספקות, וחרדות, עליות וירידות, ובונה עליהם. מנציחה אותם אפילו. ואילו הגות חב"ד יותר קרובה אל חשיבה אידיאליסטית, מעין דתיות של מיסטיקה רציונלית, בה האדם מתבונן באלוה ובעולם, לכדי אחדות של הכול - הכלת הכאוס מבחינה רעיונית ורוחנית.

דווקא היה רגע של מגע בין רבי נחמן מברסלב ורבי שניאור זלמן מלאדי שהקים את חב"ד. זה היה בשנת 1798, כאשר ביקר שב נחמן מארץ ישראל, ביקר את האדמו"ר הזקן. איננו יודעים איך התנהלה מערכת היחסים ביניהם. שניאור זלמן היה מבוגר מנחמן בערך בעשרים וחמש שנה, אם כי נחמן נפטר בגיל צעיר מאוד יחסית, בשנת 1810, ואז בשנת 1812 זמן קצר אחרי הלך לעולמו שניאור זלמן. ככה אפשר בכול זאת לראות בשניהם דמויות מקבילות, בסוף המאה הי"ח תחילת המאה י"ט.

חכמה, בינה, ודעת

ר' שניאור זלמן מלאדי היה תלמיד מרכזי של המגיד דוב בער ממזריטש, וככזה, מפעל חייו לרבות הגותו נחשבים המשך דרכו של מורו. שני תלמידים מובילים אחרים למגיד ממזריטש דווקא עלו לישראל, שניאור זלמן היה זה שנשאר, ברוסיה הלבנה, לא רחוק ממרכז המתנגדים בוילנא בליטא. תפקידו היה כדי להקים חסידות גדולה, להעלות את תורת מורם על הכתב ולאסוף כספים כדי לממן את העולים לישראל.

ספר התניא זהו היצירה החשובה ביותר של שניאור זלמן מליאדי, הרש"ז, הידוע גם בתור האדמו"ר הזקן, וגם בעל התניא. בספר הזה חמישה כתבים שונים, כמעין חומש. זה עוסק בהגות רוחנית כדרך חיים נעלה, על האמונה באלוהים ותיאולוגיה, תשובה ועוד. זאת בשילוב מושגים מכלל מקורות היהדות. תפיסתו מושפעת מזו של הרמב"ם, אשר דיבר על המוחשי ועל הפוטנציאל, על דרגות של התעלות אנושית, כאשר השיא הוא הנבואה, כתודעה מעל ומעבר לשכל הרגיל (זה קרוב אל מה שראינו במקרה של אבולעפיה).

ההתבוננות היא השקטת השכל מדברים של הנפש הבהמית, לפי המושגים של הרמב"ם, כמו מושגי הצורה והחומר של אריסטו, מחשבה ממוקדת יותר ושלווה, על דברי אלוה.

פירוש המילה תניא הנו בינוני. כלומר, לא צדיק ולא רשע. לא כל אחד יהיה צדיק בעל סגולות... זה מעמד לבודדים. יש צדיקים גמורים וצדיקים רגילים, רמה בינונית, כמו שיש רשעים גמורים ורשעים במידת מה. הוא רצה ללמד את חסידיו וגם את הבריות את ההתבוננות, להיות טובים יותר, לשאוף להיות לא רשעים, כמה שיותר להתקדם ולהתעלות בצדקתם. הגישה מתבססת על הפסוק מספר דברים ל יד, "כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיו ובלבבך לעשותו", דרך התבוננות וחיים ישרים של חסיד, כיהודי מתבונן.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בתניא וכלל תפיסת חב"ד דגש על תיאולוגיה פנתאיסטית, כבכול החסידות, אצל הבעש"ט עצמו וגם תורת האר"י, כלומר, תפיסה עקרונית לפיה העולם כולו קשור באל והאל שרוי בכל דבר בעולם. ואילו "נתאוה הקב"ה להיות לו דירה בתחתונים". אך העולם הזה לא יכול להכיל את אורו של הקב"ה, כפי שכתוב בספר שמות לג כ"כ "כי לא יראני האדם וחי", אפילו כאשר אלוהים מתגלה בעולם באופן חלקי, במעמד הר סיני למשל, אנשים בקושי עומדים בפני העוצמה הנוראית...

כדי שהעולם יחוזה את האל, אנשים צריכים להיות במצב בו יהיו מסוגלים להכיל חלק האור, וימשכו את אור האלוה. ישנם צדיקים אשר כמו מושגלים בכל דור, כדי להורות, להאיר, להשפיע אור. ככל שהעולם מואר ונגאל, מהות האלוה תתבהר, כנגד הסטרא אחרא והקליפות שם. התורה היא הדרך להאיר, ושיא הבריאה ה מצב בו המתים יחיו, וכולם יראו את מהות האל בבריאה. אלה הם ימות המשיח.

יוצא מזה, דגש על הדיכוטומיה בין הגלוי ונסתר, מוחשי ומהותי, העולם והעלם. מהות האלוהים עצמו נסתר בקרב דברים המוחשים הגאולה היא הפיכת הנסתר לגלוי, שזה התגלות:

"והנה, תכלית השלימות הזה של ימות המשיח ותחיית המתים, שהוא גילוי אור אין-סוף ברוך הוא בעולם הזה הגשמי, תלוי במעשינו ועבודתנו כל זמן משך הגלות. כי הגורם שכר המצוה היא המצוה בעצמה, כי בעשייתה ממשיך האדם גילוי אור אין-סוף ברוך הוא מלמעלה למטה להתלבש בגשמיות עולם הזה בדבר שהיה תחילה תחת ממשלת קליפת נוגה ומקבל חיותה ממנה, שהם כל דברים הטהורים ומותרים...

ועכשיו, שמקיים בהם מצות ה' ורצונו, הרי החיות שבהם עולה ומתבטל ונכלל באור אין-סוף ברוך הוא, שהוא רצונו ית' המלוכב בהם, מאחר שאין שם בחינת הסתר פנים כלל להסתיר אורו ית'".

תניא חלק א פרק לו

תולדות צדיקים

בשנת 1812 התפתחה מחלוקת בין בנו יורשו של רש"י דוב בער, הקרוי על שם המגיד ממזריטש, לבין תלמיד גדול של רש"י בשם אהרון מסטרשלה. ניצחונו של הבן היורש במחלוקת על התלמיד החשוב מסמן מפנה בחסידות בה הנהגת החצר עוברת בירושה משפחתית בדרך כלל, והרי לא כך היה קודם, אפילו בנו של המגיד ממזריטש אברהם המלאך סירב להנהיג את החסידות אחרי מות אביו.

דוב בער שניאורי, הוא האדמו"ר האמצעי, או במקור, המיטעלער רבי, עבר לעיר לובביץ, ומאז חב"ד מוכר כחסידות לובביץ. הוא המשיך את תורת אביו ואת מורשתו העיונית שתהיה תורה חסידית סדורה.

האדמו"ר השלישי הוא מנחם מנדל שניאורסון, על שם שותפו של רש"י בשם מנחם מנדל מוויטבסק. לא היה בנו של האדמו"ר, אלא חתן שלו, לבתו חיה מושקא. היה בעצם אחיינו, כלומר, עוד נכד של רש"י, אותו גידל במקרה רש"י בעצמו, מאחר שאמו נפטרה בגיל צעיר. הוא מכונה הצמח צדק או בעל הצמח צדק, גם כן, על שם ספרו. שבעה בנים נולדו לצמח צדק. בנו הבכור סירב להיות האדמו"ר, רוב הבנים באמצע נפטרו בטרם עת או יצאו משם והקימו חצרות של חב"ד בערים אחרות, כך שהבן הצעיר נהיה האדמו"ר הרביעי, הוא שמואל שניאורסון - המהר"ש.

בנו של שמואל, שלום דובער, היה האדמו"ר החמישי, הרש"ב. כמו קודמיו, כתב מאמרים רבים לבאר את החסידות, ובנוסף היה פעיל מאוד ברמה הציבורית. במותו בשנת 1920 מינה את בנו יחידו ליורש, הר"י צ, רבי יוסף יצחק שניאורסון, האדמו"ר השישי.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

השישי עסק בפעילות מחאתית, לימד תורה בברית המועצות הקומוניסטית החדשה, מה שהוביל למעצרו, פציעתו, וגלותו משם. ואז הוא נסע לארץ ישראל, ביקר במקומות החשובים, ונפגש עם גורמים מכובדים. וכן נסע ברחבי ארה"ב, אפילו התוועד עם הנשיא הרברט הובר ושיבח את ארה"ב, והוא יסד את אגודת חסידי חב"ד, הארגון. אחרי שחולץ מוורשה בשנת 1939 היגר לארה"ב ורכש את בנין 770 איסטון פרקוויי בברוקלין, הקים רשת מוסדות בצפון אמריקה ובישראל התחיל את כפר חב"ד.

הריי"צ גם כתב רבות, כולל ספר זכרונות כדי שמורשת חב"ד תהיה כתובה. את האימפריה הארגונית אשר פיתח, ניהלו שני חתניו, שמריהו גוראריה שהיה נשוי לבתו הבכורה, ומנחם מנדל שניאורסון שנשא את בתו הצעירה, חיה מושקא - ואת האחרון מינה כיוורשו, המנהיג השביעי של חב"ד, באמצע המאה העשרים.

שביעין חביבין

מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ האדמו"ר השביעי של חב"ד הרממ"ש, בשנת 1902 נולד באוקראינה, שם אביו רבי יצחק לוי שניאורסון. היה הבכור בין שלושה אחים, נינו של השלישי מנחם מנדל שניאורסון הצמח צדק, ונכדו של יהודה לייב שניאורסון אחיו הבכור של הרביעי המהר"ש.

ראשית חייו התבטאה כאיש חב"ד, דתי מאוד אבל מודרני כזה. הוא החל בלימודי חול במקביל להשכלתו התורנית עם מורה פרטי, בהמשך פנה להשכלה מקצועית באוניברסיטה באוקראינה, ואז ברוסיה בלנינגרד זה סנט פטרסבורג. את הריי"צ ואת בתו חיה מושקא פגש בזמן שהותו בלנינגרד, שם חיו ביחד באותה דירה, לפני שנישאו בשנת 1928.

בשנת 1929 עברו לברלין בגרמניה, שם המשיך ללמוד, ואז בשנת 1933 עברו לפריז, שם קיבל תואר מהנדס בשנת 1938, מה שהיה בשבילו בגדר הגשמת חלום! בברלין ובפריז בני הזוג לבשו אופנה מודרנית ורצו בכלל להשתקע שם. בתקופה זו נהג להתפלל ולצום, וכתב מאמרים וחידושים. ואז בשנת 1941 הצליחו להימלט מצרפת לארה"ב, אל האימפריה הצומחת של חותנו הריי"צ בברוקלין.

באמריקה הרממ"ש היה ממונה על ממסד מפעל הכתיבה, לצד גיסו שמואל גורארי אשר השגיח על הישיבות. ואז בשנת 1950 כאשר נפטר הריי"צ, נמנה מנחם מנדל להיות היוורש האדמו"ר השביעי של חב"ד, תפקיד אשר קיבל על עצמו רשמית רק בשנת 1951.

היה קשור מאוד ברוחו לקודמו הריי"צ. זה השתקף בכך שהריי"צ כתב מאמר דרשה זמן מועט לפני מותו, מה שנתפס כמאמר ציון הסתלקותו, בנושא הדור השביעי, זה הדור הבא אחריו... בקבלת התפקיד נשא הרממ"ש דרשת המשך כביאור של הדרשה, בשם באתי לגני, עם דגש על החוט המקשר ביניהם.

המאמר הקצר הזה של הריי"צ הוא בעצם דרש על מדרש רבה שיר השירים ה א, שזה פרשנות יצירתית לבראשית ג ח, על כך שאלוהים מתהלך בגן, זהו באתי לגני. כלומר, אלוהים נתאוה לרדת לגנו, העולם הזה, הדירה בתחתונים, זה הגילוי בהעלם, זה העצמות של האין-סוף במציאות...

החטאים בגן עדן עץ הדעת גרמו לריחוק השכינה שבעה רקיעים, אז שבעה צדיקים מאירים ימשכו את האור חזרה, הם דוגמה לכל אחד ואחד בהוראה של תורה ומצוות, ויש בכך כיפוף הרע אל הטוב. שרשרת זו היא מלאכתו של הרש"ז, הוא הראשון, ודור שביעי ישלימו את המלאכה, כך היה בין אברהם למשה.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הריי"צ היה השישי, והוא הכין את הדרך, לפיו, עבור השביעי, שזה דורו של הרממ"ש. בביאור של הרממ"ש השביעי לאותה דרשה של השישי באתי לגני פירש כך:

"והנה זה תובעים מכאו"א מאתנו דור השביעי, דכל השביעין חביבין, דעם היות שזה שאנחנו בדור השביעי הוא לא עפ"י בחירתנו ולא ע"י עבודתנו, ובכמה ענינים אפשר שלא כפי רצוננו, מ"מ הנה כל השביעין חביבין, שנמצאים אנחנו בעיקבתא דמשיחא, בסיומא דעקבתא, והעבודה - לגמור המשכת השכינה, ולא רק שכינה כ"א עיקר שכינה, ובתחתונים דוקא.

והנה אחרי שמבאר המאמר דעיקר שכינה בתחתונים היתה וגם אח"כ המשיכה משה (השביעי) לארץ דוקא אומר: ועיקר גילוי אלקות ה' בבית המקדש (ומביא ע"ז הפסוק) דכתיב ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם, בתוכו לא נאמר אלא בתוכם בתוך כאו"א מישראל,

וזהו (ג"כ מש"כ) צדיקים יירשו ארץ וישכנו לעד עלי' דצדיקים יירשו ארץ שהוא ג"ע, מפני שהם משכינים (היינו ממשיכים) בחינת שוכן עד מרום וקדוש (הענין הזה דשוכן עד אינו מבאר בהמאמר, ומבואר הוא בלקו"ת עפ"י מאמר הזהר) שיה' בגילוי למטה, וזהו באתי לגני לגנוני למקום שהי' עיקרו בתחילה דעיקר שכינה בתחתונים היתה.

והענין הוא (ביאור הענין להבין מפני מה היתה עיקר שכינה בתחתונים דוקא) דהנה תכלית הכוונה בבריאת והשתלשלות העולמות, דנתאוה הקב"ה להיות לו ית' דירה בתחתונים...

...וזהו גופא החביבות דדור השביעי שכמה כחות ניתנו ונתגלו בשבילנו. וע"י העבודה באופן כזה יומשך עיקר שכינה למטה בעוה"ז הגשמי והחומרי, ויהי' עוד במדרי' נעלית יותר גם מקודם החטא, וכמ"ש במשיח ונשא מאד יותר מאדם הראשון ואפילו כמו שהי' קודם החטא.

וכ"ק מו"ח אדמו"ר אשר את חלינו הוא נשא ומכאובינו סבלם, והוא מחולל מפשעינו מדוכא מעונותינו, הרי כשם שראה בצרתנו, הנה במהרה בימינו ובעגלא דידן יגאל צאן מרעיתו מגלות הרוחני וגלות הגשמי גם יחדיו, ויעמידנו בקרן אורה.

אבל כל זה הוא עדיין רק גילויים, ועוד יותר - שיקשר ויאחד אותנו במהות ועצמות א"ס ב"ה. וזהו פנימיות הכוונה של ירידת והשתלשלות העולמות וענין החטא ותיקונו וענין סילוקן של צדיקים שע"ז יהי' אסתלק יקרא דקב"ה.

וכשיוציאנו מהגלות ביד רמה ולכל בני' יהי' אור במושבותם יהי' אז ישיר משה ובנ"י גו' הוי' ימלוך לעולם ועד, (וכמו שהוא בנוסח התפלה) וגם בלשון תרגום הוי' מלכותי קאים לעלם ולעלמי עלמיא. ומסיימים והי' הוי' למלך וגו' הוי' אחד ושמו אחד, שלא יהי' חילוק בין הוי' ושמו, שכ"ז נעשה ע"י סילוקן של צדיקים, שקשה יותר גם מחורבן בהמ"ק.

וכיון אז מ'איז שוין די אלע ענינים דורכגעגאנגען, הנה עכשיו אין הדבר תלוי אלא בנו - דור השביעי. ונזכה זעהן זיך מיט'ן רבי'ן דא למטה אין א גוף ולמטה מעשרה טפחים, והוא יגאלנו."

על פניו, מדובר שוב בערבוב צדיקים ומשיחיות. הפעם, מדובר בדור שביעי, כמו משה. אבל משה כגואל של הארה - ההארה 'ושמו אחד' זה הגאולה, כגאולה כהארה. כמו כן, מתואר חותנו כמשיח בן יוסף, ובתור

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עבד ה' הסובל ומיוסר (כך היה ישוע מנצרת וכך היה שבתאי צבי בהיסטוריה המשיחית). וככזה, על ידי הסתלקות הצדיק הוא יפרוץ דרך מבחינת גילוי העלם.

יש שם דיבורים על מלכות גם כן, ועקבות משיח שהן עכשיו ולא משהו בעתיד, הרי המקדש הוא השכינה בכל אחד ואחד, הרי כתוב ושכנתי בתוכם ולא כתוב ושכנתי אי שם. כלומר, המקדש מהווה מרכיב מרכזי בתפיסת הגאולה המשיחית המסורתית, אבל כאן שימו לב המקדש נהפך אל פעולה רוחנית.

בעצם הרממ"ש מלביש את התפקיד הזה של גאולה כהארה על הדור כולו, כל אחד ואחד קיבל משימה של קודמיו, ובעיקר מקודמו הריי"צ, הריי"צ האציל את המשימה על הכלל בעיקר, לא הרממ"ש לבדו.

שאלת השאלות

הסימנים החזקים לעיל של משיחיות הם מושגים מן הקבלה וחסידות רוחנית והם המשך למעשה של מתיחות משיחית מאדמו"רים קודמים. כבר מימי האדמו"ר החמישי שלום דובער שניאורסון השיח והמעשים במשמעות משיחית או אפוקליפטית עלו מדרגה עם כהונתו. הוא הקים תחילה את ישיבות חב"ד וקרא להן תומכי תמימים בהלך רוח של ציפיה משיחית והיתכנות לביאת משיח, ואז הריי"צ בא והוא קבע שמעשיו והנסיבות בתקופת קודמו שלו להן משמעות משיחית.

בהתחשב באופי השושלת של חב"ד ודאי יש לקרוא את הרממ"ש מתוך ההקשר הזה של כל האדמו"רים של חב"ד, וגם כלל החסידות, ורק אחרי כן לבנות על זה את המגמה המאוחרת הבוטה של משיחיות בימי הרממ"ש במאה העשרים. הוא הרי נכנס לבמה משיחית קיימת, ויש להבחין בפרטים של אמירותיו והנסיבות כי אין מילים ללא הקשר, המסגרת תקבע את משמעות המילים בתוכה.

במשך עשורים פעילי חב"ד תחת הנהגתו הנשגבת של הרבי עשו מעשים רבים עם משמעות משיחית ואפוקליפטית בוטה. למשל, מפעל שליחות עולמית ללימוד תורה וקיום מצוות של יהודים, או מבצעי המצוות וטנקי מצוות, קידום שבע מצוות נוח בקרב גוים, הכול תחת כותרות משיחיות.

הרממ"ש דיבר על חותנו כמשיח בדורו, מה שמרמז על עצמו כמשיח של הדור הבא. והוא דיבר על בואו של משיח צדקנו בקרוב, רק לא אמר במפורש שזה הוא עצמו משיח צדקנו. הרבי לא יצא אף פעם באיזו הצהרה שהוא הוא המשיח. יש טענה שמספיק שרמז על כך, ככה שלא צריך לומר דבר מעבר, הרי ברמזים שלו הבינו חסידיו בבירור, שהוא זה המשיח.

הוא נהג לומר "ממש" בדרשותיו, מה שאומר דרשני. אולי משיח קרוב ממש, כלומר, קרבה ממשית. ואולי זה רמז לעצמו הוא הרממ"ש, ראשי תיבות של מנחם מנדל שניאורסון, או משיח מנחם שמו.

גם לא היו לו בנים, שזה רמז נוסף. עד היום אף אחד לא יודע למה, אם זה היה מתוך בחירה או סוגיה ביולוגית, או מעשה שמים. העדר בן יורש חיזק את תפיסתו את עצמו כדמות משיחית, בדיוק כמו המקרה של ר' נחמן מברסלב, שהוא האחרון. הרי ניתן היה למנות יורש, הרממ"ש עצמו לא היה הבן של קודמו, האדמו"ר השישי, אבל עובדתית הרממ"ש בחר לא לעשות זאת.

היו חסידים שהסתובבו עם ביפרים, לקבל התראה שהגאולה התרחשה ועליהם לעלות לישראל. והיו תכניות עבור מטוסים גדולים מאוד כדי להטיס יהודים מברוקלין לישראל.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אבל הרבי לקה בשבץ מוחי במרץ 1992 אשר נטל ממנו את היכולת ללכת ולדבר, ואז ביוני 1994 נפטר בגיל 92. רק שנה אחת קודם, באפריל 1991, נשא דברים אשר נשמעים מעין סיכום של חייו והנחיות לגבי מורשתו הלאה. ותוך כדי הדרשה הוא בכה פתאום וזעק באומרו:

“ע”פ האמור לעיל ע”ד הדגשת ענין הגאולה (במיוחד) בזמן זה - מתעוררת תמיהה הכי גדולה: היתכן שמבלי הבט על כל הענינים - עדיין לא פעלו ביאת משיח צדקנו בפועל ממש? ... דבר שאינו מובן כלל וכלל! ותמיה נוספת - שמתאספים עשרה (וכו”כ) מישראל ביחד, ובזמן זכאי בנוגע להגאולה, ואעפ”כ, אינם מרעישים לפעול ביאת המשיח תיכף ומיד, ולא מופרך אצלם, רחמנא ליצלן, שמשיח לא יבוא בלילה זה, וגם מחר לא יבוא משיח צדקנו, וגם מחרתיים לא יבוא משיח צדקנו, רחמנא ליצלן!

גם כשצועקים “עד מתי” - ה”ז מפני הציווי כו’, ואילו היו מתכוונים ומבקשים וצועקים באמת, בודאי ובודאי שמשיח כבר הי’ בא! מה עוד יכולני לעשות כדי שכל בני”י ירעישו ויצעקו באמת ויפעלו להביא את המשיח בפועל, לאחר שכל מה שנעשה עד עתה, לא הועיל, והראי’ שנמצאים עדיין בגלות, ועוד ועיקר - בגלות פנימי כעניני עבודת השם. הדבר היחידי שיכולני לעשות - למסור הענין אליכם: עשו כל אשר ביכלתכם - ענינים שהם באופן דאורות דתוהו, אבל, בכלים דתיקון - להביא בפועל את משיח צדקנו תיכף ומיד ממש!

ויה”ר שסוכ”ס ימצאו עשרה מישראל ש”יתקשו” שהם מוכרחים לפעול אצל הקב”ה, ובודאי יפעלו אצל הקב”ה - כמ”ש “כי עם קשה עורף הוא (למעליותא, ולכן) וסלחת לעווננו ולחטאתנו ונחלתנו” - להביא בפועל את הגאולה האמיתית והשלימה תיכף ומיד ממש.”

תורת מנחם התוועדויות תשנ”א - חלק ג’ סעיף ו’, עמ’ 118-119

ספירת הספירות

הקושי להכריע בשאלת משיחיותו של הרבי מתקשר גם לזיהויו עם ספירה כזו או אחרת. כאמור, צדיקים קודמים היו מזוהים עם ספירת צדיק, זה יוסף, צדיק יסוד עולם, האיבר הזכרי אשר באמצעותו השפע שזה האור, יורד או שופע או נמשך, אל הכלי שזה האיבר הנקבי שזה ספירת מלכות, שהיא בגדר השכינה ובגדר גאולה ובגדר משיח, מימוש האלוהות בעולם הזה.

אז זה שאלה טובה ורלוונטית וקבלית אם היה הרממ”ש דמות משיחית כמו צדיקים קודמים שהיו מזוהים עם ספירת יסוד כפי שראינו, אשר נטלו מתפקידיו של משיח, או שהיה מזוהה עם ספירת מלכות, והיה דמות משיחית ממש, משיח בן דוד, או שאף להיות משיח, או שהיה מזוהה עם מלכות והיה אך ורק משיח של הדור, אפילו הדור האחרון לפני המשיח בפועל ממש.

עוד מחשבה מסקרנת היא זיהוי של צדיקים שונים עם הספירות השונות באילן הספירות. במורשת חב”ד בכלל ישנן כמה גרסאות שונות של סדר הספירות והנשיאים, ואי אפשר להבין בדיוק איזה מנהיג צדיק מזוהה עם כל ספירה.

במקום אחד הרבי האחרון מזהה את הבעש”ט כעתיק, כלומר הראשון מבין עשר הספירות, והמגיד ממזריטש כאריק, האדמו”ר הזקן חכמה, האדמו”ר האמצעי בינה וכ”ו. לפי אותה רשימה לא ברור איך לקבוע שהרממ”ש הוא מלכות דווקא, אלא אם כן דעת זה הצמח צדק, ואז ככה שלושת הראשונים של חב”ד הם חכמה, בינה ודעת, ואח”כ מזההים את המהר”ש שהוא חסד ואז את הרש”ב כגבורה, ורבי יוסף יצחק שניאורסון השישי זה הספירות התחתונות תפארת נצח הוד יסוד, והרממ”ש הוא מלכות.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

אפשרות אחרת, המהר"ש והרש"ב הם צד ימין וצד שמאל, כלומר חסד-נצח וגבורה-הוד, ואז הריי"צ הוא יסוד, והרממ"ש מלכות. בכול מקרה, הדבר הזה מרתק אבל אינו ברור, אין הכרעה.

חותנו קודמו מזוהה היה עם יסוד, והוא דיבר על כך שהוא מחובר ליסוד, לחותנו, וחותנו קבע את דור המשיחיות, שזה רממ"ש, מלכות. גם כן לפי רממ"ש, הדור של חותנו גולש לדור הבא, כלומר, שהוא הדור התשיעי וגם העשירי, כאילו הוא מושך הלאה את יסוד ומלכות, באמצעותו הרממ"ש - למרות הבלבול לכאורה בדורות הוא הדור השביעי או העשירי, לפי ספירות שונות. או, הוא כביכול מצטנע, ולא רוצה לומר שהוא עצמו מלכות, אז הוא אומר שקודמו הוא יסוד גם מלכות, רק צד המלכות זה איכשהו בתיווכו...

לפי מילותיו של הרבי, והוא לא חסך במילים, אין הכרעה, אך סבירה האפשרות שהוא מזוהה או מזדהה עם ספירת מלכות. מדוע לא אמר במפורש שהוא מלכות והוא משיח, או מעין משיח? הרי זה הכי הגיוני שהוא מנהיג הדור האחרון מסמל את מלכות ואת המשיחיות?

מה שבטוח, זה שהוא ידע את החומר, הוא היה גאון וידע את כל המקורות והכיר את כל התגובות במהלך חייו, כך שניתן להסיק שהרבי בכוונה שיתף פעולה עם כל הרמזים האלה בציבור לזהותו כמשיח, אך גם בידעין ובכוונה לא אמר במפורש שהוא המשיח, ורק רמז שהוא מלכות.

בהנחה שכך היה, שאלת המשך היא למה, ומה מטרתו. תודעתו המשיחית העצמית אכן גבוהה מאוד היתה. אולי חשב את עצמו כמשיח בהי"ה הידיעה בפוטנציאל, או רצה בכך. אולי חשב את עצמו משיח קטן, של הדור, ותו לא. אולי זרם עם גל הציפיה המשיחית כדי שיהיה משיח אחר באמת, בעקבות הרצון והתשובה בישראל. ואולי חשב את עצמו משיח גואל רוחני כזה, בסגנון חב"ד, במימד הרוחני, גאולה רוחנית, ולא דיבר במונחים של מוחשיות, אלא היה גיבור של התהליך הזה של גיולי לעומת נסתדר, וגרם לכך שבני ישראל לא יצפו למשיח מוחשי אלא יבקשו יותר את התגלות האלוהות בעולם הזה רוחנית.

שיעור שביעי: הציונות המודרנית כמשיחיות

חלק אחרון זה של הסדרה על משיח ומשיחיות עומד בנפרד משאר הפרקים, מעין מוסף. השיעורים הקודמים היו קשורים בתופעות האקוטיות הגדולות - הנצרות הקדומה והתנועה השבתאית. הפרק הזה מתחיל באמצע המאה התשע עשרה, לפני סיום תופעת החסידות, כי הציונות מתחילה אחרי שהתחילה החסידות, ככה שהיא נבחנת כתופעה מאוחרת יותר.

החלק הזה מאוד עכשווי, הרי עבור ישראלים ואחרים הציונות איננה דבר מן העבר אלא מסגרת חיים בהווה. בנוסף להבדלים הללו, זה מיוחד כי התוכן מתחבר להנחות היסוד של המחקר ושל דעות רווחות בציבור - כי אלה עוצבו על ידי הוגים וחוקרים אשר יזכרו כאן. כך נוצר סגירת מעגל של הסדרה.

היה שיח וגם מחקרים בקרב התנועה הציונית עצמה, גורמים בקרבה יזמו את השיח הזה על ההיסטוריה והציונות והמשיחיות. תוך כדי הם הציבו נקודות מבט ביקורתיות וחדשות, ואולי פוסט-מודרניות. השיח הזה החל בהשכלה עם ההיסטוריונים היהודים החדשים דאז, והמשיך דרך האקדמיה והספרות המדעית.

פריצת החומות

הסיפור של החלק הזה מתחיל בשנת 1840, שנת ה'ת"ר, שהיא 5600 לספירה היהודית, ונחשבה על ידי אלפים בכל התפוצות שנת הגאולה. בספר הזוהר בפרשת וירא כתוב (תרגום לעברית), "כאשר יבא אלף השישי ובשש מאות שנה לאלף השישי יפתחו שערי החכמה למעלה ומעינות החכמה למטה וסימנך... וכנסת ישראל הקב"ה יקים אותה מעפר הגלות ויזכור אותה", ועם זה זיהו בין אירועים גדולים אשר סימנו את תחילת הקץ, למשל האמנציפציה, מלחמות נפוליאון באירופה ועוד מלחמות, ורדיפות אנטישמיות.

באותה תקופה רוסיה כבשה אזורים נרחבים במזרח אירופה, שם חיו המוני יהודים, ופעלו הרוסים נגד האוכלוסיה שלנו עם גזרות שאסרו על קיום מנהגים ודחפו גיוס של הנערים לצבא שלהם, כל זה באופן מכוון כדי לפגוע ולפרק את הקהילות היהודיות מבפנים. אז מספר רבנים שם עשו מהלך הלכתי והתירו איסור עתיק שהגביל פעילות פוליטית, זאת כדי שידאגו לגורלם שלהם בעצמם אף תוך התנגדות כלפי המערכת המדינית השלטת, ובעצם יעלו לארץ ישראל ויבנו אותה.

האיסור נבע מן התלמוד הבבלי כתובות ק"א א, שם דורשים על השבועה בשיר השירים אשר מופיעה שם שלוש פעמים, "השבעתני אתכן בנות ירושלים אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ". הפרשנות של ר' יוסי בן חנינא היא שמדובר באיסור פעולות דחיקת הקץ, "אחת שלא יעלו ישראל בחומה, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את אומות העולם שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי" - שלא יבנו את ארץ ישראל או את ירושלים, ולא ימרדו כמובן ברשויות, וגם שהגוים לא יהיו רעים מדי לנו.

בתחילת המאה התשע עשרה לספירה הנוצרית, היו פרשנויות שונות שהתירו בדרכים שונות את אותה המסורת של שלושת השבועות נגד דחיקת הקץ. אמרו האיסורים הראשונים תלויים בשבועה השלישית של אומות העולם שלא ישעבדו יותר מדי את ישראל, ואמרו מה שרוסיה עשתה ליהודים זה הפרה ממש של אותה שבועה, אז שני החלקים הראשונים מותרים למעשה.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

פרשנות אחרת הובאה על ידי הגר"א בכבודו ובעצמו. ועוד תלמידיו הגדולים על בסיס זה עלו לישראל. ואולי הוא זה ששלח אותם לשם. הוא גם אסף כספים כדי שיעלה בעצמו ויצא אך עצר בדרך, חזר לווילנא, והחזיר את הכספים. יש אומרים שעשה את המהלך הזה בכוונה כסימן שעכשיו מותר שיעלו לישראל, אבל הוא כמו משה לא נכנס לארץ.

הגר"א פירש שעליה בחומה היא אך ורק בית המקדש, אז אפשר גם רצוי שיעלו לישראל ויבנו. המשקל שלו על ההלכה היה עצום והשפיע לגיטמציה רחבה וחסרת תקדים. תלמידיו בכלל ראו בו גאון אדיר ובעצם קיומו סימן של ראשית הגאולה. אז אלפים עלו וישבו להם בעיקר במוקדים ירושלים, טבריה וצפת.

רעיון נוסף שהתווסף להתרת העליה היה העיקרון "אתערותא דלתתא" בספר הזוהר (פרשת וארא), התעוררות מלמטה, והכוונה בעצם לאקטיביזם. מבחינה מעשית ומבחינה קבלית לוריאנית, למטה זה העולם הזה, כלומר, לעשות מעשים ותפילות שיגרמו לגאולה, לעומת עמדה דטרמיניסטית סבילה, של המתנה באמונה כביכול. אז החלה התארגנות של ביצוע תיקונים, וכן יוזמות פיתוח הישוב בארץ.

בתקופה הזאת נקשר משה מונטיפיורי אל הפעילות היהודית בישראל ותרם רבות כל כך בהתפתחות הכלכלית של אלה, כולל כמה נסיונות הקמת שכונות מחוץ לעיר העתיקה של ירושלים. ובאותם ימים בנו מחדש את בית הכנסת החורבה ברובע היהודי, מה שנבצר מהקהילה היהודית קודם לכן, אך בעקבות הקלות מצד השליט החדש מוחמד עלי הותר להם, וראו גם בזה פריצת דרך.

למרבה הצער בשנת 1813 היתה מגיפה קשה ונהרגו בצפת בלבד מעל חמש מאות תלמידים, גם זה נתפס כהוכחה של הגאולה. שנים אחרי פרצו עוד מגפות בצפון, ואז בשנת 1837 רעדה האדמה וברגעים בודדים נחרבה כל הקהילה היהודית בטבריה ובצפת. אלפים נפלו ועשרות בתי כנסת נעלמו. כל זה השתלב עם הרעיון, כי לפני הגאולה יהיו אסונות, ודווקא בצפון הארץ והגליל יהיה חרבן...

בשנת ת"ר, מאחר שלא הגיעה הגאולה המשיחית, השתיקו והעלימו את הראיות וזיכרון ההיתכנות המשיחית ההיא, אבל הקהילה היהודית בארץ המשיכה ופעלה באותו דפוס של ניהול קשרים עם יהודים עשירים בתפוצות, ובנו בארץ ישראל. והיו כמה יהודים קולנים אשר הרגישו היטב את אשר היה סביב שנת הת"ר, ביניהם המפורסמים יהודה אלקלעי, צבי הירש קלישר ומשה הס, והם המשיכו את המגמה ומיזגו בין המשיחיות המסורתית לרעיונות חדשים של לאומיות באירופה, והפיצו את הקריאה הזאת.

בשורה לאומית

יהודה אלקלעי נולד בבוסניה, בירושלים גדל ולמד, וחזר לאירופה להיות רב בקהילה בסרביה, ואז בסוף חייו עלה שוב ארצה וכאן נפטר. הוא, כאחרים רבים, סבר שתהיה בשנת הת"ר גאולה, וכאשר זה לא קרה, הוא חישב מחדש ופירש כך ששנת 1840 איננה מסמנת לא את הקץ ולא את הגאולה אלא את תחילת ימות המשיח, תקופה אשר תטרים את כל הגאולה שתהיה רק בעוד ארבע מאות שנים נוספות, עם חלוף האלף השישי וכניסת האלף השביעי.

במקביל לחישובים האלה, באותה תקופה, בארצות הבלקן, סביבתו של אלקלעי, גברה תסיסה לאומית חדשה. זו היתה תופעה חדשה יחסית, מאחר שאנשי ארצות הברית של אמריקה קבעו את עצמאותן כמדינה לאומית בסוף המאה הקודמת, וכן צרפת הפכה למדינה מודרנית במקום ממלכה מדינית. עוד מקרים מכוננים מאמצע המאה התשע עשרה היו איטליה וגרמניה. אך רוח הלאומנות נשבה בכל אירופה,

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

היא תורה מדינית של שלטון וזהות של אומה בארצה שלה. לאומנות זו סחפה את אירופה עם קנאות חזקה ומושגים חדשים, ואלה השפיעו גם על היהודים שחיו להם שם באירופה.

אלקלעי ישב וכתב מאמרים ומכתבים, והפיץ את דעותיו לכל עבר. הוא גם נסע ברחבי אירופה במסע ביטוח על חשיבותה של יהודים שעולים לארץ ישראל ופיתוח הישוב מעשית וחומרית. מסרים אלה נגזרו מפרשנות משיחית. הוא סבר כי תחילת הגאולה תהיה בדרך הטבע, כלומר, באמצעות כלים ומעשי חול, בידי האדם ולא נסים ונפלאות מצד כוחות אלוה. מבחינתו, בשלב מאוחר יותר תהיה תשועה עם משיח בן דוד בראש בליווי נסים ונפלאות, אך לעת עתה בדרך הטבע כדי לצאת משעבוד מלכויות.

אם נחזור לסיווג של התלמוד, אלקלעי יצר פרשנות שמיזגה דעות שונות - גם גאולה נסית וגם גאולה טבעית, גם אחישנה וגם בעתה, זכו וגם לא זכו, משיח בן דוד ומשיח בן יוסף. מדובר בגאולה משולבת, של זמנים, הווה ועתיד - כל המרכיבים והדעות תתגלמנה בשלב כזה או אחר של הגאולה.

הוא ביקש שיחדשו את השימוש בלשון עברית בצורה מודרנית, כנהוג למדינות לאום חדשות רשמיות. הוא פנה למעצמות הגדולות באירופה, שהם על תקן מלכים, כמו כורש, כי אלה יעזרו לכך שיהודים ישבו בציון, כך הרי פעל האל וכך יעשה בדרכו שלו, מאחורי הקלעים כביכול, בגאולה הטבעית בידי אדם.

אלקלעי הדגיש את הצורך בהתאגדות, שתהיה חברה, ומאחוריה תעמוד מועצת מנהיגי קהילות וארגונים, וחברה זו תלכד את כולם, ומנהיג נבחר של החברה יהיה על תקן משיח בן יוסף של התקופה. פעילות העיקרית של החברה תהיה הבאת יהודים לישראל ופיתוח כלכלה, חקלאות, ומסחר. וכן רכישת אדמות מהרשויות השולטות. להלן כמה קטעים מתוך יצירתו החשובה **גורל לה'**:

אילו זכו ישראל היו נגאלין בששים שנה הראשונים לאלף הששי. וכן בכל ששים וששים, ואם לא יזכו סוף הקץ הוא שנת ת"ר, ועונותינו האריכו קצנו וכו'. ובעוה"ר עד היום הזה שנת תרי"ז כבד אבדנו י"ז שנה של קורת רוח לאפס מעוררים, ונהפכו לשנות יגון ואנחה ברוח ורעש ואש ודם, האותות אשר הראה ה' לאליהו בעלותו השמימה להודיעו כי בהם יעורר את ישראל מתרדמת שנתם. (ד)

ואני מאמין באמונה שלימה כשיאספו ישראל אגודה אחת וישימו עליהם ראש אחד הוא המשיח בן יוסף. הוא יבנה הבית או באי כחו. ואחרי בנין הבית יבא משיח בן דוד, ואם יתמהמה נחכה לו. וכל מאמרי רז"ל הנאמרים דרך נס חוץ מן הטבע נאמרו על ביאת המב"ד, וכל המאמרים שאמרו דרך טבע הם אמרו על המשיח בן יוסף שכל ענינו דרך טבע מעניני העוה"ז. ועד סוף האלף הששי עולם כמנהגו נוהג מנהג טבע, כמ"ש רבינו בחיי פ' נצבים ד' מ"ו ע"ג, לכן עד סוף האלף הששי נקראים ימות המשיח בן יוסף... (ה)

ונקרא מב"י כי הוא יהיה נמשח מהאסיפה הנבחרת, והאסיפה הזאת תהיה מגדולי ישראל יושבי אירופה כמ"ש רז"ל: עורי צפון ובואי תימן, לכשיתעוררו הגליות הנתונות בצפון יבאו ויחנו בדרום, לכשיתעורר מלך המשיח שהוא נתון בצפון יבא ויבנה בית המקדש שהוא נתון בדרום, העירותי מצפון ויאת עכ"ל. ר"ל לכשיתעוררו הגליות הנתונות בצפון דהיינו חלק האירופא שהיא בצפון העולם. ועד שיתעוררו העשירים, כי העושר מצפון, כמ"ש: מצפון זהב יאתה. לכשיתעורר מלך המשיח שהוא נתון בצפון, כי הוא יהיה אחד מגדולי האירופא, כמ"ש: מי זה בא מאדום. (ו)

ואת דוד מלכם, כמשמעו. ר"ל יבקשו מאת מלכי הארץ להשים עלינו ראש אחד, הוא המשיח בן יוסף, כנז' אות ו'. ושמו להם ראש אחד, פי' רש"י: דוד מלכם. וכן כתיב: ועבדו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם. אמרו בפ' חלק, ד' צ"ח ע"ב: א"ר יהודה אמר רב עתיד הקב"ה להעמיד להם דוד אחר,

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

שנא': ואת דוד מלכם אשר אקים להם. הקים לא נאמר אלא אקים. א"ל רב פפא לאביי; והכתיב ודוד עבדי נשיא להם לעולם. כגון קיסר ופלאג קיסר. ר"ל דוד מלכם הוא המשיח בן יוסף, והתחלתא דגאולה תהיה על ידו. והוא יתחיל לקבץ הגליות מעט מעט, כי מושבעים אנו שלא לעלות חומה כולנו יחד, כמ"ש רז"ל, והוא יבנה הבית או בנו או בן בנו, ואחרי בנין הבית יבא משיח בן דוד, והוא יהיה כגון קיסר מלך משוח בשמן המשחה, והמב"י יהיה כגון פלאג קיסר.

ויהיו שני מנהיגים כמו שבקש משה מהקב"ה, אחד אשר יצא לפניהם ואשר יבא לפניהם בעניני העוה"ז, ואחד אשר יוציאם ואשר יביאם בעניני העוה"ב, כמ"ש הרב מגלה עמוקות אופן א', ולכן אמר: דוד מלכם, כי לפי האמת אינו מלך כי אם ראש אחד, מפני שאין לנו כהן ונביא ואורים ותומים ושמן המשחה.

אבל תהא אימתו עלינו יראת הרוממות כאילו היה מלך משוח בשמן המשחה, וכיון שמינוי הראש הוא דומיא דמלך מוכרח להיות נמנה ונמשח מאת מלכי הארץ אשר נתן להם ה' מכבוד מלכותו וינטלם וינשאם בהדר מלכות, להמליך מלך את אשר יטב בעיניהם, והקב"ה מסכים על ידם ונותן עליו הוד מלכות ומשפיע על ידו לכל בני מלכותו כידוע, ומעניש הממרה את פיו, כמ"ש: ירא את ה' בני ומלך עם שונים אל תתערב, כי פתאום יקום אידם וגו'. (י)

וכיון שהגאולה בזכות האבות תהיה הגאולה דרך טבע בנימים נסתרים לעושה נפלאות גדולות לבדו, כמ"ש: אך אתה אל מסתתר אלהי ישראל מושיע, וכן כתיב: בצרה קראת ואחלצך אענך בסתר רעם, ולכן המשילו הנביאים את הגאולה כדרכי הטבע, כמ"ש: כי הארץ תוציא צמחה וכגנה זרועיה תצמיח כן אדני ה' יצמיח צדקה ותהלה נגד כל הגוים, ר"ל כארץ תוציא צמחה מה שתזרע בה, שאם לא תזרע לא תצמיח, כן אדני אלהים יצמיח צדקה ותהלה אם תזרע, ואם לא תזרע לא תצמיח... (ט"ז)

ומצות הבקשה הזאת היא לאחינו אנשי גאולתנו הדרים בארצות החפשיות, כמו הבריטאנים והצרפתים אשר כח בהם לעמוד בהיכלי מלך. כמ"ש: אחדי ה' ילכו כאריה ישאג כי הוא ישאג ויחרדו בנים מים. תרגם יונתן: ויתכנשון גלוותא ממערבא. ר"ל מלכות בריטאניא ומלכות צרפת הנקראים מלכי המערב. ולהם המצוה הזאת לתת גדולה ליוצר בראשית, לכוון את בית חיינו ולהשיב שכינתו לתוכו, כמ"ש: אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד. (כ"א)

מה שראינו לעיל זה פרשנות אשר גולשת מתחום המשיחיות המסורתית התלמודית ומקראית, אל תחומה של תנועה לאומית חדשה. אך העיקר בבשורה זו היא משיחיות, תורתו של אלקלעי היא משיחיות עם מושגים שאימץ מהלאומנות. הוא דורש באופן יצירתי ומנומק למה הגאולה היא כעת, ואיך, ולמה חלקית היא, ומה פירושו של יוסף דודו כמשיחים, ומה זה להיות משוח בימינו, והוא דורש את הקטעים החשובים המפורסמים שראינו בפרק חלק בתלמוד.

הוא יצר קשר עם מונטיפיורי ומשפחת רוטשילד ואנשי כל ישראל חברים אדולף כרמיה וקרל נטר. כמו כן, הוא היה בקשר עם צבי קלישר ועם משה הס, אשר פעלו גם הם באותן שנים ובאותם אזורים באירופה, אך הם לקחו את המשיחיות צעד נוסף קדימה לקראת לאומנות.

דרישת ציון

צבי הירש קלישר, רב העיר הפולנית טורון, שנשלטה אז באימפריה המדינית החדשה של גרמניה. פעל באמצע המאה התשע עשרה בעיקר, פרסם מאמרים רבים, עמד בקשר עם אלקלעי והס, וביקש סיוע

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ממשפחת רוטשילד, משה מונטיפיורי וכל ישראל חברים. בשנת 1860 כינס בטורון 'ועידה למען ישוב ארץ ישראל' ומתוך זו הקימו 'חברה לישוב ארץ ישראל' בפרנקפורט. אף הצליח ליצור קשר עם נפוליאון השלישי באמצעות מזכירו היהודי ארנסט להרן, כדי להעלות את הרעיון למדינה יהודית בישראל בחסות צרפת.

בשנת 1862 פורסמה יצירתו 'דרישת ציון' על ידי החברה. השם מספר ירמיה ל יז, על "ציון היא, אין דורש לה". וחז"ל דרשו על הפסוק הזה את מימוש הגאולה. הוא מורכב מחלקים שונים, מכתבים בין קלישר לבין גורמים אחרים, דבריהם של גורמים אחרים, מאמרים, פתיחה וחתימה.

הוא נוגע במגוון פרשנים ומקורות, לרבות ספר הזוהר. הספר מכיל ומהווה דיון הלכתי בעצם. המוטיב 'אתערותא דלתתא', כלומר, התעוררות מלמטה, נמצא שם בהחלט. עיקרון קבלי זה כאמור היה נוכח מאוד במשיחיות שנת הת"ר, ופירושו שמעשי האדם, בדרך אחישנה, משפיעים על העליונים ומשפיעה האלוהות בעולם הזה, תכלית הגאולה. ובכן, קלישר מלמד על הלכות המשיח בימות המשיח, על התקופה לפני גוג ומגוג אז יבוא משיח עצמו ועימו שלמות הגאולה.

כמו אלקלעי, קלישר מדגיש יתר על המידה את הצורך לגיוס עזרתם של יהודים עשירים באירופה, ותמיכה בכלכלת הארץ. הוא שם דגש על המקדש, מה שלא עשה אלקלעי, ואת ההדרגתיות של מפעל הגאולה 'מעט מעט', וכן מרכיבים נוספים, למשל הצורך במעין כוח משטרת.

בסוף במיוחד מדבר קלישר באופן ישיר ובוטה על לאומנות באירופה, וזה הרגע הרעיוני בכתב בו משיחיות פוגשת את הלאומנות בשמה, ומזכיר את איטליה, פולין, והונגריה... להלן כמה קטעים:

ואני תפלה, המאיר לארץ ולדרים עליה הוא יאיר עיני חכמים וצדיקים שבימינו, לעורר רוחם הגדולה ברוח נדיבה יתמכם, כי עתה עת לחננה, מן נדיבי עם ישורון, בעלי הון ועשר רב, אשר מעת היותנו בגלות לא נמצאו רוזני ישראל כמו לעת כזאת אשר יאמר מה פעל אל עם עמו ישראל, לתת להם שבט מושלים, נסיכי אדם, רוזני עמים, שרים נכבדים, כי חפץ ה' בחסדו בדורנו זה להצלחת עם קודש, אשר כמוהם לא היה מעת הוגלו מארץ נחלתנו, ומי יודע אם לא לעת כזאת הגעתם קרוב למלכות... (אסתר ד יד)

אם נחפשה ונחקורה, אם עתה עת לחננה לדרישת ציון בכל לב ובנקי כפים בפועל עד מקום אשר ידינו מגעת, הנני לעורר רוח גדולי רוזני ארץ נדיבי ישראל, את המעשה אשר יעשה למסלת הקודש, האספו ראשי עם, שרי ישראל, אדירי יעקב, אנשי שם, לכונו וליסד חברת ארץ נושבת או חברת ישוב א"י בהקדם לזה איזה מאמרים קטנים, מתוכם נלמוד עוצם פעולתינו בזה, המאמר הא' לברר מהות הגאולה העתידה, איך הלב יחיל ובאיזה אופן נקוה ונצפה, מה ראשיתה ואיך אחריתה, ויבורר זה ע"פ ראיות ברורות וגם מדרך המושכל...

גאולת ישראל אשר אנחנו חוכים לה: אל יחשוב החושב כי פתאום ירד השם ית"ש משמים ארץ, לאמור לעמו צאו, או ישלח משיחו כרגע מן שמים לתקוע בשופר גדול על נדחי ישראל ויקבצם ירושלימה ויעשה לה חומת אש ומקדש אל ממרומים תרד, כאשר הבטיח ע"י עבדיו הנביאים, לא כן קורא המשכיל, ודאי כל יעודי הנביאים יתקיימו באחרית הימים, ולא במנוסה נלך ולא בחפזון יום א' כי אם מעט מעט תבא גאולת ישראל, לאט לאט תצמיח קרן ישועה, עד וישראל יעשה חיל וישגה מאוד באחריתו בקיום כל היעודים והבטחות של הנביאים הקדושים כאשר אברר בע"ה מן הכתובים ומדברי רז"ל וגם המושכל יסכים לה.

דרישת ציון, מאמר ראשון

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בחתימת החבור אערכה לפני קורה המשכיל בקוצר קוטב המטרה היוצא מן דרכנו, רבת התועליות הנצמחים מפעולת חברתנו לעבודת הארץ. א) לגאון ותפארת היא לעם ישורון אשר לאהבת ארץ אבות ידרושון, הנקרא נאטיונאלע, וכי נופלים אנחנו מכל העמים, אשר רמם ורכושם כאפס נחשב למו נגד אהבת ארצם ועמם? שימו נא לב מה עשו אנשי איטאליען, עם פולין, מדינת אונגארין אשר השליכו נפשם מנגד כספם וזהבם עד אשר דק יטחנו, רוח תשאם, עבור שם נחלת ארצם...

ואנחנו בני ישראל אשר הארץ המפוארה משוש כל הארץ, היא לנו למורשה, ארץ אשר מכל יושבי תבל קדוש יאמר לה והיא תהלתנו, ונשים יד לפה ונהיה כאיש אשר אין רוח בו, הלא נבזינו בעיני נפשינו, אם כל העמים עשו רק לכבודם ואנחנו לא לבד כבוד אבותינו, אך כביד ד' י"ש אשר בחר בציון אוה למושב לו (תהלים קלב יג), אותה נדרוש, ולא בחיל ובכח נעלה רק בשרביט הזהב אשר לשרי ישראל, קרן ישועה לאחוזת נחלתנו תצמיח לעשות מדברה כעדן ולהקים חרבותיה על שם ישראל סלה!

דרישת ציון, חתימת המאמרים

תיאולוגיה ומדיניות

משה הס הוא המבשר השלישי של הציונות שראוי בהקשר זה להזכיר. הוא היה שונה בהחלט מאלקלעי וקלישר. הס לא היה רב ולא דתי בכלל, אלא יהודי מתבולל בגרמניה, איש פילוסופיה ומדעים ממש, אך למד יהדות מסבו הדתי שגידל אותו. הוא היה סוציאליסט ואף היה מיוזמי הסוציאליזם בכלל, לצד מרקס ואנגלס! ונסוג מתנועתם בשלב מוקדם...

הס חזר ליהדותו, בדרכו הקיומית האישית, קרא לעצמו משה במקום מוריץ, ואימץ תפיסה יהודית ציונית הגליאנית (הרי גם מרקס היה תלמיד מרדן של הגל, שיטתו הגליאנית מהפכנית). שיטתו של הס מסכמת תהליכים של היסטוריה בראי של התקדמות רעיונית, ערכית ומוחשית. היד הנסתרת על תהליך התקדמות תולדות היהודים היא מעין אמונה מיסטית - יד אלוה, או, האלוהות היא הגורם הזה על ההיסטוריה.

התפיסה המדינית-היסטורית-תיאולוגית הזאת היא בהשראת שפינוזה וספרו 'מאמר תיאולוגי-מדיני'... ברוך \ בנדיקט שפינוזה היה פילוסוף יהודי מתוסבך באמסטרדם במאה השבע עשרה, שפרץ דרך מבחינת ביקורת כלפי הדת ומקורותיה, לרבות בספרו המדובר, הציע קריאה מדינית לכול התוכן הדתי של התורה, אבל גם החזיק אמונה כלשהי בסוג של אלוהי הטבע וההיסטוריה. אגב, בן גוריון הושפע באופן מוצהר משפינוזה וגם משה הס, כפי שנראה בהמשך.

תפיסתו של הס היתה לאומית ורומנטית, כמו התנועות הלאומיות האחרות באירופה, ובמיוחד תורתו של ג'וזפה מציני, האב הרוחני של לאומיות איטליה. השפעתו של מציני ניכרת בשם ספרו של הס, "רומי וירושלים". הס הושפע ישירות גם מקלישר מבחינת הגרעין של משיחיות בתפיסתו, ומצטט אותו מספרו "דרישת ציון", בחלק החתימה שצוטט לעיל. יתרה מכך, הס רומז שעצם הלאומיות היא בהשפעת שפינוזה, בהשפעת היהדות, בהשפעת האל. להלן כמה קטעים מתוך ספרו:

עם ישראל היה עד המהפכה הצרפתית העם היחיד בעולם שהיתה לו גם דת לאומית וגם דת הומניטרית. בזכות היהדות היתה התולדה של האנושות לתולדות הקודש, רצוני לומר, לתהליך התפתחות אחיד ואורגאני, שתחילתו באהבת המשפחה ושלא יושלם עד אם תהיה כל האנושות למשפחה אחת שבניה קשורים וערבים זה בזה על-ידי רוח הקודש, הלא הוא הרוח היוצר של התולדה, כמו שהאברים השונים של גוף חי קשורים וערבים זה בזה על-ידי כוח יוצר טבעי וקדוש גם הוא.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כל זמן ששום עם אחר, זולתי עם ישראל, לא היה לו פולחן-תולדה לאומי הומניטרי זה, היו היהודים הם לבדם עם ה'. למעט המהפכה הגדולה, שיצאה מצרפת, זכינו לבעלי ברית נאמנים ומתחרים נעלים בעם הצרפתי ובאותם העמים שהצטרפו על האומה הצרפתית.

אלא שבעיני מזדהית מטרה הומאנית נעלה זו עם אותה דעת-אלוהים שהיהדות הביאה לעולם והפיצה מקדמת ההיסטוריה ואילך, שאת התפתחותה טיפחה תמיד בעצמה וגם עשתה אותה לנחלת כל עמי התולדה למן שפינוזה ועד היום הזה.

דעת אלוהים זו, אשר בפרשת ההתגלות הראשונה והשנייה, בטרם תזכה רוחה של האנושות ההיסטורית לבגרות שלמה, הגיעו אליה בני האדם בדרך רשמי חושים בלתי אמצעיים ומתוך נסיונות פנימיים, שעדיין לא נותחו ולא הועמדו במבחן הביקורת - דעת אלוהים זו, שעד אז נראתה משום כך רק כנאורות באדם וחכמת אנוש כללית, מן ההכרח שתקבל היום פיתוח נוסף על סמך אותם הישגי הנאורות והחכמה ותיהפך למדע מדויק, השואב אמנם גם הוא את הכרתו רק מתוך נסיון פנימי וחיצון, אלא שהוא עושה זאת מתוך תודעה ביקורתית.

ימות המשיח, הלא זוהי תקופת ההווה, שראשית נביטתה עם שפינוזה ותחילת התגלותה בהיסטוריה עם המהפכה הצרפתית הגדולה. עם המהפכה הצרפתית התחילה התחייה של אומות העולם, אשר פולחן התולדה הלאומי שלהן בא להן מיד היהדות.

רומי וירושלים, מכתבים 9-10

רעיון המשיחיות המסורתית אימצה מושגים של לאומיות מודרנית ואז התגלגל הרעיון אל לאומיות מודרנית עם מושגים מעולם המשיחיות מסורתית. זה קרה בעקבות תופעת שנת הת"ר ובמקביל לאביב העמים באירופה, בקרב מבשרי הציונות ובעיקר יהודה אלקלעי, צבי קלישר ומשה הס.

ידוע גם שהרצל קרא את 'רומי וירושלים' של משה הס. לאחר שכתב ופרסם את ספרו המפורסם הראשון 'מדינת היהודים' בשנת 1896, "הבין" הרצל שרעיונותיו משקפים את מה שאמר כבר משה הס. זאת ועוד, שמעון לייב הרצל, סבו של תאודור, היה הגבאי בבית הכנסת ותלמיד של יהודה אלקלעי, אי שם בסרביה בקצה האימפריה האוסטרו-הונגרית, והוא נפטר רק בשנת 1879.

והכי חשוב, למרות הקושי להוכיח, אותו ספר מדינת היהודים לכאורה מושפע מאוד מרעיונותיו של אלקלעי, במיוחד ענין משיח בן יוסף - אשר נבחר על ידי מועצה של יהודים באירופה, ופונה אל הרשויות במערב אירופה בעיקר, ובעזרת יהודי אירופה גם כן יפרוץ את הדרך של ישוב הארץ.

ארץ ישנה חדשה

תיאודור בנימין זאב הרצל פחות האמין בדת, אפילו את בנו לא מל. היה מתבולל ובכול זאת ניסח את הציונית המדינית. זה לא תפיסה שאפשר להגיד עליה שהיא משיחית, אבל הנה, היו כאלה רבים שראו כי כריזמה מיוחדת וסמל אף התגלמות של משיחיות. והוא עצמו החזיק במעט התודעה המשיחית.

דווקא מזכרונותיו של דוד בן גוריון, עליו נדבר בהמשך, קוראים על זה, שהיה ילד בן עשר בעיר הקטנה בפולין בבית הכנסת, והרצל ביקר והיה סוג של משיח או הפגין משיחיות, וזה בשנת 1896. ובשנת 1898

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כאשר ביקר הרצל בארץ ישראל הוא התקבל על ידי עולים יהודים מסוימים בצורה דומה, כדמות עם משמעות משיחית.

באותו ספר מפורסם הרומן 'אלטנוילנד', הדמויות שם עוסקות קצת במשיחיות, בין היתר נאמר שם כי שבתאי צבי היה משיח שקר שעורר אמונות דתיות משיחיות כוזבות, וזאת כנגד דעות אקטואליות רווחות לפיהן הגאולה נתונה בידי אנשי ישראל, וכי היהודים נכספים אל הגאולה.

בנוסף, ידוע כי הרצל התרועע בווינה עם כומר נוצרי בשם ויליאם הכלר בשגרירות של בריטניה, אשר עודד את הרצל במלאכתו הציונית והפציר בו שזה תחילת הגאולה. אך הדבר המעניין ביותר מבחינת המשיחיות אצל הרצל זה מה שהוא סיפר בשנת 1903 לאיש בשם בריינין, על חלום שפעם היה לו, בגיל 12...

כילד קרא ספר (בגרמנית) על משיח מלך ישראל, והוא חש כיסופים וגם עצב. ודמיונו עורר מאוד, כך שחשב לכתוב שיר על משיח. האגדה המשיחית לפיו השתרשה בנפשו עמוק, בתת-מודע. ואז לילה אחד חלם שבא אליו "מלך המשיח, ישיש מלא הוד, לקח אותי בזרועותיו ונסק איתי על כנפי הרוח. על העב הזוהר ראיתי את דמותו של משה, שתווי פניו מוכרים לי מפסלו של מיכאלאנג'לו. המשיח קרא למשה ואמר "לנער הזה התפללתי", ולי אמר, "לך ואמור לכל היהודים שבקרוב אבוא ואגדיל ניסים ומעשים למענם ולמען כל העולם כולו."

הרצל טען שלא סיפר על החלום לאף אחד, וכי אחרי כן קרא על הוגה אחד שאמר על החשמל, שיש בכוחו לקרב אנשים אף להשיב לב בנים על אבותם, וזה החשמל הוא מלך-המשיח. הרצל הצעיר כעס כי האגדה המשיחית היא הרבה יותר יפה ואצילית! ובכול זאת בעקבות זאת עלה בדעתו ללמוד הנדסת חשמל...

התפיסה של הרצל אין בה חיבורים ישירים בוטים בין ציונות ומשיחיות. הוא ודאי נמנע בכך מרוב לחצים, הרי תנועת המזרחי הציונית הרחיקה את עצמה מסימנים של משיחיות שלא לזעזע את שאר המחנה הדתי והחרדי, הקבוצות הסוציאליסטיות וכלל המחנה הציוני החילוני לא רצו תנועה דתית, החרדים מחוץ לציונות התנגדו אליה כי ראו בה משיחיות כופרת, ואילו הרפורמים המתבוללים התנגדו כי ראו בה תנועה קנאית לאומנית מסוכנת.

מכל הסיבות האלה ודאי הציונות המוצהרת של הרצל נזהרה מאוד שלא להשתמש במילה הזאת. תפיסתו של הרצל הצביעה על מדינה כמימוש הפוטנציאל של האומה, עם תחושה של רומנטיקה ונוסטלגיה, ושל אוטופיה, גאולה לאומית עצמית, וכל מיני דברים אחרים שבאו במקרה מתוך תפיסות משיחיות קודמות.

מותו של גיבור

מותו בטרם עת בשנת 1904 עשה הדים בעולם היהודי, בעיקר בקרב הציונים. רבים בכו את מותו, מה שמביא אותנו על הראי"ה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הוגה מיוחד במינו, בעל תפיסה גם ציונית וגם משיחית עמוקה. ההספד בירושלים של הרב להרצל היה בעצם דרש משיחי, להלן כמה קטעים:

"והנה חז"ל אמרו שהספד זה יהיה על משיח בן יוסף שנהרג, וצריך להבין בכלל למה אנו צריכים לשני משיחים, משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, והרי התכלית המכוון הוא שנשיא אחד יהיה לכולם, ודוד עבדי נשיא להם לעולם. אמנם כשם שיצר השי"ת באדם הגוף והנשמה, ולעומתם הכוחות הנוטים להחזיק קיום הגוף על מכונו לשכללו ולפתחו, וכן הכוחות המחזיקים כח הנשמה הרוחנית ומעדנים ומשכללים אותה, ותכלית

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

השלמות הוא שיהיה הגוף חזק ואמיץ ומפותח כראוי, והנשמה בריאה וחזקה ומשוכללת, מושכת אחריה בכוחה האדיר את כל כוחות הגוף האמיצים והחזקים, לתכלית השכל הטוב והטהור,

חפץ העליון ב"ה בעולמו, כן הכין בישראל ביחוד שני אלה הכחות, הכח המקביל לערך הגוף האנושי, השוקק לטובת האומה במעמדה ושכלולה החומרי, שהוא הבסיס הנכון לכל התכניות הגדולות והקדושות שישראל מצויינים בהן, להיות עם קדוש לד' אלקי ישראל, ולהיות גוי אחד בארץ לאור הגיים, והצד השני עצם הכח לשכלול הרוחניות בעצמה...

והנה מתחילה הוכנו שני הכחות הכלליות בשני השבטים שהוכנו למלוך בישראל, אפרים ויהודה, שהוא כלל יוסף ויהודה. וכמו בתחילה מעשי אבות סימן לבנים יוסף היה המשביר, ששלח אותו אלקים לפליטה גדולה להחיות עם רב, והחיה את יעקב ובניו בחיי החומר לחם לפי הטף בעת שג"כ כל הארץ באו למצרים לשבור,

והיה נבלע בין האומות, וידע שבעים לשון, שהוא מורה על הצדדים שיש יחש שיווי בין ישראל לעמים כולם, ומ"מ ידע כח קדושתו, ודוקא ע"י זה היתרון אין עשו נופל כ"א ביד בניה של רחל, כענין מיניה ובי' אבא ניזיל ביה נרגא, ויהודה מיוחד לכח ישראל המיוחד, "היתה יהודה לקדשו" (תהילים קיד ב), ועל אהל יוסף נאמר, "אוהל שיכן באדם" (תהילים עח ס)...

ובאשר אי אפשר לאומתנו שתבוא לתעודתה הרוממה לשאת בגאון עז שם ד' הנקרא עליה כ"א בהשתלמה בתכלית ההכשר בשני חלקיה, הכללי, חלק יוסף, והפרטי, חלק יהודה, מלכות בית דוד, שמחוזק כחו הפרטי כולל הוא ג"כ את הצד הכללי, "אדמוני עם יפה עינים" (שמואל א טז יב), הנה מתנערים באומה כחות לכל צד, וכמו שהכחות המגבירות את הרוחניות הם מכשירים למדת משיח בן דוד, שהתעודה התכליתית היא עיקרו ויסודו, כי באמת מרכז החיים הוא ההתעלות הרוחנית,

אלא שאי אפשר שתהיה הרוחניות מפותחת כראוי אם לא יהיו שלמים עמה כל הקנינים החמריים הנדרשים לאומה שלמה ומשוכללת כן ההתנערות לבקש חוזק לאומי, חמרי, ויתר מכשירי החיים הכלליים הם הכשרת משיח בן יוסף, וכשהם משמשים בערבוביא מצרת הגלות ומקוצר הדעות ופיזור הכחות, הם חבלי משיח, הכוללים חבלי שני משיחים, אשר חרפו אויביך ד' אשר חרפו עקבות משיחך (תהילים פט נב), שתי העקבות של תרין משיחין...

והנה, פעולת משיח בן יוסף, שתהיה ההכשרה הכוללת, אע"פ שודאי תהיה עם זה ממולאת בדעת ויראת ד' שנמצאת הרבה ג"כ, לתכלית הכשרת כלל האנושיות, מכל מקום כיון שהיסוד העיקרי המרובה באיכותו, שהוא התיחדות הצורה הפרטית הישראלית בהתגברת אינו בולט בו כ"כ, אי אפשר לו להתקיים, ע"כ עתיד משיח בן יוסף להיות נהרג.

אמנם כשהרג יכירו הכל העיוות, שאמנם לא היה הדור ראוי להכיר הערך של הנטיה לתגבורת כוללת איך לקבל ממנה רק הטוב, ואת הטוב באמת לקבל, ולשעבדה לתוקף הצד העליון שבתעודת ישראל, למשיחות בן דוד, "וספדו עליו כמספד על היחיד, והמר עליו כהמר על הבכור" (זכריה יב י), המספד הוא ההתרגשות לשעתה ממחזה מדאיב, המכניס קודר ויאוש בלב דומה כמספד על היחיד שאין תקוה נשקפת להבנות עוד, כמו הורים זקנים שאבדו את בנם יחידם, ל"ע...

והנה, בתור עקבא דמשיח בן יוסף, נתגלה חזיון הציונות בדורנו, הנוטה לצד הכללי ביותר, ומצד חסרון הכשרתו אין הכחות מתאחדים, להשכיל מעבר מזה איך שההכשר הכללי לישראל אינו כ"א בסיס ליסודו

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

המיוחד, וע"כ צריך שתהיה ההנהגה מכוונת לתכלית ההתעלות המיוחדת, ולהיות מושפעת הרבה מהסגולה של יחידי הדור צדיקים וחכמי תורה,

ולעומת זה ההכרה שהחפץ לחזקם של ישראל והתנערותם בתור אומה חיה, עם כל צרכיה החומריים, שהוא דבר נכון כשמצטרף לכל התכונה הראויה, גרמה עד כה שלא הצליחה במעשיה, עד שחסרון ההצלחה גרם לסכסוכי דעות וריב אחים, שהלכו בדרך מסוכנה כזאת עד שהמנהיג הראשי נפל חלל מעוצר רעה ויגון."

בהספד בירושלים, על הרצל, שהוא בעצם דרש של פרשנות, הראי"ה ממזג ומגלם את הציונות המשיחית, שני הדברים בלב ליבו. תפיסתו של היהדות והרוחניות בכלל עמוקה ורחבה, עד היום הוא נחקר בישיבות ובאקדמיה. תפיסתו מתגלמת מתוך חייו של הרב, כך שבחינת רבדים בחייו עוזרת להבין גם את הדרש הזה, ואת כל תפיסתו שהיא גם משיחית וגם ציונית יחידו.

מוסד הרב קוק

הרב נולד בשנת 1865 בלטביה של היום, אז באימפריה הרוסית, אביו ממחנה המתנגדים ואמו מחסידות חב"ד. לאחר לימודיו בישיבת וולוז'ין המפוארת הליטאית, הוא התחתן, ונהיה בשנת 1886 לרבה של עיירה קטנה זיימל. אך אשתו הצעירה נפטרה ממחלה, והותירה אותו עם תינוקת.

ונישא בשנית, והיה לרבה של העיר בויסק, שם נחשף לקהילה יהודית תוססת, עם משכילים ועם חובבי ציון ועוד. בשנת 1904 נענה להזמנה לעלות לארץ ישראל לכהן כרבה של יפו והמושבות, וכך עשה, עם אשתו ובתו ובנו צבי יהודה.

בעיר יפו תל אביב היה הרב פעיל מאוד, הן בנושאים ציבוריים והן באופן כללי בישוב והארץ. הוא קשר את עצמו במגוון האירועים השונים ובמוסדות קיימים וחדשים, נטל חלק בויכוחים, והרגיש על בשרו את המתרחשות בין המחנות.

חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, במקרה נסע לכנס של הקונגרס הציוני בשוויץ, ומצא שם מקלט, עד שעבר ללונדון בשנת 1916 כדי להנהיג קהילה חרדית שם. ושם המשיך להיות מעורב בנושאי ציבורי והיה פעיל מאוד למען הציונות - השתתף בדיונים והקים ישיבות, ובין היתר העיד בפני הפרלמנט עצמו ועורר תמיכה בהצהרת בלפור.

בתום המלחמה הגדולה חזר לישראל והקים תנועה ציונית דתית בשם 'דגל ירושלים'. להבדיל מתנועת המזרחי, התנועה ראתה בציונות עצמה מהות דתית ממשית. בשנת 1919 נהיה רבה של ירושלים ועבר לגור ברחוב הנביאים. הקים את מוסד הרבנות הראשית והיה לרבה האשכנזי הראשון. והקים בירושלים את מה שכינה הישיבה המרכזית העולמית, מה שנקרא בפועל מרכז הרב, שם דיברו עברית, להבדיל מישיבות אחרות, ואמורים היו לעסוק גם בלימודי חול, אך היבט זה עוכב.

בתקופה זו אסון פקד את משפחתו כאשר בתו בת השנים עשרה נפלה ממדרגות ביתם ונהרגה. הרב נפגע נפשית מאוד. תנועתו דגל ירושלים בהמשך לא צלחה ונסגרה. והחליטו מנהיגי החרדים בירושלים להחרים ולהשמיץ אותו, מסיבות שונות, בין היתר בגלל היתרים הלכתיים שהוציא, ובגלל תפיסתו לפיה ראה בחילונים ומלאכתם פוטנציאל חיובי.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בשנת 1933 עם רצחו את ארלוזורב, והרב לא האמין שיהודים הם הרוצחים, לא יכול להיות. על כן נאבק על שחרורם של החשודים, אך ספג ביקורת חריפה ממחנה הפועלים ביישוב. בעקבות מאורעות אלה חלה בסרטן. הרב נפטר בשנת 1935 ונטמן בהר הזיתים.

אם בקולו תשמעו

כרב צעיר באירופה עוד הספיק לפרסם ספרים ומאמרים. ובארץ המשיך בעיסוקיו בכתיבה, בתחומי ההלכה, מדרש, קבלה, מוסר, התמודדות עם תפיסות פילוסופיות והמשכילים, שירה ובפעילות ציבורית. בזמן שהיה עסוק מאוד בפעילות ציבורית וקהילתית, כל מה שעשה כלפי חוץ נבע מעולמו הפנימי. הרב היה קודם כל הוגה וכותב, איש רוח.

הרעיונות שלו ומאורעות בחייו קשורים בכתיבתו. כאשר הגיע ליפו בשנת 1904, הפסיק לעסוק בכתיבתו, חלק מהדברים אשר כתב גזו, וכמה כתבים שעמד להוציא לאור ביטל. מאותה נקודה והלאה שינה הרב את גישתו לכתיבה. מאז, כתב כמעט אך ורק הגות שירית רוחנית בפסקאות, כפי שהיה עולה ברוחו, מעין מברקים של השראה באמצע תפילה. כך היה כותב במשך השנים בישראל.

הוא חיפש עריכה של כתביו החדשים כדי שיהפכו איכשהו נגישים לעם. תלמידיו וידידיו החוקרים אנשי המקצוע עורכים ובקיאים במקורות הדת ובהשכלה, לא הצליחו לערוך את החומר לפי טעמו. בסופו של דבר, מה שהתגבש, זה בעיקר בנו הרב צבי יהודה, וגם תלמידו הרב דוד הכהן הנזיר, היו שוקדים על כל הפסקאות של הרב קוק, ובקושי ערכו אותו, אלא רק ארגנו אותו לפי נושאים.

כתביו המפורסמים התפרסמו בעיקר אחר מותו. מה שזכה לראות, בדרך על הצורה הסופית. כתביו היו לסדרה בשם "אורות". העריכה המעטה שנעשתה היתה על ידי הרצי"ה, שבעיקר השמיט או מיתן התבטאויות קיצוניות כביכול בגין הארה נבואית וקבלית, וכן אמירות על כך שהיהודים בישראל, החילונים, המשכילים, החלוצים, הפורצים והיוצרים... מהווים נכס רוחני אדיר של דעת השם.

בגין תפיסתו כבר בחייו החרימו אותו אנשי העדה החרדית. הצליח הרצי"ה להגן על אביו ועל מורשתו מהחרמות נוספות, בזכות התיקונים שערך לכתבים של אביו. הרב קוק האב בכול זאת לא היסס לומר אף לכתוב עוד דברים כאלה, ולא חשש ולא נרתע, אך הסכים לצנזורה המינימלית עליה התעקש הבן.

סיבה גדולה לתפנית של הרב היתה תפיסה שיש להבדיל בין תורת גלות ותורת ישראל, אך בשבילו זו היתה קודם כל ובעיקר חוויה קיומית רוחנית - הרי הוא הגיע ארצה וחש אחרת לגבי כתיבתו הקודמת ואחרת, לא ידע מה לעשות עם תחושותיו, ומצד שני, שפעו ממנו תחושות רוחניות עזות כל כך שיכול היה לבטא רק בכתיבה שירית של הפסקאות, לא הסכים לשנות את צורתן, כמעט בגדר נבואה...

תפיסתו מורכבת ומקיפה יחסית, בנויה מרעיונות ואירועים. אישיותו פרדוקסלית וגם מלכדת, אוהבת בני אדם בכלל ואנשי ישראל במיוחד, כמובן. מוצאו בחסידות וגם המתנגדים עשה אותו באופן טבעי מכיל ומשלב ניגודים. באירוע עסק במחלוקת בין חילונים משכילים לקהילה האורתודוקסית, ובארץ ישראל להבדיל, גישר בין החרדים והעולים החלוצים. הוא פעל רגשית וגם אידיאולוגית ללכד את האנשים.

ניגודים כאלה היו בשבילו לא רק מציאות חברתית אלא חלק ממחשבתו. תפיסתו הקבלית, לוריאנית, וחסידית, ראתה את השורש האלוקי בכל דבר, ודאי באנשים חוטאים להלכה, בקרב ישראל - האלוהות היא השורש והתכלית, והיא המשפיעה בעולם הזה בקרב בני אדם בצורות שונות: העיקרות הן בקדושה,

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

בעיון, התורה ומצוות, בדת, תורה מסיני; ובאותה מידה, אם לא יותר, השורש האלוקי מתגלם בצורת רצון, ביצירתיות, דווקא בתעוזה אנושית, יצירה ספרותית ורוחנית.

העוצמה האנושית הזאת, המתגלמת בעיקרון אצל החלוצים ולא אצל החרדים, נוכחת מאוד במקרא, בגדר השראת רוח הקודש. זה מה שמעצים אנשים לשם יצירה, מלחמה, פריצת הדרך, גילוי תובנות נפלאות, ואף זו הנבואה נחשבת. הרוע הגדול אשר סלד ממנו הרב מעומק נפשו, זה הפירוד - כאשר דת הקודש לא מכירה בחשיבות של הרצון, הטבע האנושי, היצירה, או הפוך.

תפקיד הרוח האנושית בהיסטוריה, וככה זה במקרא כבר, מעין יד נעלמת אשר מכוונת דיאלקטית את התפתחות ההיסטוריה, באמצעות בני אדם, וכך האנושות מתקדמת. נשמע תפיסה הגליאנית חסידית...

ואם על התפתחות וחדשנות דיברנו, הרי הראייה ודאי אדם כזה באופיו. אינו חרד מהשלכות סביבתיות, ולא מאנשים שגורמים לשינויים. אלא מכיר בחשיבותם של אלה, ואילו מזדעזע דווקא מרוחות של שמרנות, שהן ריקות ודלות בעיניו. הוא מבין כי החדשנות, שהיא טובה, מורכבת מאמונה כלשהי, שיש בה סיכון, ויש קנאה, פראיות, ויש בה כפירה כמעט. אבל לפחות מדובר במעין כפירה שאינה סתמית.

הוא האמין שהחלוצים החוצפנים הפורצים עוד יאמינו וישמרו מצוות, כי השורש של הרצון שלהם הוא ניצוץ אלוקי. ללא רוחות החדשנות של החלוצים פורקי עול, ההיסטוריה הישראלית לא תתקדם, אף לא ההיסטוריה האנושית. ואת ההיסטוריה האנושית הפורצת הזאת הוא פירש כהיסטורית משיחית, הרי כתוב במזמור פ"ט כי "חרפו עקבות משיחך", והמוטיב הזה זכה במשנה והתלמוד לתובנה שעקבתא דמשיחא מסתמנות בחוצפה אשר תרבה, כך כתוב, "עקבות משיחא חוצפא יסגא".

בתפיסת הראייה, החוצפנים החלוצים הם סימן תחילת הגאולה, וכן קיבוץ גלויות. אחרי המאורעות של מלחמת העולם הראשונה, המלחמה הגדולה, ראה הראייה בבטחה את ראשית הגאולה, ראשית ימות המשיח. פעולותיו בישראל היו לשם ליכוד העם, בזמן ראשית הגאולה, לקראת המדינה היהודית החדשה כממלכה מודרנית, איתנה ודתית, וזה ימות המשיח והנבואה לפי הלכות מלכים של הרמב"ם.

זה בגדר מיתוק הדין, פעולות שהן קבליות לוריאניות חסידיות, האחדות משמע יחוד בעליונים. וזה בגדר תיקון, זה תשובה עממית, שהיא תשובה לאומית, היסטורית, גופנית, רוחנית, דתית, אנושית. על בסיס תפיסתו הרוחנית. על בסיס תובנות אלה, יצק גישה מדינית חברתית מרחיקה לכת, מורכבת משלושה כוחות חיוניים, מילים שקולות אשר כאילו מדברות ישירות אל חיי האומה היום:

שלושה כוחות מתאבקים כעת במחנינו. המלחמה ניכרת היא ביותר בארץ ישראל אבל פעולתם היא פעולה נמשכת מחיי האומה בכלל, ושורשיהם מחופשים מצד ההכרה החודרת במרחבי רוח האדם... וכל בעל כוח מיוחד מלא הוא רק מרץ של אש ביחש לשלילתו של כוח האחר או האחרים, שאינו חפץ להכירם. ובאופן חיים כאלה המצב נורא, הרוח מתבוקק, עמדת האמת, הכרתה הפנימית, ביחד עם אהבתה, מתמוטטת, והיא "הולכת ונעדרת", על ידי מה "שנעשית עדרים עדרים".

שלושת הסייעות היותר רשמיות באומה הן, האחת, האורתודוקסית, כמו שרגילים לקראת, הנושאת את דגל הקודש, טוענת באומץ, בקנאה ובמרירות, בעד התורה, המצווה, האמונה וכל קודש בישראל.

השנייה היא הלאומית החדשה, הלוחמת בעד כל דבר שהנטייה הלאומית שואפת אליה, שכוללת בקרבה הרבה מהטבעיות הטהורה של נטיית אומה החפצה לחדש את החיים הלאומיים שלה, אחרי שהיו זמן רב

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עלומים בקרבה מתגרת ידה של הגלות המרה, והרבה ממה שהיא חפצה להכיר לטובה את מה שקלטה מרוחם של עמים אחרים, באותה המידה שהיא מכרת שהם טובים ונאותים גם לפניה.

השלישית היא הליברלית, שהיתה נושאת את דגל ההשכלה בעבר לא רחוק, ועדיין ידה תקיפה בחוגים רחבים. היא אינה מתכנסת בחטיבה הלאומית, ודורשת את התוכן האנושי של ההשכלה, התרבות, המוסר, ועוד.

הדבר מובן, שבמצב בריא יש צורך בשלושת הכוחות יחד. ותמיד צריכים אנו לשאוף לבוא לידי המצב הבריא הזה, באופן ששלושת הכוחות הללו יחד יהיו שולטים בנו בכל מילואם וטובם, במצב הרמוני מתוקן, שאין בו לא חסר ולא יתר, ואז יתדבקו יחד באהבה אצילית ומעשית, הקודש, האומה והאדם, ויחד יתוועדו היחידים וגם הסיעות, שכל אחד מהם מצא את כשרונותיו יותר מסוגלים לחלק אחד משלושת החלקים הללו, בידידות הראויה, להכיר בעין יפה כל אחד את התפקיד החיובי של חברו.

(אורות, עמ' ע"א-ע"ב)

בהפצרתו המדינית והחברתית הראי"ה מדבר על שלושה היבטים, הם המורשת הדתית האורתודוקסית, והתנועה המוסרית האוניברסלית, ערכים ליברלים מה שנקרא, והצורך של הלאום, הלאומיות הפוליטית והמדינית. שלושת הכוחות האלה נדרשים להימצא באומה הישראלית, באיזון כזה או אחר, וללא אחד מהם, לא תעמוד האומה, ואם כן תעמוד, לא תהיה מאוזנת ונכונה.

הראי"ה הדגיש שכוחות אלה עלולים להיות מנוגדים וסותרים לכאורה. למשל המוסר האוניברסלי, כלומר ערכים ברמה הבינלאומית או מטא-לאומיות, היא היפוכה של ערכי הלאומיות, דאגה לאנושות כולה לעומת דאגה לשבט, לקבוצה המיוחדת בין העמים.

התווסף זה על זה עוד ועוד רבדים של אמונה משיחית וציפיה. הוא הגיע ארצה עם תפיסה משיחית. ואז הספיד להרצל. ואז המלחמה הגדולה התנפלה על כל העולם, ובעקבותיו הצהרת בלפור. ועל זה תחושותיו הרוחניות וכתובתו המיוחדת על בסיס ההשראה שהרגיש בישראל. ורובד הבנתו את תפקיד החילונים החוצפנים כביכול היוצרים, בעידן ראשית הגאולה, עקבות המשיח. ועל כל אלה רובד עמוק יותר...

סוד בין חברים

הראי"ה תפס את עצמו כמעין צדיק, פחות או יותר בצורה שראינו בפרקים קודמים, לפי המסורת הקבלית דוגמת רשב"י וחבורתו בזוהר, האר"י ותלמידיו, וכן דוגמת הבעש"ט ורבי נחמן ואחרים, שהם מזוהים עם ספירת יסוד, והם משפיעים על משיכת השפע בעליונים אל הספירה הנקבית התחתונה, היא מלכות, סימן של גאולה וכנסת ישראל.

עורכי כתביו של הראי"ה, תלמידיו ובנו בעיקר, מיתנו את הדעות הקיצוניות, בעיקר זה שהחילונים דווקא מושפעים מרוח הקודש. זויות אחרת אשר זכתה בהסתרה אפקטיבית יותר מצידם היא התודעה העצמית של הראי"ה בתור צדיק. וכך תפסו אותו תלמידיו הקרובים שהיו בחבורתו, בעיקר הרב יעקב-משה חרל"פ והרב הנזיר דוד כהן. כך עולה מעדויות זעירות של תלמידיו אשר חוו חוויות מיסטיות בסביבתו וראו בו משמעות מיסטית קבלית גדולה כצדיק.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

כמו כן, בעקבות הפרסום של הכתיבה המקורית של הראי"ה במחברות ללא שכבת העריכה של אורות, שמונה קבצים מה שנקרא, מתוכם ארבעה נכתבו בתקופת יפו וארבעה בזמן המלחמה, משקל הצדיק מורגש יותר ויותר. כלומר, תודעתו העצמית של הראי"ה כצדיק מתבארת.

הראי"ה מדבר בגוף שלישי רבים ויחיד באינספור פסקאות על דמות הצדיק, על צדיקים, על צדיק יסוד עולם, על ההווה הקיומית של צדיק יסוד עולם, על תחושותיו של הצדיק, ועל כל הדברים שחווה הראי"ה ושיקף במהלך חייו ודרך כתיבתו על עצמו במפורש, אלה מקבילים אל התיאורים על הצדיק בגוף שלישי.

חוקרים חולקים על מידת המשקל שיש לתת לפרשנות זאת, אם זה העיקר או בחינה משנית אצל הראי"ה, אך מסכימים שזה פרשנות נכונה ומהותית, אשר לא נבחנה עד לאחרונה, בין היתר בגין גישה שמרנית שתלמידיו הורישו, שהשפיעה גם על דורות של חוקרים.

זה סגנון כתיבה משותף לרבי נחמן, לדבר על הצדיק בגוף שלישי והוא מתכוון לעצמו, באופן חלקי, רמוז, לכל הפחות. ושם וכאן על ידי הבנת הרובד הזה כמפתח פרשנות ניתן להבין את הדברים. וכול זה עם משמעות משיחית, בהתאם למה שלמדנו בפרקים קודמים על הצדיק בקבלה עבור החשת הגאולה:

הצדיק שהוא במדתו הראויה... הוא כולל בקרבו את כל הדיעות, המחשבות, הרעיונות וההשפעות. הוא מאגד את כל הפזורים, ומה שנחשב סתירה והיפך לכל העולם כולו, אצלו הוא מיושב ומאוגד, באגד מאוחד ומיוחד. ומעומק האחדות שבנשמתו הוא משפיע שלום ואהבה, ואחדות חיצונית ופנימית על כל, ותמיד עבודתו היא לאחד ולקשר, וכל קשר רוחני שבמחשבתו מרבה שלום בעולמים כולם. (א, תרעו)

מתגלה אור תכני זה בצדיקים עליונים של הדורות, שרצונם הוא יסוד העולם, ודבריהם דברי אלהים חיים, ודבר אחד מדבריהם לא ישוב ריקם, כי דבר ד' אלהי עולם בפיהם תמיד... בנשמתם העליונה של צדיקים יסודי עולם, שאור רזי אל מחיה אותם, רוח תחילת המתים שרוי... ובאור עליון הזרוע לצדיק, יופיע משיח לרומם קרן לעם עולם. (א, תשעה)

ובמדה זו יש מדריגות לאין חקר, והצדיק היותר עליון הוא מקיף את הרוחב היותר כולל, ואין בו שום צמצום של דין, כי אם כולו מלא חסד ורחמים רבים, וחפץ הוא באמת בטובת הכל, אוהב לזכות את הבריות כולן... אמנם העולם לא יוכל להכיר את מדת הצדק הזה, ומוכרח כל צדיק עליון להלביש את צדקתו העליונה בלבושים רבים, שאחרי שהם מקטינים את האור יכולים הבריות ליהנות ממנו. (א, תקעה)

וצדיקים הגדולים צריכים להתפלל שיתמשך אור נועם ד' בכל החכמות וכל הלשונות, באופן שבכל מקום יופיע כבוד ד'. ... ותפילתן של צדיקים והארת רצונם עושה רושם נמרץ... אז קמים צדיקים פנימיים לתשועה, בעבודה שבחשאי, ובגדולת נפש חיה יחידה באים ופותחים את הצינורות הסתומים, לשום סוד ד' בלימודיו. ולימודי ד' הם כל מה שבעולם, וביחוד כל מה שיש בו משום תיקוני העולם... (א, תתפז)

מי זה יוכל לספר ולתאר את התבערה הגדולה של הצמאון הגדול אשר לצדיקים לאלהים. הדבקות האלהית התבעת מעומק לב, נפש, רוח ונשמה, כשהיא מנועה מאיזה כח, כשחלק אחד מחלקי החיים הכוננים את החיים כולם אינו עומד ישר נגד האורה הנעימה הנחשקת הזאת, מה עצום הוא הכאב, מה נורא הוא המחץ החודר. ולעומת זה, התענוג שאין לו דוגמא וערך, שאין לו משל ותיאור, מהשביעה של עונג אלהים, אל חי, מי יוכל לסמנה... (ד, טו)

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ואקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמת, מתוך רגשי לבבי, קול ה' קורא. ואחרד חרדה גדולה, הככה ירדתי כי לנביא השקר אהיה, לאמר ד' שלחני ולא נגלה אלי דבר ה'. ואשמע קול נשמת הומה, ספיהי נבואות הנה צומחות, ובני נביאים מתעוררים. רוח הנבואה הולך ושט בארץ, מבקש לו מפלט, דורש לו גבורים מלאי עוז וקודש. הם ידעו לכלכל דבר, האמת לאמתה יגידו, יספרו איך נגלה להם דבר ד', לא ישקרו ולא יחניפו, את רוחם באמונה יוציא... (ד, יז)

קוראים בטקסטים הללו, ומתרשמים שיש חפיפה בין תחושותיו האישיות שלו, ותוכניותיו בציונות, ותפיסתו הרעיונית הדתית. זה לא שהוא כותב ואומר בצורה מפורשת שהוא מזדהה עם הצדיק, שהוא מדבר על עצמו - זה גם לא המצב. יש פה תופעה פסיכולוגית, וראינו את זה מישוע ונצרת דרך שלמה מולכו ועם רבי נחמן מברסלב. אדם מלא אמונה ותחושות ורעיונות, ותוך כדי מבטא את הרעיון ומזדהה עם משיח, צדיק, בני האל, ועוד למשל. אין הפרדה נפשית מלאה בין הכותב והכתוב.

מאחורי מעשיו של הראי"ה, כינון מוסדות, פסיקות הלכתיות מיוחדות, כתיבה שירית, מפגשים עם הבריות, כל אלה היו ביטוי חיצוני לעולם פנימי גדול, לפיו תפס את עצמו כצדיק, אולי אף צדיק יסוד עולם, הוא עומד בפרץ, וחווה את הניגודים בעמו על נפשו, כולל יסורים ועצב, התרגשות ותקווה וחמלה. וזה בגדר ירידה לשם עליה כצדיק כמו בחסידות ובקרב מקובלים קודם לכן, וכל זה גם בגדר אהבה גדולה מאוד, עמוקה ממילים, ולהט לאלוהי ישראל ולעם.

הוא הרגיל את עצמו, ובעקבותיו נהגו כך תלמידיו, בהרגלים של תפילות לשם התעלות מיסטית, בגדר דבקות, הכול תוך שימוש במושגים מן הקבלה והחסידות, ובמיוחד במושגים של אור. הוא גורם משיכת שפע של אור מרוח הקודש ותורה על אנשים ועולם. זו התפיסה מאחורי כל מלאכת הכתיבה של ספרי אורות. ההצטברות של שפע האור היא הגאולה הנבואית שהיא משיחית, בהקשר הנסיבות ההיסטוריות והתפתחויות פנימיות בקרב עם ישראל בארץ ישראל...

המעשים כולם עומדים בצורה עוברית, כל ההויה כולה כדמות אפרוחים או ביצים, ורוח אלהים מרחפת עליהם, ומשיח גנוז הוא בקן ציפור, זהו היכלו, והאפרוחים מתפתחים ומתגדלים, והביצים מתחממים והולכים ומתקרבים לצורת הוית החיים והמפעיל... והכחות השוללים שהם מצטרפים אל הכל...

שם בעומק ירידתם אורה חיובית עליונה גנוזה, תחת העוני הנורא עושר עליון גנוז וחי, קוב"ה וחד מסכנא הם הם היושבים בהיכל קן ציפור. וטהורי לב, היודעים רזא דמילתא דשטותא, איך היא מצטרפת להאיר רז דחכמתא... הם דרים בהאי מגדלא, ומסתכלים במפלאות תמים דעים באור ישועתו.

וחבלי משיח הפנימיים הם יסורי משיח עצמו. הירידה למעמקי הסבות של כל עניני הקטנות, הם הם יסורי חנק לרוח דמלכא משיחא דבגלותא בתראה בסיפיה, המתקן את הצעדים האחרונים, אשר חרפו אויביך ד', אשר חרפו עקבות משיחך... יסורי הרג הם הם כל ההריגות המיתות המשונות, וכל הרדיפות החיצוניות במעמד הכלכלה, ואכל קצירך ולחמך...

יסורי חנק הם הם היסורים האחרונים, של ירידת האור למעמקים... לנעוץ תקוות במקרים ומאורעות זמניות, בנטיות לב של מושלים ובמהלכים של השתדליות פוליטיות... והקטנות מחוללת את החוצפא, וחבל המחנק אחוז על הצואר, מונע את הדיבור וסותם את האויר. רק רוח ד' אשר על עמו, אור התורה פנימית, תופיע להשיב רוחא דמשיחא, ומתוך האפלה יבוא אור גדול. (ז, לב)

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

לעת שכזאת שתחית האומה מתעוררת... וכל העולם כולו רועש ברעש מלחמה, שמגמתה הנסתרת, אשר רק לאלהים פתרונים, היא בודאי העמדת תיקון עולם במלכות שדי, על ידי שבתם של ישראל לבצרון להיות עם נכון ונשא, מעוטר בכל כחותיו וסגולותיו, שעל ידה יאיר האור המבהיק, אור האלהי... גם צבאות מרומים הולכים הם ומיתקנים, מחשכי החורבן, ומאסרי השכינה במעמק גלותה, הולכים ומתפתחים.

השלשלאות אשר רגליו של משיח אסורות בהן הולכות ומשתברות, מתפרקות ונעשות כנעורת לפני אש, כחוטי פשתן דקים שעוברים בין להבות בוערות. אף על פי שהתחיה הלאומית בישראל, וסימני תחיית הרוח של האדם הכללי, הם נראים רק על פי צדדים חיוניים וגופניים, הם הם המבשרים שהבנין הרוחני, ואור הנשמה העליונה בכל סדריה, הולך הוא ונבנה, ואור ישועה שמימית הולך ומתחשף...

הגיע הזמן להתקרב כל חושב מחשבות, כל הוגה, כל מליץ, וכל אשר רוח ד' נוססה בו, לתשוקת הופעת רוח הקודש, הבא ושוטף על ידי מעמק הגון ברזי תורה... ורוממות קודש זאת היא מתגלה על יחיד הסגולות. וכל אשר יחזה מרוחו איזה סימן, אפילו כהה, מבשורת קודש זאת, יוסיף אומץ להטות אוזן לסוד שיח עליון, להתנשא ממעל להגות רוח השכל האנושי המוגבל והמוגשם, ולהתהלך ברחבה בערוגות מטע' בשמי קודש עליון, שאור רוח גניזת קדשם, וריח הטוב של משיח אלהי יעקב, הולך ומדלף בהם. הטו אזנכם ושמעו אלי, שמעו ותחי נפשכם. (ח, קפא)

כאשר נפטר הראי"ה, תלמידיו בכו עליו, לא רק מתוך עצב וגעגוע ואבדן מנהיג ומורה הקרוב אליהם, אלא חרדה גם כן, כמו במות רשב"י באדרא זוטא, בגין הסתלקות איש צדיק יסוד עולם.

רוח האומה

לבסוף נבחן שתי דמויות חילוניות מאוד גדולות, דוד בן גוריון המדינאי, וגרשם שלום ההיסטוריון. שניהם העריכו מאוד את המשיחיות בעמוק בתוך תפיסת עולמם ובהגותם. הם חיו במקביל פחות או יותר, ואף היתה אינטראקציה מסוימת ביניהם.

המשיחיות המושגית שעמדה מאחורי תפיסות עולמו של דוד בן-גוריון היתה חילונית, ציונית ואידיאלית, אף פוסט-מודרנית. כך למשל מילותיו בפגישה עם סופרים ואינטלקטואלים 1949: "משיח טרם בא, ואיני מאחל למשיח שיבוא. ברגע שמשיח יבוא, יחדל להיות משיח. כאשר תמצאו כתובתו של משיח בספר הטלפונים, אין הוא משיח יותר.

גדולתו של משיח שאין כתובתו ידועה ואי אפשר להגיע אליו ואין יודעים באיזה אוטו הוא נוסע ואם הוא בכלל נוסע באוטו, או רוכב על חמור או טס על כנפי נשרים. אבל נחוץ משיח, על מנת שלא יבוא. כי ימות המשיח חשובים יותר ממשיח, והעם היהודי חי בימות המשיח, מצפה לימות המשיח, מאמין בימות המשיח, וזוהי אחת הסיבות העיקריות לקיומו של העם היהודי."

הפועל הצעיר שהפך לימים למנהיג המדינה, למד את המקורות של המסורת היהודית בצעירותו במזרח אירופה, ושקד על כלל הכתבים של הציונות בתחילת המאה העשרים. הוא כאמור התרשם מהרצל במושגים של משיחיות כבר בילדותו, ובהמשך לא נרתע להשתמש במושגים כאלה בתנועה הציונית.

בן גוריון ידע לזהות באופן מפקח יותר מהי המשיחיות וכוחה, מבחינתו. הוא אימץ את המושג, אך לפי ההגדרה שלו, להכיל את כל דעותיו הרוחניות ופוליטיות, וכן את מטרותיו החינוכיות במדינה החדשה.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

הוא הושפע מערכי הסוציאליזם כאידיאל של תיקון עולם, אך נזהר מנסיון להפוך את האידיאל אל מטרחה ממשית במציאות. כפי שראו רבים ממבקרי הסוציאליזם, אשר פעם תלו בתנועה תקוות שונות והתאכזבו, אסור להפוך אידיאל לתוכנית מעשית, שזה דבר מסוכן - אידיאל זה אידיאל.

הוא הושפע מהתיאולוגיה של שפינוזה, כמו משה הס, ומספרו של שפינוזה מאמר תיאולוגי-מדיני אשר היה הראשון לפרש את המקרא כהיסטוריה מדינית, ותו לא. כך בן גוריון בנה לעצמו תפיסה של ההיסטוריה היהודית הלאומית, בהמשך למשה הס, תפיסה רומנטית, שהיא גם הומנסטית ואקטיביסטית, ויהודית, והוא קרא לזה החזון המשיחי, בלי בושה, לדאבונם של אינטלקטואלים רבים.

אלה התנגדו מעומק נפשם ללאומיות במהותה, שזה הדבר המסוכן מבחינתם, וזה כרוך היה בדעתם בתפיסה המשיחית ותיאולוגיה פוליטית של בן-גוריון. אך משיחיותו לא היתה אמונה בדמות משיחית ממש, אלא כגאולה לאומית, וחילונית אפילו, אך כזו שמאמצת מושגים מהדת.

להלן טקסט מסכם על משיחיות של האיש והאגדה דוד בן גוריון, מתוך מאמרו 'מדינת ישראל ועתידו של העם: הזיקה המשולשת לתרבות עברית, למדינה ולגאולה המשיחית' משנת 1957:

"חזון הגאולה המשיחי, הזיקה הנפשית העמוקה למולדת הקדומים של ישראל, וללשון העברית שבה נתחבר ספר הספרים - אלה היו המעיינות העמוקים והנאמנים, שמהם שאבו פזורי ישראל בגולה מאות בשנים את הכוח המוסרי והנפשי לעמוד בכל קשיי נכר וגולה ולהתקיים עד בוא הישועה הלאומית.

מי שאינו רואה חזון הגאולה המשיחי במרכז הייחוד של האומה אינו רואה אמיתה היסודית של ההיסטוריה היהודית ואבן פינתה של האמונה היהודית. התמורות הרוחניות והמדיניות שחלו בעם היהודים במשך אלפי שנים חלו גם בצביונו ובביטוייו של חזון זה. לא בכל תקופה נתלבש באותה צורה, כשם שהיהדות כולה פשטה צורה ולבשה צורה; אבל בכל התמורות האלה נשתמר הגרעין הפנימי, שנביטתו הראשונה אנו רואים במדינת ישראל.

בתודעת העם היהודי, בתודעה הדתית, המוסרית והלאומית, נתמזגו ללא הפרד יסודות לאומיים מיוחדים ומייחדים, הסגורים בתחומי האומה העברית ויסודות אנושיים קוסמיים החורגים מכל מסגרת לאומית, ואפילו אנושית, כי הם חובקים עולם ומלואו. הביטוי העליון של מזיגה זו היה חזון הגאולה המשיחי: משאת נפשם של נביאי העם ומוריו היתה גאולה לאומית שלימה בארץ הבחירה; אבל משאת נפש זו לא נצטמצמה רק בתחומי העם היהודי, אלא בישרה בשורת שלום וצדק ושוויון בין כל העמים, כלומר גאולה אנושית מלאה והשבתת כל זדון ועריצות בתבל כולה.

בחזון הגאולה המשיחי נארג קשר אורגני בין הגאולה היהודית הלאומית ובין הגאולה האנושית הכללית. הכורח הפנימי שבמיזוג זה יובן בכל תקפו בימינו אלה. בדורנו זה, יותר מבכל תקופה אחרת בתולדות האדם, קיימת תלות הדדית בין עמים, ואף האומה האדירה ביותר אינה מסוגלת להבטיח קיומה, ביטחונה ושלומה בלא זיקה לעמים אחרים. אם כי העולם הוא מפולג ומסוכסך ומפורר - הריהו, למעשה, עולם אחד ואחיד, ולמרות הסכסוכים המרובים והחריפים, אחדותו ואחידותו הולכות וגוברות עם הישגי המדע והטכניקה ואמצעי הקשר המודרניים המבטלים מרחקים ומקפיצים את הדרך.

ולא תיתכן גאולת עמנו, לא יובטח שלומו וביטחונו, בלי גאולת העולם כולו, בלי הבטחת שלום בין לאומי כולל, בלי השלטת שלום ושוויון בין העמים. ומשום כך אין נביאי ישראל ומוריו מבטיחים גאולה סתם, אלא תובעים מעמם להיות עם סגולה. ישעיה הנביא, שקטרג על עמו באכזריות של אסיר אמת והתנבא על עקירת הזדון והעריצות בעולם ועל התעלות האדם, כל אדם, באמור: "ופקדתי על תבל רעה, ועל רשעים

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עוונם, והשבתי גאון זדים, וגאות עריצים אשפיל, אוקיר אנוש מפז, ואדם מכתם אופיר" (יג יא-יב), האמין בייעוד הגדול של עמו ואמר בשם אלוהיו: "אני ה' קראתיך בצדק, ואחזק בידך, ואצרך, ואתנך לברית עם, ולאור גויים" (מב ו)

שני מוטיבים אלה, חזון הגאולה ועם סגולה, חוזרים ונשנים בספרות המקראית ובספרים החיצוניים, במשנה ובמדרש, בתפילה ובשירה העברית, וגדול הפילוסופים בישראל, שכאילו התרחק מהעם לאחר שנודה והוחרם על ידי קהילתו באמשטרדם, כפר במסורת הדתית והניח היסוד לבקורת המקרא על אדני ההיגיון והשכל, הביע ב"מסכת התיאולוגיה המדינית", לפני שלוש מאות שנים, את ביטחונו כי יבוא יום והעם היהודי יקים שוב את מדינתו ואלוהים יבחר בו מחדש. חזי המדינה היהודית במאה התשע עשרה, משה הס ותיאודור הרצל, האמינו כי מדינה זו תהיה מדינה למופת..."

תולדות הרעיון

אפשר היה לגמור את הסדרה הזאת עם דוד בן גוריון כחתימה על כינון המדינה הציונית, אבל יש ערך לעוד דמות, הפרופסור גרשום שלום - היסטוריון של קבלה ושבתאות, ותיאורטיקן של משיחיות.

בסוף המאה העשרים הוא נולד בברלין במשפחה יהודית מתבוללת, אך לדאבון הוריו נהיה ציוני והחל ללמוד יהדות וקבלה. בשנת 1925 החל ללמד באוניברסיטה העברית החדשה, ואחרי מספר שנים נחשב לחוקר גדול ואבי מחקר הקבלה וכלל המיסטיקה היהודית, תחום שלא היה קיים קודם לכן באיזשהו היקף משמעותי ובאופן מוסדר. הוא הגדיר את עצמו כהיסטוריון של הדת ופילולוג, והיה דמות דומיננטית בכלל באקדמיה הישראלית, עד מותו בשנת 1982 בשיבה טובה - בנוסף, שלום היה חבר בהקמת ברית שלום, מן המחנה הליברלי, הוגה ציוני בעצמו, וגם כן השתתף בשיח ההוא מול בן גוריון על משיחיות וציונות...

ובכן, השפעתו הרחבה על המחקר היתה בין היתר בזכות כתביו הרבים אך גם מספר רב של תלמידים ותלמידי תלמידים שהיו חוקרים חשובים, גם הם עסקו בתחומי קבלה ומשיחיות. בנוסף, חוקרים רבים אחרים הושפעו ממנו מתוך עמדות ביקורתיות בעיקר, אך התבססו על מחקרו כבסיס, מתוך ביקורת, ומחקרם של אלה, תלמידיו ומתנגדיהם, עומדים ברקע הסדרה הזאת.

השפעתו משמעותית מאוד על תפיסת המשיחיות בהיסטוריה, עד היום בעצם, שנים רבות אחרי. קשה לנהל שיח כלשהו, אקדמי או דתי מודרני, על משיחיות, מבלי לגעת בעקרונות שהוא הציב. בספריו המפורסמים והחשובים הוא דן ברעיון המשיחי:

"זרמים עיקריים במיסטיקה יהודית", שראה אור באנגלית בשנת 1941 כעריכת סדרת הרצאות משנת 1938, הוא מנסח פרקים חשובים בהתפתחות המיסטיקה היהודית; "שבת צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", שראה אור בעברית בשני כרכים בשנת 1957 על בסיס מאמרים רבים שערך קודם לכן, הוא מקיף באופן מפורט את העדויות ההיסטוריות של התנועה השבתאית, ואת המחקרים שנעשו עד אז; וכמובן "הרעיון המשיחי ביהדות", לקט מאמרים שראה אור בשנת 1971 באנגלית, כולל המאמר הראשון הנפוץ "להבנת הרעיון המשיחי בישראל", על בסיס הרצאה בגרמנית בכנס ארנוס בשווייץ בשנת 1959...

טענות עיקריות

להלן חמש טענות היסטוריות חשובות של גרשום שלום על משיחיות, מתוך הספרים הללו. הראשונה, היא הרצף ההיסטורי בין הפרקים של מיסטיקה ומשיחיות. בימי הביניים היהדות עמדה מחוץ להיסטוריה, זאת

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

לומר, פעילות ניסיונית להשפיע על ההיסטוריה ולקחת בה חלק. היו כקהילה או אומה דתית סבילה מבחינה מדינית. בעקבות גירוש ספרד ונסיבות קשות וכאוס בשל כך, התעורר הרצון והצורך לגאולה, ועל בסיס זה, צמחה תורת האר"י עם קבלת צפת לתפיסה שליכדה את הרצון והצורך לכדי מיתוס קוסמולוגי, כך שדרך החיים הדתית הפשוטה ומעשי התיקונים תבוא הגאולה המשיחית. למעשה, הגדיר משיחיות כהתעוררות לאומית דתית מוכוונת אל הגאולה. תורה זו כבשה את תודעת עם ישראל מקצה אל קצה ועוררה עוד יותר את הרצון לגאולה, וזה הבשיל את הקרקע לשבתאות.

השבתאות היתה פרי המיזוג הגדול בין הקבלה למשיחיות, מיזוג של קבלה לוריאנית ואישיותו המוזרה של שבתאי צבי, מלאכתו של התיאולוג המקובל הנביא נתן העזתי. הוא פירש את הירידות והעליות ברוחו ובמעשיו של שבתאי צבי בהמשגה לוריאנית קבלית. השיא היה כפירתו הגדולה של שבתאי צבי כאשר המיר דתו באסלאם, כאילו משימה משיחית מורכבת להעלות את הניצוצות מקליפותיהן.

השבתאות המשיכה שהשפיעה על רבים, היא עוררה וזעזעה את העולם היהודי, יצרה קרעים גדולים. אז החסידות התפתחה כמעין תנועה קבלית לוריאנית בצילה של השבתאות, ניטרלה את עוקץ המשיחיות בה במובן התערבות בהיסטוריה. במקביל, תנועת ההשכלה, וחילון בעצם, יש בה יסודות של ניהיליזם, מרד בממסד, וגם זה השפעת השבתאות ובאה בעקבותיה. ואילו הציונות המודרנית היא פרי ההשכלה.

טענה שניה, ממוקדת יותר, בחוקרו לעומק ליבה של התנועה המשיחית השבתאית, טען שלום שהרגע של המשיחיות בשבתאות לא בהרמת הדגל של התנועה אלא דווקא ביום אחרי הכישלון של המשיח. הרי כל יומרה משיחית מועדת לכישלון, וכאשר שבתאי צבי התאסלם, כמו יום מותו של ישוע הנוצרי, המאמינים בשבתאי צבי כמשיח לא נסוגו אלא המשיכו להאמין, זה הרגע של המשיחיות. במובן הזה, הגדיר משיחיות כתופעה פרדוקסלית מהותה, של אמונה סביב דמות משיחית. כך פעלו המאמינים ביום שאחרי, יצרו פרשנות יצירתית ופעילות קהילתית ענפה להתמודד עם הפרדוקס של משיח נכשל.

היו שני מקרים של תופעה משיחית כזאת, משיחיות אקוטית, השבתאות ונצרות קדומה. אך שלום לא עסק בנצרות הקדומה, רק הצביע על קשר ביניהן והותיר לאחרים לעשות מחקר השוואתי.

טענה שלישית, המשיחיות בנצרות מופנמת ורוחנית, כלומר לא היסטורית במהותה, ואם יש בה מרכיבים אשר הם לכאורה משליכים על מלכות, מדיניות, ופעילות היסטורית, הרי זה רק השלכה של המשמעות הרוחנית. לעומת זאת, המשיחיות ביהדות היסטורית ומוחצנת במהותה, כלומר עם כוונת גאולה לאומית פעילה, וכאשר במשיחיות יהדות מוצאים מרכיבים עמדה רוחנית או מופנמת, מדובר בהשלכה של פעילות היסטורית. כך בחסידות למשל, אשר לא היתה פעילה בהיסטוריה, והמשיחיות בה היתה בעיקר רוחנית ומופנמת, אך מדובר בתפיסה שהיא היסטורית רק שלא ממומשת, קרי, מנוטרלת.

רביעית, יש מחיר למשיחיות. זה המחיר אשר היהודים שילמו במרד בר כוכבא, ואחרי השבתאות. ברגע שמעזים לקחת צעד ממשי מעשי של גאולה לאומית, התערבות בהיסטוריה, יש בכך סכנה - וזו הכרחית, הרי כל הכרזה של משיח מועדת לכישלון.

טענה חמישית היא התבוננות צורנית כללית של המשיחיות, מה שמופיע בעיקר במאמר להבנת הרעיון המשיחי בישראל, בו חרג שלום ודיבר על משיחיות בלי עיסוק במיסטיקה. המשיחיות ביהדות יש בה מספר אופנים. יש שמרנות, המיוצגת על ידי הממסד הדתי המסורת ההלכתית. לרוב התנגדו אל תנועות ודמויות ותופעות של משיחיות. מרכיב נוסף הוא חדש ימינו כקדם, זה מגמה רסטורטיבית, להשיב מלכות לישראל, לבנות מקדש שלישי, ועוד... לצד זה מרכיב של אוטופיה. למשל, וכתתו חרבותם לאתים, וגר זאב

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

עם כבש (ישעיה ב ד). אך באוטופיה יש יסוד של הרס, מרד כלפי המערכת, וזה מה השמרנים בממסד נזהרים ממנו. מרכיבים אלה נמצאים באיזון מגוון במקרים השונים של משיחיות בהיסטוריה.

מרכיבים נוספים הם המרכיב האפוקליפטי-אסכטולוגי, כלומר חישובי קיצין לקץ המגולה, כולל תפיסה מיתולוגית של ההיסטוריה האלוקית מבריאת העולם עד אגדת ימות המשיח, והמרכיב הקטסטרופלי, השכיח כל כך, של אסונות גדולים והתפרקות של הכול, לפני ימות המשיח.

ועוד שני מרכיבים, הימצאות או מרכזיות דמות משיחית, כלומר, משיחיות פרסונלית או בלתי-פרסונלית, ללא מרכזיות של דמות משיחית אם בכלל. הבלתי-פרסונלית זה למשל, שיש משיח אבל הוא יבוא רק בסוף התהליך של הגאולה ואינו מהווה חלק ממנו, או בגרסה שכלתנית יותר, של גאולה טבעית ורציונלית, ללא נסים ונפלאות וללא קוסמולוגית מהפכנית.

הליכה בין הטיפות

על הציונות טען גרשום שלום שהיא איננה משיחית. הוא אהב לדבר על משיחיות ועל ציונות, אבל רצה להבדיל את זו מזו, וגם לא הסתיר את עמדתו האידיאולוגית באשר זה. הוא נזהר מאוד ממורשתו הציונית משיחית של הרצ"ה, הרב צבי יהודה קוק, בן הראי"ה, וכול גישה אשר סימנה את הציונות משיחית, כולל זו התיאולוגית חילונית של בן גוריון.

לכאורה סתירה בין עמדתו האידיאולוגית לבין טענותיו לגבי משיחיות בהיסטוריה. לפיו הרי המשיחיות היא גאולה לאומית, ניסיון להתערב בהיסטוריה, ויש בכך סכנה ומחיר... נשמע כמו הציונות שהיא היסטורית ומדינית, הגיוני דווקא שתהיה לו תפיסה דומה לזו של בן גוריון, ציונות שהיא חילונית תיאולוגית משיחית.

הוא מצד אחד רצה להפחית מערכה הדתי של הציונות, ומצד שני כן לראות בה יסוד של משמעות קיומית רוחנית רומנטית, מעין השראה חילונית של עולם הקבלה. הוא דווקא עמד על כך שמחקריו כן מתווים את תפיסתו הציונית, רק שלא הובילו לציונות משיחית, אלא מעין לאומיות רוחנית, אפשר לומר. והדגיש מה שמצא היסטורית זה הסכנה במשיחיות, לכן אסור שתהיה הציונות משיחית, בגין הסכנה בדבר:

"... אני, הנמנה עם "ברית שלום", מתנגד כמו אלפי ציונים אחרים, שאינם נמנים עם הברית הזו ורחוקים מדעותיה עד הקצה, לטשטוש ולערבוב המושגים הדתיים והמדיניים. אני מכחיש בהחלט שהציונות היא תנועה משיחית, ושיש לה הזכות - אם אין כאן מליצה ריקה בלבד - להשתמש בשפה הדתית לשם מטרותיה המדיניות... גאולת עם-ישראל, שאני שואף אליה כציוני, איננה אידנטית כלל וכלל עם הגאולה הדתית שאני מקווה לה לעתיד לבוא.

אינני מוכן בתור ציוני לספק את הדרישות או את הגעגועים המדיניים הנמצאים בשטח בלתי-מדיני ודתי בהחלט, בשטח האפוקליפטיקה של אחרית הימים. האידיאל הציוני לחוד והאידיאל המשיחי לחוד, ואין מלכות נוגעת בחברתה אלא במליצות נפוחות של אסיפות-עם, הממלאות לפעמים את צעירינו רוח של שבתאות חדשה, שסופה להיכשל... התנועה הציונית איננה בשטח התנועה השבתאית לפי שרשיה הפנימיים, והנסינות להכניס בה רוח זאת כבר עלו לה בהרבה נק פנימי."

דברים שנכתבו בשנת 1929 בתשובה לביקורת נגד 'ברית שלום'

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

“...אני בודאי איני מתכחש לתנועה השבתאית. בינתיים עסקתי ארבעים שנה בענין זה. אבל אני חושב שאסון גדול יהיה אם הציונים או התנועה הציונית תחליף, תטשטש את הגבולות בין מישור דתי-משיחי ובין מציאות פוליטית-היסטורית... אני חושב שהכניסה של עם-ישראל למישור ההיסטורי, פירושה לקבל אחריות על עצמו, על מעשיו ומחדליו; פעולה במישור הפוליטי של ההיסטוריה החילונית, היא דבר אחר מאשר פעולה במישור הרוחני-דתי. אסון יהיה לערבב אותם...”

הצד המיסטי של הציונות הוא משהו המתהווה בלי להיות משיחי; התחדשות הלבבות, משהו שאיננו עובר את הגבול של אחרית הימים, אלא משהו למימוש, שיש לו ודאי סמלים משלו בהיסטוריה, בעולם חיצוני, בעולם של עשיה וכו' וכו', אבל משהו שיפעל, כגון בתחיית הלשון, בלשון הראויה לבני-אדם לדבר בה ולחיות אותה ולהגות בה...

אינני יודע אם הייתי עקבי כשטענתי טענה זאת. גם היום אני מחזיק בה. הגדולה שבתנועה הציונית היא שהיתה זו תנועה בעלת אחריות היסטורית, המכוונת לקבלת עול וקבלת אחריות עצמית בפני הזולת על מעשינו, ללא יומרה להיות משיחית.”

דברים בגו כרך א' 51-50, מתוך נתיבי חיים, ט"ו משיחיות חילונית - שיחות משנת 1973

שלום מודע לעצמו ועומד על כך שיש הבדל בכול זאת בין הדברים. הציונות מבחינתו היא בהיסטוריה אבל אחראית, לעומת שבתאות ומשיחיות בכלל בהיסטוריה כסכנה ולא אחריות. הוא שואב גם מאבחנה בין משיחיות ומיסטיקה, שהיו שני אלה גורמים עצמאים עד השבתאות, אפשר להפרידם. ודאי שהוא מתנגד לערבוב דת במדינה, מעין עמדה פרוטסטנטית, ונרתע באופן כללי מלאומיות, כבן התקופה מן המחנה החילוני ליברלי, שראה בלאומיות בעיקר סכנה.

דעות מצטברות

למרות שנקודות רבות מטענותיו של שלום על משיחיות תוקנו על ידי חוקרים, הן תלמידיו והן המתנגדים לו, מחקריו מהווים את הבסיס לשיח האקדמי בהיסטוריה של הקבלה והמשיחיות. בגללו המשיחיות השבתאית נחשבת תופעה משמעותית בתודעה היהודית ההיסטורית, כך גם לגבי המיסטיקה והמשיחיות.

ההיסטוריונים של היהדות והיהודים בדורות קודם החזיקו גישה מגמתית מפלה ביחס לקבלה, שבתאות, ומשיחיות. אלה פעלו לצמצם את ערכם של אלה. אידיאולוגית, הם רצו לקבוע את הנרטיב לפיו היסטוריה יהודית הינה רציונלית יותר ומוסרית יותר - בדומה לאידיאליזם של הפילוסופים הגרמנים. שלום ראה את זה ורצה לתקן את התפיסה ההיסטורית של היהודים, לשם האמת והגינות אינטלקטואלית, הרי אותם היסטוריונים שכלתנים הם הרוויזיוניסטים. הם שינו את תפיסת ההיסטוריה.

למדנו בעיקר שיש גוונים שונים לכול מה שאנשים מזהים בתור משיחיות. למדנו ששתי תופעות משיחיות מתנשאות מעל כולן, הנצרות הקדומה והשבתאות - שתיהן אקוטיות מעל ומעבר מבחינת איכות וגם מבחינת השפעתן והיקפן. ויש מה שבא לפני ומה שבא אחרי.

לא מצאנו במקרא תפיסה משיחית ברורה בכלל, אלא חוטים של מוטיבים שנתגבשו אחרי כן לתפיסה או תפיסות משיחיות. מבחינה זו, הנצרות הקדומה פרצה דרך בתחום הזה של משיחיות, ומגיעה לה על כך זכות. רק זמן מה אחריה, מסורת חז"ל התמודדה טקסטואלית רעיונות עם המשיחיות ויצרה תשתית של הרעיון המשיחי, לא כרעיון חד-גוני אלא מגוון פסוקים בגדר נבואות, ציפיות וחישובים, דעות ופרשנויות.

זרע לדוד מבוא להתפתחות המשיחיות בהיסטוריה היהודית \ שלמה נטר

ספרות חז"ל קבעה את המשיחיות כתפיסה הכרחית אך לא קבעה את הפרטים בצורה הכרחית. ואחרי זה לא סקרנו הוגים מפורסמים וחשובים - רש"י, הרמב"ן, אברבנאל, ועוד. שהשפיעו אבל פעלו רעיונית מתוך המסגרת הזאת, משיחיות נורמטיבית, ולא שינו את המסגרת, שזה היה מושא הסדרה הזאת.

התפיסה המשיחית הנורמטיבית הזו של חז"ל התחדשה עם התפשטות הקבלה מהמאה השלוש עשרה והלאה, דרך גירוש ספר וקבלת צפת. עד שפרצה השבתאות במאה השבע עשרה, אשר זעזעה את העולם היהודי, אך השפיעה בתודעה הדתית את המשיחיות וזאת ביחד עם הקבלה, לרבות תורת האר"י. מגמה זאת המשיכה דרך החסידות, כולל עליות וירידות, לכדי רוחניות קבלית לוריאנית כללית, שהיא בין היתר משיחית, והיא די נפוצה עד היום, בין היתר בזכות הבעש"ט, רבי נחמן, וחסידות חב"ד.

המשיחיות החלה כרעיון או אגדה של דמות, המזוהה עם בית דוד, לכן המשיחה בשמן ומלכות, ציפיה למנהיג אידיאלי, ועליו תפרו עוד ועוד רעיונות, לרבות אחרית הימים ואפוקליפסה - אבל הכול בעצם. בשלב מסוים, התפתחה *משיחיות*, כלומר, משיחיות לעומת משיח - במקום מסורת על דמות שהוא המשיח, צמחו רעיונות כאלה של משיח בכול דור, משיח בן יוסף ומשיח בן דוד, רוחניות או פעילות דתית שהיא משיחיות, ללא דגש על הדמות בהכרח. זה ההבדל בין "הרעיון המשיחי" לבין "משיחיות".

נתקלנו בתופעות התפתחות של המשיחיות, של רוחניות משיחית, למשל אברהם אבולעפיה, לא שהוא הוציא את המשיח המסורתי מן התמונה, אלא הנמיך את המשקל בפועל של המשיח עצמו, ושם דגש על פוטנציאל משיחי של כל אחד, שלו במיוחד. זה היה שימוש במושגים וסמלים של הרעיון המשיחי, לכדי מיסטיקה רוחנית פעילה. אפשר לומר שזה מה שמצאנו גם בקבלה הלוריאנית, ובחסידות. משתלב במגמה הזו המוטיב של *צדיק יסוד*, דמות המיסטיקן הגיבור, מחולל הגאולה המשיחית בפועל.

הסדרה מתחילה בלי לענות על השאלה מה זה משיח, הרעיון המשיחי, ומשיחיות, ובסופה, התשובה היא שזה מורכב, ותלוי, ויש דעות שונות, וצורות שונות לפי הזמנים ולפי הקשר. למדנו לא לשאול אם הדבר משיחי או לא, אלא, איך הדבר משיחי, במה מתבטא משיחיות כזו או אחרת בדבר. למשל במקרה של החסידות, האם היא משיחית, האם רבי נחמן והרבי מלובביץ חשבו שהם משיח.

ולמדנו להשתחרר מהנחות יסוד מאוחרות. למשל הדעות הרווחות הן הנחות יסוד שהמקבים הם תופעה משיחית, ואין שם שום דבר משיחי. אלא אם כן מביאים הגדרה מודרנית או פוסט-מודרנית חילונית, משיחיות היא תקוה והתקוממות לאומית, כך לפי היסטוריונים משכילים גרמנים במאה התשע עשרה, שגם רצו להסתיר את השבתאות ואת הקבלה, לעצב את היהדות כולה ברציונליזם ומוסר.

כנגד הנחות היסטוריות כאלה גרשום שלום עשה תיקונים גדולים מאוד, תיקן את התודעה באשר לשבתאות והקבלה, וגם שיח חדש על משיחיות. מתוך השיח האקדמי הזה אפשר היה לבנות מחדש שיח מתוקן של משיחיות, שיח שחוקרים רבים אחרים כבר תרמו ותיקנו גם את הנחותיו של גרשום שלום, והסדרה הזאת גם היא בגדר תרומה לשיח מתוקן על משיחיות.

לא ירדנו לעובי הקורה באשר להיבט מרתק שזה הפסיכולוגיה המשיחית, הן של הדמויות עצמן, הגיבורים המשיחים, מישוע מנצרת דרך שלמה מולכו ומקובלים אחרים, ועד דמויות במאה העשרים, הרצל, הראי"ה, הרבי מלובביץ. שוב, השאלה איננה האם זה חשב עצמו למשיח כן או לא. אלא, איזה תופעות פסיכולוגיות מתרחשות שם, איזה קווי גומלין יש בין זה לבין מקרים מחוץ למשיחיות, בדתות אחרות אפילו, ומה מיוחד דווקא במשיחיות.

ביבליוגרפיה נבחרת

- ★ אוחנה, דוד; משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית
- ★ אשכולי, אהרן זאב; התנועות המשיחיות בישראל
- ★ ברס, צבי (עורך); משיחיות ואסכטולוגיה
- ★ דהן, אלון; הגואל האחרון
- ★ דן, יוסף; המיסטיקה העברית הקדומה
- ★ דן, יוסף; המשיחיות היהודית המודרנית
- ★ וייס, יוסף; מחקרים בחסידות ברסלב
- ★ זקוביץ', יאיר; דוד, מרועה למשיח
- ★ זקוביץ', יאיר (עורך); הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשום שלום
- ★ מורגנשטרן, אריה; משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה"ט
- ★ פלוסר, דוד; ישו
- ★ קנוהל, ישראל; בעקבות המשיח
- ★ רביצקי, אביעזר; הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונית ורדיקליים דתי בישראל
- ★ רוזנק, אבינועם; הרב אברהם יצחק הכהן קוק
- ★ שוורץ, דב; הרעיון המשיחי בהגות יהודית בימי הביניים
- ★ שלום, גרשם; דברים בגו
- ★ שלום, גרשם; שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו
- ★ ש"ץ אופנהיימר, רבקה; הרעיון המשיחי מאז גירוש ספרד
- ★ שרלו, סמדר; צדיק יסוד עולם: השליחות הסודית והחוויה המיסטית של הרב קוק

- ★ Boyarin, Daniel; Borderlines: The Partition of Judeo-Christianity
- ★ Boyarin, Daniel; The Jewish Gospels
- ★ Green, Arthur; Tormented Master: Life and Spiritual Quest of Rabbi Nahman of Bratslav
- ★ Green, William Scott; Judaisms and Their Messiahs at the Turn of the Christian Era, edited by Neusner, Green and Frerichs
- ★ Idel, Moshe; Messianic Mystics
- ★ Landman, Leo (editor); Messianism in the Talmudic Era
- ★ Lenowitz, Harris; Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights
- ★ Maciejko, Pawel (editor); Sabbatian Heresy: Writings on Mysticism, Messianism, & the Origins of Jewish Modernity
- ★ Mendes-Flohr, Paul (editor); Gershom Scholem: The Man and His Work
- ★ Neusner, Jacob; Messiah in Context: Israel's History and Destiny in Formative Judaism
- ★ Sadan, Tsvi; The Concealed Light: Names of Messiah in Jewish Sources
- ★ Scholem, Gershom; Major Trends in Jewish Mysticism
- ★ Scholem, Gershom; Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality
- ★ Silver, Abba Hillel; A History of Messianic Speculation in Israel
- ★ Wolfson, Elliot; Open Secret: Postmessianic Messianism and the Mystical Revolution of Menahem Mendel Schneerson